

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1

2023

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Редакторська колегія:

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

*Тернопільський національний
педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка*

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

*Чорноморський національний
університет імені Петра Могили*

ВІКТОР ГУДЗЬ

*Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького*

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

*Горлівський інститут іноземних мов
державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний
університет»*

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

*Приватний вищий навчальний заклад
«Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана
Дем'янчука»*

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

*Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського*

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛІЦЬКИЙ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ЮЛІЯ ПОДРЕЗ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ОЛЕКСАНДР ПОТИЛЬЧАК

*Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова*

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

*Гуманістично-природничий
університет імені Яна Длугоша в
Ченстохові*

ІРИНА ТИХОНЕНКО

*Чорноморський національний
університет імені Петра Могили*

ВЯЧЕСЛАВ ЦІВАТИЙ

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Духовно-культурні надбання ордену тринітаріїв на Волині (кінець XVII – перша половина XIX ст.) 7
ШЕРЕТЮК РУСЛАНА, СТОКОЛОС НАДІЯ
- Організація управління православними монастирями РПЦ у XVIII – на початку XX ст. 20
ЧУЧАЛІН ОЛЕКСАНДР
- Історико-правова наука як рушійний фактор націоналізації свідомості (XIX – початок XX ст.) 33
БАЛАНЮК НАТАЛІЯ, КОВТУН СВІТЛАНА
- Короткий нарис історії Сумського духовного училища (1888–1919 рр.) 43
КУДІНОВ ДМИТРО, ТАРАБАН ЮРІЙ
- Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та українізації в 1920–1930-х рр. на Сумщині 64
КУРОК ОЛЕКСАНДР, ПРОКОПЧУК ВІКТОР, ЧУМАЧЕНКО ОЛЕНА
- Поняття «терор голодом» Роберта Конквеста в історіографії Голодомору 73
БОРЗОВ СЕРГІЙ
- Робітництво УРСР (1946–1965 рр.) у сучасній вітчизняній історіографічній традиції 83
НЕФЬОДОВ ДМИТРО, МАРИНЧЕНКО ГАННА

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

- Бібліотеки Хмельниччини у перебудовні 1980-ті роки 99
ПРОКОПЧУК ВІКТОР, ГРИЦЕНКО АНДРІЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Пролегомени про історію наукової думки у фізичній культурі пізнього Середньовіччя 119
ЛАЗОРЕНКО СЕРГІЙ, ЧХАЙЛО МИКОЛА, ЛАЗОРЕНКО СТАНІСЛАВ, СКАЧЕДУБ НАТАЛІЯ

Історія становлення та розвитку інституту цінних паперів
Лісний Іван

132

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Розвиток багатостороннього міждержавного співробітництва щодо
гендерних питань на Близькому Сході (кінець XX – початок XXI ст.)
Тихоненко Ірина, Кириченко Єлизавета

140

Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Республікою
Корея: стан і перспективи
Федорів Ірина, Чебригіна Ярина

154

Проведення миротворчих операцій: виклики сучасної миротворчої
діяльності
Козюпа Володимир

163

UKRAINIAN HISTORY

- Mental and Cultural Acquisitions of the Order of Trinitarians in Volyn (the end of the 17th – the first half of the 19th century) 7
SHERETIUK RUSLANA, STOKOLOS NADIIA
- Organization of the Orthodox Monasteries' Management of the Russian Orthodox Church in the 18th – at the beginning of the 20th Century 20
CHUCHALIN OLEKSANDR
- Historical and Legal Science as a Driving Factor of Consciousness Nationalization (19 – early 20 century) 33
BALANYUK NATALIA, KOVTUN SVITLANA
- A Brief Sketch of the History of Sumy Theological School (1888–1919) 43
KUDINOV DMYTRO, TARABAN YURI
- The Ideological Component of the Campaign For Illiteracy Eliminating and Ukrainization in Sumy Region in 1920s–1930s 64
KUROK OLEXANDR, PROKOPCHUK VICTOR, CHUMACHENKO OLENA
- The Concept of “Terror by Famine” by Robert Conquest in the Historiography of The Holodomor 73
Borzov Sergey
- Ukrainian SSR Working Class (1946–1965) in the Modern National Historographic Tradition 83
Nefodov Dmytro, Marynchenko Hanna

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

- Libraries of Khmelnytskyi Region in Reconstruction in 1980s 99
PROKOPCHUK VIKTOR, HRYTSENKO ANDRIY

WORLD'S HISTORY

- Prolegomena on the History of Scientific Thought in Physical Culture of the Late Middle Ages 115
LAZORENKO SERHII, CHKHAILO MYKOLA, LAZORENKO STANISLAV, SKACHEDUB NATALIYA

History of the Establishment and Development of the Securities Institute LISNYI IVAN	128
---	-----

INTERNATIONAL RELATIONS

Development of Multilateral Interstate Cooperation on Gender Issues in the Middle East (end of the 20 – beginning of the 21 century) TYKHONENKO IRYNA, KYRYCHENKO YELIZAVETA	136
--	-----

Trade and Economic Cooperation Between Ukraine and the Republic of Korea: Condition and Prospects FEDORIV IRYNA, CHEKRYHINA YARYNA	150
--	-----

Conducting Peacekeeping Operations: Challenges of Modern Peacekeeping KOZIUPA VOLODYMYR	159
--	-----

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/007-019

УДК (UDC) 7.03:2 – 788 (477.81/477.82) «16/18»

MENTAL AND CULTURAL ACQUISITIONS OF THE ORDER OF TRINITARIANS IN VOLYN (THE END OF THE 17TH – THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)

Ruslana Sheretiuk*

Nadiia Stokolos**

Abstract

The purpose. The article examines the circumstances of the establishment, specific of the missionary activity and spiritual and cultural acquisition of Roman Catholic order of the Trinitarians on the territory of Volyn during the end of the 17th – the first half of the 19th century.

Scientific novelty. The article is an attempt of analytical generalization of factual material in history, essence, direction and effectiveness of the activities of the Roman Catholic Order of Trinitarians on the lands of Volyn in the end of the 17th – the first half of the 19th century.

The research methodology is based on the principles of science, historicism, systematicity. In the process of research work, it was used a number of general scientific (analysis, synthesis, systematization and generalization), as well as special scientific methods, in particular problem-thematic, prosopography, chronological, and system-structural.

Conclusions. Having outlined the circumstances of the foundation of the Trinitarian order in France, it is noted that it arose from the initiative of John's de Mafa and Felix de Valois religious ascetics. It is emphasized, that as a leading direction of his activity was the redemption of Christian captives from Muslim captivity, it turned out to be so urgent that in a short time it spread not only in Europe, but also in Asia, North Africa and America. It is shown, that the struggle against the Ottoman Empire actualized the idea of organized and systematic redemption of captives from thralldom in noble magnate environment of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is emphasized, that one of the effective socially significant spheres of activity of the Order of Trinitarians in Volyn was educational sphere. It was created an extensive network of educational institutions by its representatives: parochial schools of elementary level, gymnasiums, as well as philosophical and theological studios for preparing order monasticism. It has been established, that the Trinitarians in Volyn played a notable role also in the promotion and establishment of cultural

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Fine and Decorative Arts, Rivne State Humanities University, Rivne, Ukraine. E-mail: sheretyuk.r@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6278-0132>

** Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Philosophy, Theology and History of the Church, Ukrainian Humanities Institute, Kyiv, Ukraine. E-mail: nadiia.stokolos@oa.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3393-7695>

and artistic achievements of Western civilization. The creative achievement of the artist-trinitarian Yosif Prehtlia is a striking example of preservation in artistic visions of the European Baroque. It is concluded, that a qualitative acquisition of that time work of the Trinitarian order in Volyn – is the inclusion of its autochthonous population in the European humanitarian space, notable contribution to its high culture, as well as everyday culture.

Keywords: Roman Catholic Church, Volyn, order of Trinitarians, redemptions of captives, parochial school, gymnasium, European Baroque

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ ОРДЕНУ ТРИНІТАРІЇВ НА ВОЛИНІ (КІНЕЦЬ XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Руслана Шеретюк*

Надія Стоколос**

Анотація

Мета статті – дослідити обставини заснування, специфіку місіонерської діяльності та духовно-культурні надбання римо-католицького ордену тринітаріїв на теренах Волині кінця XVII – першої половини XIX ст.

Наукова новизна. Стаття є спробою аналітичного узагальнення фактологічного матеріалу з історії, сутності, спрямованості й результативності діяльності римо-католицького ордену тринітаріїв на землях Волині кінця XVII – першої половини XIX ст.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, системності. У процесі дослідницької роботи використовувалася низка як загальнонаукових (аналізу, синтезу, систематизації й узагальнення), так і спеціально-наукових методів, зокрема проблемно-тематичний, просопографічний, хронологічний, а також системно-структурний.

Висновки. Окресливши обставини заснування ордену тринітаріїв у Франції, зазначено, що він виник з ініціативи релігійних подвижників Іоана де Мафи і Фелікса де Валуа. Наголошено, що оскільки провідним напрямом його діяльності був викуп християнських полонених із мусульманського полону, він виявився настільки нагальним, що за нетривалий час набув значного поширення не лише в Європі, а й Азії, Північній Африці й Америці. Показано, що боротьба з Османською імперією актуалізувала ідею організованого і систематичного викупу бранців із неволі й у шляхетсько-магнатському середовищі Речі Посполитої. Підкреслено, що однією з результативних соціально значимих сфер діяльності ордену тринітаріїв на теренах Волині була освітньо-виховна. Його представниками була створена розгалужена мережа навчальних закладів: парафіяльні школи елементарного рівня, гімназії, а також філософські і теологічні студії для підготовки орденського чернецтва. Встановлено, що тринітарії на Волині відігравали помітну роль також у

* доктор історичних наук, професор кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету, Рівне, Україна. E-mail: sheretyukr@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6278-0132>

** доктор історичних наук, професор кафедри філософії, теології та історії церкви Київського гуманітарного інституту, Київ, Україна. E-mail: nadiia.stokolos@oa.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3393-7695>

пропагуванні й утвердженні культурно-мистецьких набутків західної цивілізації. Творчий доробок художника-тринітарія Йосифа Прехтля є яскравим прикладом вкорінення у вітчизняний художній ґрунт мистецьких візій європейського бароко. Підсумовано, що якісний набуток тогочасної праці ордену тринітаріїв на Волині – це долучення її автохтонного населення до європейського гуманітарного простору, помітний внесок у його високу культуру, а також культуру повсякденності.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Волинь, орден тринітаріїв, викуп полонених, парафіяльна школа, гімназія, європейське бароко

Цитування: Шеретюк, Р., & Стоколос, Н. (2023). Духовно-культурні надбання ордену тринітаріїв на Волині (кінець XVII – перша половина XIX ст.). *Консенсус*, 1, 7–19.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/41>

Постановка проблеми. Понад 400 років (кінець XIV – перша половина XIX ст.) значний вплив на духовно-культурний простір Волині справляли сотні осередків низки римо-католицьких орденів – домініканців, францисканців, єзуїтів, боніфратрів, капуцинів, піарів тощо. Одним із них був орден тринітаріїв.

У 2023 р. виповнюється 830 років із часу заснування римо-католицького ордену тринітаріїв і 825 років від набуття ним офіційного статусу чернечої спільноти. Нинішній рік є значимим і в контексті вшанування одного із засновників цього ордену – Іоана де Мафи, оскільки виповнюється 810 років відтоді, як він помер. Отже, низка ювілейних дат, пов'язаних з орденем тринітаріїв, актуалізують окреслену авторками проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській і польській гуманітаристиці історія діяльності ордену тринітаріїв на теренах Волині (кінець XII – перша половина XIX ст.) представлена низкою вузькопредметних студій. Так, дослідженню провідного вектору його роботи – викупу християнських невільників із мусульманського полону присвячена стаття М. Вагнера¹. Бібліотечна справа ордену тринітаріїв стала провідною проблемою в наукових працях А. Кирилюк² та І. Ціборовської-Римарович³. Про освітні аспекти його діяльності на Волині йдеться у

¹ Wagner M. Wykup jeńców polskich z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku. *Ukrainska Orientalistika*. 2012. Wyp. 6. S. 29–35.

² Кирилюк А. Жанровий та тематичний репертуар бібліотек римо-католицьких монастирів Волинської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. Вип. 5. С. 11–17; Кирилюк А. Еко би плакав: таємниці бібліотеки лугьких тринітаріїв. *Хроніки Любарта*. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/227-eko-by-plakav-taiemnytsi-biblioteky-lutskykh-trynitariv>

³ Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека берестецького монастиря ордену тринітаріїв: історична доля та стан дослідженості фонду. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2010. Вип. 14. С. 103–114.

наукових розвідках Т. Вежбовського⁴, С. Єфімова⁵ і Р. Шеретюк⁶. Інформація про мистецькі набутки ченця-тринітарія Йосифа Прехтля міститься у публікаціях Я. Дзік⁷, Л. Карпюк⁸ і М. Собчинської-Щепанської⁹. Водночас відсутність ґрунтовного комплексного дослідження духовно-культурних набутоків ордену тринітаріїв на теренах Волині впродовж кінця XVII – першої половини XIX ст. спонукала авторок до його реалізації.

Мета статті – дослідження обставин заснування, своєрідності діяльності і надбань осередків римо-католицького ордену тринітаріїв на теренах Волині впродовж кінця XVII – першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Римо-католицький чернечий орден тринітаріїв (Повна назва – лат. *Ordo Sanctissimae Trinitatis de redemptione captivorum*, укр. Орден Пресвятої Трійці; його девіз – лат. «*Gloria Tibi Trinitas et captivis libertas*», укр. «Слава Тобі, Трійце, а полоненим – свобода») виник 1193 р. у Франції. Засновники ордену тринітаріїв – Іоан (Жан, також Хуан) де Мафа і Фелікс де Валуа. Провідним напрямом його діяльності було звільнення через викуп християнських невільників із мусульманського полону.

Згідно переказу, поштовхом до заснування цього ордену стало видіння, яке Іоан де Мафа (1150–1213 рр.) пережив 28 січня 1193 р. під час свого першого богослужіння. У ньому він побачив ангела в білих шатах із червоно-синім хрестом, а біля його ніг – двох невільників у кайданах, один із яких був християнином, а інший – язичником. Праву руку ангел покладав на християнина, а ліву – на язичника. Це видіння Іоан де Мафа витлумачив як Боже веління, заклик присвятити своє життя справі викупу невільників. Незабаром він познайомився з Феліксом де Валуа, котрий став його однодумцем і сподвижником у цій справі. Вони, зрештою, вирушили до Риму, де 28 січня 1198 р. із рук Папи Римського Інокентія III отримали буллу «*Operante divinae*

⁴ Wierzbowski T. Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej. 1773–1794. Kraków: Skład Główny w Książnicy Polskiej w Warszawie, 1921. 244 s.

⁵ Єфімов С. Перші кроки шкільництва: освіта в Луцьку за Речі Посполитої і Російської імперії (частина I). URL: <https://konkurent.ua/publication/37622/pershi-kroki-shkilnistva-osvita-v-lutsku-za-rechi-pospolitoi-i-rosiyskoi-imperii-chastina-i/>

⁶ Шеретюк Р.М. Тринітарська школа в Теофіполі: основні віхи історії та навчально-виховні набутки (1773–1831 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 31. РДГУ, 2019. С. 27–33.

⁷ Dzik J. Kilka uwag o twórczości malarza trynitarskiego Johanna Prechtl. *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. 2015. S. 245–257.

⁸ Карпюк Л. Атрибуція пам'яток сакрального мистецтва західноєвропейської традиції у збірці музею Волинської ікони. *Волинський краєзнавчий музей*. URL: http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/atribucija_pam_jatok_sakralnogo_mistectva_zakhidnoevropejskoji_tradiciji_u_zbi_rci_muzeju_volinskoji_ikoni/1-1-0-292

⁹ Sobczyńska-Szczepańska M. Malarz Joseph Prechtl. Przyczynek do monografii artysty. *Biuletyn Historii Sztuki*. 2018. № 1. S. 49–86.

dispositionis», що легітимізувала заснування ордену тринітаріїв. 17 грудня того ж року понтифік затвердив його статут¹⁰.

Першим орденським осередком тринітаріїв став монастир у Північній Франції, а перша акція викупу невольників відбулася вже 1199 р. у Марокко, під час якої було визволено 186 полонених. Усього ж у 1258–1695 рр. ченці цього ордену викупили з мусульманського полону 30 732 невольника.

До речі, серед звільнених ними бранців був видатний іспанський письменник Мігель де Сервантес Сааведра (1547–1616 рр.), автор одного з найвідоміших творів світової літератури «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський».

У вересні 1575 р., повертаючись із Неаполя до Іспанії, Мігель де Сервантес і його брат Родріго потрапили в полон до піратів, котрі привезли їх до Алжиру й продали в рабство. Коштів, які змогла зібрати родина, вистачило лише для звільнення з полону Родріго, а Мігелю врятуватися допомогли тринітарії. Глибоку вдячність до них Сервантес проніс через усе своє життя і незадовго до смерті, а саме 1613 р., він став ченцем цього ордену. Помер Мігель де Сервантес 22 квітня 1616 р. Був похований у монастирі тринітаріїв у Мадриді. Згідно звичаю ордену, його поховали у чернечій ясі¹¹.

Але діяльність ордену тринітаріїв не обмежувалася лише викупом людей із неволі. Оскільки звільнені з полону часто були вбогими, то для них створювалися спеціальні будинки милосердя, де їм надавали необхідну матеріальну допомогу, забезпечували й дбали про духовні потреби, а також доглядали за хворими. З цього приводу наголосимо, що праця ченців-тринітаріїв виявилася настільки затребуваною, що цей орден за нетривалий час набув значного поширення. Так, у різні часи його осередки діяли у Франції, Іспанії, Португалії, Італії, Англії, Швеції, Ірландії, Німеччині, Австрії, Угорщині, Польщі, Литві, а також Азії, Північній Африці й Америці¹².

Обставини появи цього ордену в Речі Посполитій, а отже й на теренах Волині, були такими. Ян Казимир Денхоф, Могильський абат з-під Кракова, перебуваючи 1683 р. у Римі, познайомився з ченцями-тринітаріями. Оскільки ж на той час Річ Посполита перебувала у стані перманентних воєн із турками і татарами, то багато поляків знаходилося в їхньому полоні. Знайомство з тринітаріями, за словами польського історика Яна Марека Гіжицького, підштовхнуло Яна Казимира Денхофа до думки запросити їх до Речі Посполитої, оскільки він «відразу оцінив користь, яку той орден міг би нам (тобто, Речі Посполитій. – *Авт.*) принести»¹³. Наслідком

¹⁰ Trynitarze. Podręczna Encyklopedia Kościelna. Poznań-Warszawa: Wydawnictwo biblioteki dzieł chrześcijańskich, 1914. T. XXXIX-XL. S. 275.

¹¹ Гороховська Л. Мігель Сервантес на старість пішов у ченці. URL: http://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_migel-servantes-na-starist-pishov-u-chenci/183858?mobile=true

¹² Trynitarze. Podręczna Encyklopedia Kościelna. T. XXXIX-XL. S. 275–276.

¹³ Wołyniak. Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Kraków, 1909. S. 2.

клопотань польського абата до верховного генералу ордену тринітаріїв стало те, що вже 22 травня 1685 р. група його представників із 3-х осіб прибула до Варшави.

Перший тринітарський монастир було засновано 1686 р. у Львові за сприяння і матеріальної допомоги родини Вельгорських. Отже, саме її представники відіграли визначну роль в поширенні ордену тринітаріїв на теренах Речі Посполитої. Зокрема, особливе значення в цьому контексті має діяльність Антонія Вельгорського, сина волинського каштеляна Єжи Вельгорського і Анни Ожджанкі.

Антоній народився 1673 р. у Горохові на Волині, навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, згодом вступив до ордену тринітаріїв. Він також студіював науки в Мадриді, де отримав ступінь лектора теології. Повернувшись додому, став міністром (настоятелем) Львівського монастиря тринітаріїв. Саме за його ініціативи та сприяння невдовзі постали тринітарські обителі у Луцьку, Томашові, Бресті, Орші, Кротошині та Любліні. Вони стали основою Польської провінції ордену, а Антоній Вельгорський – першим її провінціалом (очільником). Принагідно зазначимо, що на той час в Іспанії вже існувало три провінції цього ордену, отже Польська стала четвертою. З часом осередки тринітаріїв у Німеччині, Чехії й Угорщині склали п'яту провінцію, а шоста незабаром з'явилася в Італії¹⁴.

Відомо, що за 1688–1782 рр. польські тринітарії, виконуючи головну свою місію – визволення невільників із полону, провели 18 акцій їхніх викупів у різних містах Криму й Туреччини, зокрема Бахчисарай та Константинополь, звільнивши таким чином 517 осіб і витративши на це 573 427 польських злотих¹⁵.

Усього на теренах Речі Посполитої функціонувало 33 осередки ордену тринітаріїв, зокрема у Львові (1686 р.), Варшаві (1688 р.), Кракові (1689 р.), Берестечку (1690 р.), Вільні (1694 р.), Кам'янці-Подільському (1699 р.), Орші (1712 р.), Луцьку (1717 р.), Томашові Замойському (1727 р.), Бресті Литовському (1727 р.), Любліні (1728 р.), Браїлові (1740 р.), Бурштині (1741 р.), Вітебську (1758 р.), Шумборі на Волині (1727 р., відновлений 1762 р.), Кременці (1762 р.) й ін. Як із цього приводу висновує сучасний польський дослідник М. Вагнер, ідея організованого й систематичного викупу полонених із неволі знайшла широку підтримку у шляхетсько-магнатському середовищі Речі Посполитої¹⁶.

На теренах Волині ченцями ордену тринітаріїв було засновано 7 осередків, а саме: в Берестечку, Хотині, Горохові, Кременці, Луцьку, Шумбарі і Теофіполі. Першим серед них був монастир у Берестечку, де тринітарії з'явилися ще 1689 р. Уже 1690 р. Томаш Карчевський збудував для них дерев'яні монастир і костел. Тоді ж задля зміцнення матеріального становища новоприбулих тринітаріїв луцький єпископ Францішек Пражмовський передав у їхнє підпорядкування берестецьку парафію, а 1711 р. розпочалося будівництво мурованого костелу. На початку XIX ст. він був

¹⁴ Ibid. S. 3, 4.

¹⁵ Ibid. S. 4.

¹⁶ Wagner M. Wykup jeńców polskich z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku... S. 30–31.

реставрований і повторно освячений¹⁷. Відомо, що берестецькі тринітарії володіли значними капіталами. Так, документи візитації 1818 р. зафіксували, що річний прибуток монастиря склав 17 400 польських злотих¹⁸.

На Волині тринітарії активно займалися місіонерством, зміцненням позицій Римо-Католицької Церкви на базі широкої програми християнського служіння ближньому – у шпиталях, притулках, сиротинцях тощо. Спираючись на засади християнства, вони, як, зрештою, й представники інших римо-католицьких орденів, створили та забезпечували досить розгалужену й дієву систему соціального захисту частини населення регіону, якій тоді майже не було альтернативи.

Однією з провідних сфер діяльності ордену тринітаріїв на теренах Волині була освітньо-виховна. Приміром, у Луцькому монастирі ордену тринітаріїв наприкінці XVIII ст. діяли колегіум з новіціатом і філософські та теологічні студії, розраховані переважно на підготовку орденського чернечого загалу, а на початку XIX ст. – ще й парафіяльна школа з усього 13–15-ма учнями¹⁹. Водночас саме тут до 1842 р. знаходилася резиденція провінціала ордену. Також у місцевому тринітарському осередку функціонувала одна з найбільших орденських бібліотек на Волині, що було безпосередньо пов'язане з його статусом, рівнем матеріальної забезпеченості, і, зрозуміло, освітніми закладами. Станом на 1816 р. луцька тринітарська монастирська книгозбірня нараховувала 2 461 екземпляр книг, лєвова частка яких була видана в різних місцях колишньої Речі Посполитої, а також у Німеччині, Австрії, Італії, Франції, Нідерландах²⁰. Інвентар луцької тринітарської бібліотеки містив 24 тематичні розділи, зокрема такі, як «Святе Письмо», «Святі Отці», «Костельне право», «Церковна історія», «Математика», «Медицина» й ін.²¹

Філософські і теологічні студії для підготовки орденського чернецтва і парафіяльна школа також функціонували на базі тринітарського монастиря в Берестечку. Навчальні потреби цього осередку забезпечувала монастирська бібліотека з близько 1 500 одиницями зберігання²².

Школа, заснована берестецькими тринітаріями 1775 р. (за іншими даними – 1779 р.), спочатку була невеликою, однак із часом її почала відвідувати значна кількість дітей. Досліджуючи діяльність парафіяльної школи в Берестечку наприкінці XVIII ст., Теодор Вежбовський зазначав, що «Спочатку це була парафіяльна школа, але поступово до неї почали з'їжджатися діти дрібної шляхти та

¹⁷ Wołyniak. Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. S. 24–25.

¹⁸ Ibid. S. 28.

¹⁹ Єфімов С. Перші кроки шкільництва...

²⁰ Кирилок А. Жанровий та тематичний репертуар бібліотек римо-католицьких монастирів Волинської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.)... С. 12–14.

²¹ Кирилок А. Еко би плавав...

²² Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека берестецького монастиря ордену тринітаріїв: історична доля та стан дослідженості фонду... С. 103–114.

земських урядовців, заздалегідь підучені вдома»²³. З огляду на це, берестецькі тринітарії суттєво ускладнили освітню програму школи, зокрема розширили перелік навчальних дисциплін. У документах її візитації, що відбулася 18 липня 1783 р., зафіксовано наявність у ній 3 учителів і 140 учнів, поділених на 3 класи, «в яких навчали майже того самого, що й у школах підвідділових». Підтвердженням цього висновку було те, що «в III класі навіть писалися твори польською та латиною, і викладалася метафізика». Як резюмував цей автор, школа в Берестечку була парафіяльною «лише з назви і для самої тільки Едукаційної комісії», оскільки рівень навчання в ній не поступався підвідділовій школі²⁴. Щоправда, в наступні десятиліття кількість учнів у берестецькій римо-католицькій парафіяльній школі поступово зменшувалася: 1797 р. в її стінах навчалося 83 учні, 1798 р. – 80, 1804/1805 рр. – 16, 1808 р. – 21, 1819 р. – 15, 1820 р. – 2, 1823 р. – 6, 1826 р. – 18, 1828 р. – 6 і 1830 р. – 11²⁵. Щодо змісту навчання, то з документів її візитації за 1819 р. випливало, що в ній викладалася польська граматики, латина, російська мова, арифметика, географія і наука моральна. Водночас її інспектори фіксували, що навчалися в цій школі представники різних віросповідань: римо-католики, греко-уніати, православні, а також іудеї²⁶.

Тринітарська школа у Теофіполі функціонувала близько 60-ти років (1773–1831 рр.). За цей час вона пройшла такі основні етапи розвитку:

1773 – кінець XVIII ст.: приватна школа елементарного рівня, де працювало 3 викладачі та навчалося до 60 учнів;

1802–1812 рр.: 3-класна приватна, так звана підвідділова школа часів діяльності Едукаційної комісії, де 4 викладачі навчали близько 60 учнів;

1813–1821 рр.: 4-класна публічна школа, що мала 6 викладачів і близько 100 учнів;

1822–1825 рр.: 6-класна повітова школа, яка за статусом прирівнювалася до гімназії. Після її закінчення випускники могли вступати до університету. Тоді тут працювало 10 учителів і навчалося приблизно 200 учнів;

1826–1831 рр.: 4-класна повітова школа з 10-ма вчителями і близько 200-ми учнів.

За майже 60-літній відтинок часу провідною тенденцією функціонування тринітарської школи у Теофіполі стала її якісна динаміка: збільшилася принаймні втричі кількість учнів і вчителів, суттєво ускладнилася й збагатилася новими предметами навчальна програма. За окреслений період зі школи елементарного рівня вона перетворилася на авторитетний у краї освітній заклад, одним із

²³ Wierzbowski T. Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej... S. 118.

²⁴ Ibid. S. 118–119.

²⁵ Wołyniak. Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. S. 32–33.

²⁶ Ibid. S. 33.

пріоритетів навчання в якому була можливість вступу до університету її випускників²⁷.

Отже, на Волині орденом тринітаріїв була створена мережа навчальних закладів, що складалася зі шкіл елементарного та середнього рівнів. Саме вони стали важливою ланкою в прилученні вітчизняного шкільництва до загальноєвропейського.

Римо-католицькі осередки ордену тринітаріїв на Волині відігравали помітну роль також у пропагуванні й утвердженні мистецьких набутків західної цивілізації, зокрема художніх надбань доби бароко. Вони були місцем, де працювали видатні орденські митці – архітектори, художники, скульптори. Приміром, творчий доробок одного з представників їхнього мистецького кола – Йосифа Прехтля є яскравим прикладом укорінення у вітчизняний художній ґрунт мистецьких набутків європейського бароко.

Йосиф Прехтль (Prächtl, Prestl) – художник, чернець ордену тринітаріїв, чернече ім'я – Йосиф від святої Терези (1737 р., Відень – 1799 р., Браїлів). Творив передусім для костелів і монастирів католицького ордену тринітаріїв, однак фахівцям відомі також його оздоблювальні роботи у культових будівлях інших римо-католицьких орденів. Йосиф Прехтль – один із найвизначніших малярів, котрі працювали на теренах Речі Посполитої у другій половині XVIII ст., і водночас єдиний відомий художник-тринітарій. Оскільки був надзвичайно працюючим, залишив по собі величезний мистецький доробок – близько 130 релігійних картин і кілька десятків храмових монументальних розписів. Так, його пензлю належало близько 30-ти масштабних релігійних полотен, що ілюстрували віхи подвижницького життя засновників ордену тринітаріїв Іоана де Мафи та Фелікса де Валуа для орденського костелу (Луцьк), ікона святого Михаїла костелу святих Петра і Павла (Вільно), фрески на стінах і склепінні, 16 вітварних ікон для костелу тринітаріїв (Берестечко), фресковий розпис, 20 масштабних композицій у монастирських коридорах (Браїлів), настінний розпис і вітварні ікони парафіяльного костелу (Голоби на Волині), фресковий декор тринітарського костелу в Кам'янці-Подільському, а також художнє оформлення домініканського костелу Шаровки (нині – Шарівка) на Поділлі та палацу Чацьких у Боремлі на Волині²⁸. На жаль, переважна більшість його мистецьких творів, які оздоблювали культові споруди монастирських комплексів римо-католицьких орденів на Правобережній Україні, зокрема й Волині, була знищена в часи Другої світової війни та радянського тоталітарного режиму.

На межі 60-70-х рр. XVIII ст. Йосиф Прехтль перебував у тринітарському монастирі Луцька. Тоді його настоятелем був отець Олександр від Зачаття Пресвятої Діви Марії Венславський (1728-1791 рр.), «архітектор за покликанням і професією».

²⁷ Шеретюк Р.М. Тринітарська школа в Теофіполі... С. 32-33.

²⁸ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy. Tom VIII. Pó-Ri. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2007. S. 10-11.

Свого часу він відвідував лекції з архітектури і геометрії в Римі, написав два трактати з архітектури, був не лише автором низки будівельних проєктів, але й керівником їх практичної реалізації. Думається, що саме з ініціативи отця Олександра у Луцькому тринітарському монастирі були започатковані роботи з його художнього оздоблення. Під час них Йосиф Прехтль декорував бібліотеку, створивши на її склепінні фреску на алегоричну тематику: вона містила зображення храму із сімома колонами, що символізували сім християнських чеснот. Цей стінопис цілковито узгоджувався з написом над дверима бібліотеки: «Mądrość zbudowała sobie dom i wyciosała siedem kolumn» («Мудрість збудувала собі дім і витесала сім колон»)²⁹.

У Луцьку Прехтль також написав кілька вітварних образів і близько 30-ти живописних робіт для оздоблення коридорів і приміщень місцевого тринітарського монастиря. Відомо, що серед них були релігійні картини, зокрема із зображенням патріархів ордену тринітаріїв – святих Іоана де Мафи і Фелікса де Валуа, а також пейзажі та географічні карти³⁰. Сучасні дослідження польських і українських фахівців сприяли атрибуції ще одного мистецького твору Йосифа Прехтля, створеного ним під час перебування у Луцьку. Це – образ небесного покровителя ордену тринітаріїв – святого Каетана, що нині знаходиться у зібранні музею Волинської ікони.

На полотні з Луцька святий Каетан зображений у довгій чорній сутані капелана. Його зовнішність уповні узгоджується з усталеною іконографічною традицією³¹: худорлява статура, сухе, злегка видовжене обличчя, високе чоло, коротке густе чорне волосся, маленька борідка. На руках він тримає сповите у білі пелюшки немовля Ісуса, ніжно пригортаючи його до грудей і водночас прихиляючи до нього свою голову. На задньому плані, за постаттю святого, міститься краєвид Луцька XVIII ст., над міськими будівлями якого янголи щедро розкидають лілеї і пшеничне колосся – символи духовного й матеріального багатства. У цьому контексті видається вповні слушним міркування Людмили Карпюк, що Йосиф Прехтль «створив композиційно та іконографічно традиційний, але водночас особливий образ Св. Каетана, який благословляє не лише місцевий монастир тринітаріїв, а й місто Луцьк»³².

Аналіз збережених живописних робіт Йосифа Прехтля, а саме ілюзійністичних вітварів, фрескового розпису склепінь і релігійних полотен уможливило висновок не

²⁹ Sobczyńska-Szczepańska M. Malarz Joseph Prechtel. Przyczynek do monografii artysty... S. 65.

³⁰ Dzik J. Kilka uwag o twórczości malarza trynitarzkiego Johanna Prechtla... S. 253.

³¹ У цьому можна переконатися, звернувшись до образів святого Каетана у європейському релігійному малярстві, зокрема відповідних художніх творів Франческо Солімени (1725 р.) або Джованні Баттісти Тьєполо (1756 р.).

³² Карпюк Л. Атрибуція пам'яток сакрального мистецтва західноєвропейської традиції у збірці музею Волинської ікони. *Волинський краєзнавчий музей*. URL: http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/atribucija_pam_jatok_sakralnogo_mistectva_zakhidnoevropejskoji_tradiciji_u_zbi_rci_muzeju_volinskoji_ikoni/1-1-o-292

лише про високий рівень майстерності виконання, але й оригінальний стиль художника, творчості якого притаманні свої власні композиційні й стилістичні особливості³³. Одним зі свідчень таланту цього митця було те, що 1787 р. до Браїлова, де він тоді перебував, спеціально навідався польський король Станіслав Август Понятовський, аби ближче й докладніше ознайомитися з його творчістю. «Отож монарх заїхав до Браїлова, його вело бажання познайомитися з братом Йосифом від святої Терези. Художник більше години пояснював йому свої роботи, що оздоблювали інтер'єр святині, монументальний розпис, а також двадцять вітварних образів, а потім показував близько тридцяти полотен, що знаходилися в коридорах монастиря»³⁴. Захоплення монарха від зустрічі з ним, а також схвальні відгуки фахівців пояснюються, зокрема, тим, що для робіт отця Йосифа були характерні «досконале знайомство з правилами просторової ілюзії і майстерна свобода композиції»³⁵.

Отже, на теренах Волині тривалий час працював видатний художник австрійського походження, чернець ордену тринітаріїв Йосиф Прехтль. Значний творчий доробок цього талановитого митця-іноземця, котрий свою художню освіту здобув у Віденській Королівській придворній академії мистецтв, є одним із яскравих виявів західноєвропейського впливу на культурно-мистецьке довкілля східних земель Речі Посполитої.

Висновки. 830 років тому, а саме 1193 р. у Франції з ініціативи релігійних подвижників Іоана де Мафи і Фелікса де Валуа виник римо-католицький орден тринітаріїв. Провідним напрямом його діяльності був викуп християнських полонених із мусульманського полону. Це виявилось настільки нагальним, що орден тринітаріїв за нетривалий час набув значного поширення не лише в Європі, а й Азії, Північній Африці й Америці.

Боротьба з Османською імперією актуалізувала ідею організованого і систематичного викупу бранців із неволі й у шляхетсько-магнатському середовищі Речі Посполитої. Всього на її теренах функціонувало 33 тринітарські осередки, з них на Волині – 7. Окрім викупу полонених, тринітарії тут активно реалізували широку програму християнського служіння ближньому, якій тоді майже не було альтернативи.

Однією з результативних сфер діяльності ордену тринітаріїв у краї була освітньо-виховна. Його представниками була створена розгалужена мережа навчальних закладів: парафіяльні школи елементарного рівня, гімназії, а також філософські і теологічні студії для підготовки орденського чернецтва.

Тринітарії на Волині відігравали помітну роль також у пропагуванні й утвердженні мистецьких набутків західної цивілізації. Творчий доробок художника-

³³ Dzik J. Kilka uwag o twórczości malarza trynitarskiego Johanna Prechtla... S. 254.

³⁴ Sobczyńska-Szczepańska M. Malarz Joseph Prechtel. Przyczynek do monografii artysty... S. 76.

³⁵ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy. Tom VIII... S. 11.

тринітарія Йосифа Прехтля є яскравим прикладом укорінення у вітчизняний художній ґрунт мистецьких візій європейського бароко.

Знання та вміння, які через ченців-тринітаріїв привносилися на Волинську землю, сприяли доступу частині її мешканців до надбань європейської культури. Це поступово, але невідворотно стимулювало зміни у їх світосприйнятті. Отже, якісним набутком праці ордену тринітаріїв на Волині стало не лише долучення її автохтонного населення до європейського гуманітарного простору, а й помітний внесок у його високу культуру, а також культуру повсякденності.

REFERENCES

- Horokhovska, L. (2007). Migel Servantes na starist pishov u chentsi [Miguel Cervantes became a monk in his old age]. Retrieved from http://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_migel-servantes-na-starist-pishov-u-chenci/183858?mobile=true [in Ukrainian].
- Karpiuk, L. (2014). Atrybutsiia pam'iatok sakralnoho mystetstva zakhidnoieuropeiskoi tradytsii u zbirtsi muzeiu Volynskoi ikony [Attribution of Sacred Art Monuments of the Western European Tradition in the Collection of the Volyn Icon Museum]. *Volynskiy kraieznavchyi muzei* [Volyn Regional Museum]. Retrieved from http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/atribucija_pam_jatok_sakralnogo_mistectva_zakhidnoevropejskoji_tradiciji_u_zbirci_muzeju_volinskoji_ikoni/1-1-0-292 [in Ukrainian].
- Kyryliuk, A. (2017). Eko by plakav: taiemnytsi biblioteky lutskykh trynitariv [Eco would cry: secrets of the library of Lutsk trinitarians]. *Khroniky Liubarta* [The Chronicles of Lubart]. Retrieved from <https://www.hroniky.com/articles/view/227-eko-by-plakav-taiemnytsi-biblioteky-lutskykh-trynitariv> [in Ukrainian].
- Kyryliuk, A. (2017). Zhanrovyi ta tematychnyi repertuar bibliotek rymo-katolytskykh monastyriiv Volynskoi hubernii (kinets XVIII – pochatok XIX st.) [Genre and thematic repertoire of libraries of Roman Catholic monasteries in Volyn province (late eighteenth – early nineteenth centuries)]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoieuropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky* [Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka Eastern European National University], no. 5, 11-17 [in Ukrainian].
- Tsiborovska-Rymarovich, I.O. (2010). Biblioteka berestetskoho monastyria ordenu trynitariv: istorychna dolia ta stan doslidzhenosti fondu [The Library of the Trinitarian Monastery of Berestetsko: Historical Fate and State of Research of the Collection]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], no. 14, 103-114 [in Ukrainian].
- Sheretiuk, R.M. (2019). Trynitaraska shkola v Teofipoli: osnovni vikhy istorii ta navchalno-vykhovni nabutky (1773-1831 rr.) [The Trinitarian School in Teofipol: Major Milestones in History and Educational Achievements (1773-1831)]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu* [Actual Problems of National and World History: Scientific Notes of Rivne State University of the Humanities], no. 31, 27-33 [in Ukrainian].
- Dzik, J. (2015). Kilka uwag o twórczości malarza trynitarzkiego Johanna Prechtla. *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, 245-257 [in Polish].
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy (2007). Warszawa, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, tom VIII [in Polish].

- Sobczyńska-Szczepańska, M. (2018). Malarz Joseph Precht. Przyczynek do monografii artysty. *Biuletyn Historii Sztuki*, no. 1, 49-86 [in Polish].
- Trynitarze (1914). *Podręczna Encyklopedia Kościelna*. Poznań – Warszawa, Wydawnictwo biblioteki dzieł chrześcijańskich, T. XXXIX – XL, 275-278 [in Polish].
- Wagner, M. (2012). Wykup jeńców polskich z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku. *Ukraińska Orientalistika*, no. 6, 29-35 [in Polish].
- Wierzbowski, T. (1921). Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej. 1773-1794. Kraków, Skład Główny w Książnicy Polskiej w Warszawie [in Polish].
- Wołyniak (1909). Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Kraków [in Polish].
- Yefimov, S. (2019). Pershi kroky shkilnytstva: osvita v Lutsku za Rechi Pospolytoi i Rosiiskoi imperii (chastyna I) [The First Steps of Schooling: Education in Lutsk under the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire (Part I)]. Retrieved from: <https://konkurent.ua/publication/37622/pershi-kroki-shkilnitstva-osvita-v-lutsku-za-rechi-pospolitoi-i-rosiyskoi-imperii-chastina-i/> [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/020-032

УДК 2-7 : [271.2 : 2-523.6] "1700/1920" (045)

**ORGANIZATION OF THE ORTHODOX MONASTERIES' MANAGEMENT
OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH
IN THE 18TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Oleksandr Chuchalin*

Abstract

The article analyzes the organization of administrative management of Orthodox monasteries of the Russian Orthodox Church during the synodal period. The information was systematized and the components of the multi-stage management system of the Orthodox monasteries of the Russian Orthodox Church in the 18th – early 20th centuries were established. In the 18th century the main legislative body of power in relation to the church became the Holy Synod, headed by a secular person – the arch-procurator. It was found out that Orthodox monasteries were an integral part of the system of institutions of the Russian Orthodox Church. The interaction of monasteries with state institutions on issues of state support is shown. The description of the methods of control of the diocesan authority over the monastery is given. It has been found that the management system of the Russian Orthodox Church in the synodal period was built on the principles of a combination of secular and ecclesiastical power. The spiritual consistory under the leadership of the ruling bishop became the central dominant in the regulation and settlement of the main range of problems arising in monastic life.

All Orthodox monasteries of this period were not of the same type. They differed by many classification features – gender, states, status, classes, location. Monasteries in the dioceses were divided into three classes with the establishment of the norm of states of monks and nuns, who were in different status. The internal routine of monastic life was strictly regulated. It included the implementation of the monastery's charter and orders of the abbot.

Keywords: monastery, monks, diocese, consistory, bishop, Orthodox Church, Holy Synod

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine. E-mail: aleksandro2.1989@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>

ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ МОНАСТІРЯМИ РПЦ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Олександр Чучалін*

Анотація

У статті аналізується організація адміністративного управління православними монастирями РПЦ синодального періоду. Систематизовано інформацію та встановлено складові частини багатоступеневої системи управління православними монастирями РПЦ у XVIII – на початку XX ст. У XVIII ст. головним законодавчим органом влади щодо церкви став Святійший синод, очолюваний світською особою – обер-прокурором. З'ясовано, що православні монастирі були складовою частиною системи інститутів РПЦ. Показано взаємодію обителів з державними установами з питань державного забезпечення. Дається характеристика методів контролю єпархіальної влади за монастирем. З'ясовано, що система управління РПЦ в синодальний період будувалася на принципах поєднання світської і церковної влади. Духовна консисторія під керівництвом правлячого архієрея ставала центральною домінантою в регламентації і врегулюванні основного кола проблем, що виникали в монастирському житті.

Усі православні обителі цього періоду не були однотипними. Вони розрізнялися за багатьма класифікаційними ознаками – статтю, штатами, статусом, класами, місцем розташування. Монастирі в єпархіях поділялися на три класи зі встановленням норми штатів ченців і черниць, які перебували в різному статусі. Внутрішній розпорядок монастирського життя було суворо регламентовано. Він включав у себе виконання статуту обителів та розпоряджень настоятеля.

Ключові слова: монастир, ченці, єпархія, консисторія, архієрей, Православна церква, Святійший синод

Цитування: Чучалін, О. (2023). Організація управління православними монастирями РПЦ у XVIII – на початку XX ст. *Консенсус*, 1, 20–32.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/42>

Постановка проблеми. В умовах сьогодення набувають особливої актуальності проблеми забутих сторінок історії нашого духовного минулого. Церковна історія загалом та монастирська зокрема завжди були і залишатимуться важливою складовою вітчизняної історії. Здобуття Україною незалежності, зняття ідеологічних перешкод відкриває широкі можливості для об'єктивних наукових досліджень у цьому напрямі. На сучасному етапі, коли відбувається переоцінка історії, а православ'я сприймається як основа культури українського народу, необхідна складова її відродження, історія різних церковних інститутів викликає особливий інтерес. Не стали виключенням і православні монастирі, які активно відновлююся

* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна. E-mail: aleksandro2.1989@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>

останніми роками та відіграють помітну роль в житті суспільства. Для свого матеріального та духовного відродження обителі потребують належного дослідження їх історії. Пізнання історичного досвіду православних монастирів в Україні дозволить сучасному суспільству використовувати багаті традиції обителів, накопичений упродовж попередніх століть.

Особливої актуальності сьогодні набуває дослідження становища та організації управління православними монастирями РПЦ кінця XVIII – початку XX ст. Саме в цей час перед православними обителями, як релігійними інститутами традиційного суспільства, постали численні проблеми їх існування в нових політико-економічних та соціокультурних умовах.

Огляд літератури. Історіографію окресленої наукової проблеми можна поділити, з певною долею умовності, на три періоди. Перший із них – дореволюційний (до 1917 р.) характеризується значною перевагою праць, в яких православним монастирям давалася виключно позитивна оцінка, негативні ж сторони життя замовчувалися взагалі. Це було пов'язано з тим, що православ'я та його інститути вважалися важливою ідеологічною опорою самодержавства. Саме тому царський уряд за допомогою суворой цензурної політики всіляко перешкоджав публікації праць авторів, що критично ставилися до Російської православної церкви загалом і до її монастирів зокрема. З іншого боку, значна частина дослідницьких праць цього періоду, присвячених історії православних обителів синодального періоду, написана церковними авторами (ченцями, а також представниками білого духовенства), які свідомо, як з релігійних, так і з корисливих мотивів, замовчували негативні факти в житті монастирів.

Дореволюційний період також характеризується домінуванням емпіричних праць, метою яких була актуалізація і залучення до наукового обігу фактичного матеріалу з історії монастирів і чернецтва. Тому ці праці представляють для сучасних дослідників не лише історіографічний, а й джерелознавчий інтерес. Хоча в таких працях часто питання, пов'язані з освітнім рівнем чернецтва, фінансово-економічною і виправною діяльністю монастирів практично не піднімалися.

Праці авторів дореволюційного періоду можна розділити на кілька груп. До першої віднесемо праці, що мають характер довідкової літератури, в яких коротко описуються всі монастирі РПЦ. Для нас найбільший інтерес представляють праці Т. Барсова¹, В. Звіринського² і Л. Денисова³ та інші⁴.

¹ Барсов Т.В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Т. 1. СПб., 1885. XX, 663, CLXXVIII с.

² Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. Том 1: Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764–95 по 1 июля 1890 год. С.-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1890. 314 с.

³ Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. М.: Издание А.Д. Ступина, 1908. 984 с.

До другої групи дореволюційних праць по монастирях і чернецтву відносяться дослідження, автори яких займалися вивченням окремих сторін монастирського життя. До таких віднесемо працю Д. Ростиславова⁵. У праці П. Чудецького⁶ подано інформацію про чисельність православних монастирів, закритих російською владою, у тому числі й на українських землях.

Радянський період (1917 – кінець 1980-х рр.) в історіографії досліджуваної проблеми характеризується відсутністю належного наукового дискурсу. Ця ситуація пояснюється пануванням атеїстично-матеріалістичної ідеології та фактичним закриттям монастирів. Радянська влада не вітала здійснення об'єктивних наукових досліджень з історії Православної церкви. Праці, які все ж публікувалися, у переважній своїй більшості носили пропагандистський, яскраво виражений антицерковний характер. Оцінка діяльності монастирів у всіх цих працях була пропагандистсько негативною⁷.

До сучасної зарубіжної історіографії віднесемо праці російських істориків. Зокрема, у комплексному дослідженні П. Зирянова⁸ здійснено дослідження широкого спектру питань, серед яких і проблеми юридичного становища, внутрішнього устрою, чисельності і складу чернецтва, господарської та благодійницької діяльності обителів.

Останнім часом з'явилася низка наукових праць з історії обителів різних епархій України⁹. Крім того, сьогодні видається досить значний об'єм довідкової літератури енциклопедичного характеру.

Аналіз історіографії дозволяє стверджувати, що комплексного дослідження з організації управління православними монастирями РПЦ синодального періоду

⁴ История российской иерархии, собранная Новгородской семинарии префектом, философии учителем, соборным иеромонахом Амвросием. в 6-и частях. Москва: Синодальная типография, 1807–1815.

⁵ Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. СПб.: тип. Мор. м-ва, 1876. 396 с.

⁶ Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках / Соч. Павла Чудецкого. Киев: Тип. В. Давиденко, 1877. [2], 67 с.

⁷ Водарский Я.Е. Землевладение Русской православной церкви и ее хозяйственно-экономическая деятельность. *Русское православие: веки истории* / Под ред. А.И. Клебанова. М., 1989. С. 501–562.

⁸ Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX – начале XX века. М.: «Вербум-М», 2002. 312 с.

⁹ Баранова Н.В. Освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита Київського і Галицького Платона Городецького (1882–1891 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. К., 2011. 23 с.; Кузнець Т.В. Настоятелі київських чоловічих монастирів XIX – початку XX ст.: складники їх статусу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2021. Вип. 35. С. 9–19; Меша В.Г. Характер територіально-адміністративної структури Православної церкви в Україні останньої чверті XIX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 2. С. 207–212.

немає. Тому **метою цієї статті** є систематизація інформації та розкриття складових частин складної багатоступеневої системи управління православними монастирями РПЦ кінця XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Досліджуваний нами історичний період був монархічним в історії держави і повністю синодальним в історії Російської православної церкви. Державна влада вважалася Богом даною, що сприяло поєднанню духовного авторитету з самодержавним авторитаризмом. Головною рисою відносин світської і духовної влади в Російській імперії XIX – початку XX ст. був абсолютний контроль держави за життям Православної церкви. Практично всі ключові питання управління Церквою вирішувалися за згодою імператора, а на місцях – світської адміністрації губерній та повітів. Православну церкву цього періоду фактично було перетворено на державну інституцію. Церква сприяла анексії російською державою нових територій, допомагала центральним органам влади у вирішенні «загальнонаціональних» питань. Вона виступала як великий землевласник, чинила судочинство, виконувала низку важливих державних функцій, що обумовлювало перетворення православ'я в державну ідеологію. Святійший синод і його обер-прокурор були складовими частинами монархічного державного механізму¹⁰.

Основою церковно-адміністративного поділу в кінці XVIII – початку XX ст. були єпархії – церковні округи, кордони яких було приведено у відповідність з губернськими¹¹. Єпархії поділялися на духовні правління, а ті, в свою чергу, на благочиння, у безпосередньому віданні яких перебували до 30 церковних приходів, які являли собою найменші церковно-адміністративні територіальні одиниці.

Управління монастирями та їх діяльність суворо регламентувалися державною владою. Для цього приймалася низка законодавчих актів, спеціально спрямованих на регулювання становища чернецтва та монастирів. Всіх їх було у свій час зібрано й опубліковано в «Полном собрании законов Российской империи», «Своде законов Российской империи», «Полном собрании постановлений и распоряжений по Ведомству православного исповедания», а також відображено в указах Святійшого синоду, що регулярно публікувалися, починаючи з 1860-х рр., на сторінках «Епархиальных ведомостей», та в Статутах духовних консисторій.

Найважливішою церковно-правовою пам'яткою періоду, за якою закладалися основи синодального ладу, став «Регламент, или Устав духовной коллегии»¹², створений архієпископом Феофаном Прокоповичем і затверджений імператорським указом 25 січня 1721 р. У 1722 р. в якості доповнення до «Духовного регламенту», було створено «Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского»¹³,

¹⁰ Барсов Т.В. Святтейший Синод в его прошлом... С. 194.

¹¹ Киевские епархиальные ведомости. 1861. № 1 (Прибавление). С. 12.

¹² Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. СПб.: Тип. II отделения императорской канцелярии, 1830. Том VI. 1720–1722. № 3718.

¹³ Ibid. № 4022.

окремий розділ якого присвячувався монастирям і ченцям. Серед іншого, цим документом визначався порядок вступу в чернецтво, правила монастирського життя. На доповнення до «Регламенту», у 1722 р. було видано також імператорський указ про обрання обер-прокурора та «Інструкцію обер-прокурору»¹⁴.

Права й обов'язки єпископів, а також інших органів єпархіального управління, як і всі сторони церковного життя на той час, було піддано суворій регламентації. Главу єпархії призначав імператор із трьох кандидатів архієрейських чинів, запропонованих Святійшим синодом¹⁵. Усі питання, пов'язані з відкриттям нових і ліквідацією старих приходів, заснуванням і закриттям монастирів, духовних шкіл, укладенням шлюбів та відлученням від церкви єпископи мали вирішувати з дозволу Святійшого синоду.

Також з дозволу Синоду при кожній єпархії створювалися консисторії, які займалися питаннями призначення і зміщення священнослужителів, а також притягненням їх до церковного суду за посадові правопорушення. Указом 9 липня 1744 р. усі колегіальні установи з управління єпархіями отримали однакову назву – «Духовна консисторія». 27 травня 1841 р. було видано «Устав Духовных консисторий»¹⁶, до якого у 1883 р. було внесено зміни¹⁷. Цей документ послужив основою для організації діяльності єпархіального церковного та монастирського управління. Згідно цього документа, консисторією вважався орган єпархіального управління, що діяв під керівництвом правлячого архієрея як дорадчий та виконавчий орган. Їх повноваження поширювалися лише в межах ввіреної їм єпархії¹⁸. Разом з архієреем консисторія отримувала укази від Синоду. Вона складалася з 5–7 (іноді й більше) членів, що обиралися з числа архімандритів, ігуменів, ієромонахів, протоієреїв, священників. На основі подання правлячого архієрея (митрополита), на цих посадах їх затверджував Святійший синод. Таким же був і порядок звільнення членів консисторії.

Для організації належного документообігу при консисторії існувала особлива канцелярія на чолі з секретарем, якого призначав і звільняв Святійший синод за поданням обер-прокурора. Відповідно, секретар консисторії мав подвійне підпорядкування: правлячому архієрею і обер-прокурору. Консисторією

¹⁴ Ibid. № 4001.

¹⁵ Курс церковного права: Учеб. пособие / Протоиерей Владислав Цыпин. Клин: Христиан. жизнь, 2004. 700 с.

¹⁶ Устав духовных консисторий: с дополнениями и разъяснениями Святейшего Синода и Правительствующего Сената / Составил М.Н. Палибин. Изд. неофиц. С.-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1900. VIII, 232 с.

¹⁷ Устав духовных консисторий: Первый полный с объясн. сборник действующих по Духовному ведомству узаконений: Настольная книга / Изд. юристов под ред. адвоката Фед. Вас. Ливанова. Санкт-Петербург: тип. М. Хана, 1871. XXVI, 192, [40], 31, [7] с.

¹⁸ Барсов Т.В. Сборник действующих и руководствующих церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Т. 1. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1885. С. 126.

формувалися попередні рішення з усіх церковних справ єпархії, які потім подавалися на затвердження правлячого архієрея. У разі виникнення суперечностей у прийнятті рішень, остаточне рішення залишалося за Святійшим синодом. Контроль за виконанням розпоряджень консисторії покладался на духовні правління, благочинних, настоятелів і настоятельниць монастирів та інших осіб, які були підвідомчими єпархіальній консисторії.

Православні монастирі були складовою частиною системи інститутів РПЦ. У своїй діяльності обителі підпорядковувалися верховній владі Святійшого правлячого синоду і російському імператору. Джерелом правової регламентації діяльності монастирів та чернецтва є різні постанови по відомству православного сповідання, що видавалися у вигляді височайших повелінь і указів, затверджених указів Святійшого правлячого синоду, доповідей обер-прокурора, рішень Державної ради тощо. Починаючи з 1860-х рр. усі вони публікувалися на сторінках часописів «Епархиальных ведомостей», що видавалися упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Для нагляду і належної організації діяльності монастирів, указом Святійшого синоду від 24 березня 1799 р. єпархіальним архієреям дозволялося призначати благочинних над монастирями. Призначення такого благочинного здійснювалося із монастирських настоятелів за поданням духовної консисторії. Нагляд за жіночими монастирями також доручався благочинному над чоловічими монастирями, хоча це могла бути і «наглядальниця благочиння» із ігумень або із старших сестер монастиря¹⁹. Права та обов'язки благочинних монастирів було визначено особливими інструкціями, затвердженими Синодом²⁰. Цими інструкціями прописувалося широке коло обов'язків і повноважень благочинних, з огляду на особливу організацію монастирського управління і влади настоятелів монастирів. Головними предметами нагляду благочинного над монастирями були організація в монастирях належного богослужіння, дотримання благочестя, моральності і належне ведення господарства.

Усі обителі єпархій поділялися на три класи зі встановленням норми штатів ченців і черниць, які перебували в різному статусі²¹. Саме належність монастиря до певного класу визначала його знатність. Серед першокласних монастирів особливе місце належало лаврам. Штатними називалися монастирі, яким за штатами 1764 р. або пізнішими нормативними актами, належало право на отримання допомоги від державної скарбниці. Заштатні монастирі існували за рахунок пожертв віруючих, прибутків від монастирського майна та праці ченців.

¹⁹ Благочинный // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1891. Т. IV. С. 60–61.

²⁰ Устав духовных консисторий... С. 28.

²¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. СПб.: Тип. II отделения императорской канцелярии, 1830. Том 24. 1649–1825. № 18273.

Кожний із монастирів, що належав до першого класу, отримував від держави по 2 017 руб. 50 коп. Монастирі другого класу – по 1 311 руб. 90 коп. і монастирі третього класу – по 706 руб. 30 коп.²² Оклади штатних служителів монастирів виглядали наступним чином – Таблиця 1.

Таблиця 1.

Оклади за штатами монастирів

Монастирі I класу		Монастирі II класу		Монастирі III класу	
Оклад монастиря	2 017 руб. 50 коп.	Оклад монастиря	1 311 руб. 90 коп.	Оклад монастиря	706 руб. 30 коп.
1 архімандрит	550 руб.	1 архімандрит	300 руб.	1 ігумен	150 руб.
1 намісник	50 руб.				
1 скарбник	28 руб.	1 скарбник	27 руб.	1 скарбник	22 руб.
1 ризничий	13 руб.	1 ризничий	13 руб.		
8 ієромонахів	по 13 руб.	5 ієромонахів	по 13 руб.	4 ієромонахи	по 13 руб.
4 ієродиякони	по 13 руб.	4 ієродиякони	по 13 руб.	2 ієродиякони	по 18 руб.
2 пономарі	по 10 руб.	2 пономарі	по 10 руб.	1 пономар	10 руб.
1 просфорник	5 руб.	1 просфорник	9 руб.	1 просфорник	8 руб.
1 квашник/ хлібодар	9 руб.	1 квашник/ хлібодар	9 руб.	1 квашник/ хлібодар	8 руб.
1 чашник	9 руб.	1 чашник	9 руб.	1 чашник	8 руб.
8 монахів	по 9 руб.				
У лікарні – 5 осіб	по 8 руб.				

І штатні, й заштатні обителі, як чоловічі, так і жіночі, могли бути спільножительними і неспільножительними. Ознакою спільножительних монастирів було те, що за розпорядженням настоятеля вони забезпечували ченців усім необхідним. Відповідно, і результати праці ченців у таких монастирях були спільними, отримані доходи від діяльності монастиря і братії були власністю обителі та ченців. У штатних спільножительних монастирях виділені з державної скарбниці кошти надходили до скарбниці монастиря і використовувалися на спільні потреби обителі²³. Для неспільножительних монастирів було характерним отримання лише спільної трапези від монастиря, одяг та всі інші необхідні речі кожний монах набував власною працею і за рахунок отримуваних виплат.

Спільножительним статутом монастиря передбачалася відсутність приватної власності його членів та участь усієї братії в розвитку монастирського господарства.

²² Барсов Т.В. Сборник действующих... С. 290–291.

²³ Разъяснительные постановления Святейшего синода. *Церковные ведомости*. 1899. № 11. С. 65.

Настоятель керував усіма роботами у монастирі через накладання послуху. Братія обителі обмежувалася з багатьох питань, оскільки на практично на все потрібно було отримувати благословення настоятеля. Спільножительність, відповідно до чернечих обітниць, визнавалася у порівнянні з неспільножительністю, більш високою формою чернечого життя. Тому, згідно з визначення Святійшого Собору від 31 серпня 1918 р., спільножительні монастирі і надалі мали такими залишатися, а неспільножительні бажано було перетворювати в монастирі спільножительні там, де це дозволяли місцеві умови. У жіночих монастирях, з огляду на брак коштів, черниці утримувалися за рахунок власної праці, забезпечували самотійно себе одягом і взуттям. Настоятельниці таких обителей повинні були поступово запроваджувати повний спільножительний статус²⁴.

Система управління монастирів залежала від культового рангу, штатного становища і статутного режиму обителі. У штатних монастирях настоятеля, благочинного, скарбника, економа та інших, хто входив до монастирської ради, призначав правлячий архієрей. У спільножительних обителях їх обирали самі ченці цього монастиря. Так створювалася місцева система самоуправління, формувалася особлива організація – співдружність монахів. Тут цінувалися рівність, працелюбність, терпіння, відповідальність, самопожертва, культивувалися високі моральні якості.

На основі діючих у синодальний період законів, духовенство вважалось привілейованою верствою суспільства Російської імперії. Воно звільнялося від тілесних покарань, військової повинності та податків. Будинки церковно- і священнослужителів, приміщення, що належали архієрейським домам і монастирям, звільнялися від військового постю, поземельних зборів і міських повинностей.

У церковній ієрархії приходські священнослужителі займали місце після чернечого духовенства. Церковна ієрархія єпархії мала наступний вигляд. До чорного духовенства відносилися правлячий архієрей, який очолював єпархію. Ієрархію чернецтва монастирів формували єпископи, архімандрити, ігумени, ієромонахи, ієродиякони, монахи, схимонахи, послушники. До речі, ієродияконом міг стати монах, що був рукопокладений в дияконівський сан, а послушником – особа, яка ще не прийняла чернечий постриг. Схимонахами називалися ченці, що прийняли на себе особливий послух. У жіночих обителях ієрархія була простішою. Настоятельницями жіночих обителей були ігумені. Їм підпорядковувалися черниці та послушниці²⁵.

²⁴ Определение Священного Собора Православной Российской Церкви о монастырях и монашествующих. Священный Собор Православной Российской Церкви. Собрание определений и постановлений. Москва: Издание Соборного Совета, 1918. С. 23–24.

²⁵ Семашко А.Г. Синодальный XIX век в истории отношений государства и РПЦ. *Православная книга*. URL: http://orthodox-book.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=83:-xix-&catid=9:2011-08-31-16-58-32&Itemid=13

Усі, хто проживав у монастирі – ченці, послушники – формували братію обителі. Кожний з них повинен був підпорядковуватися церковному статуту і статуту своєї обителі, дотримуватися монастирської дисципліни. Монастирі з чисельною братією потребували чіткої організації, дотримання статуту і правил організації внутрішнього життя, розподілу обов'язків. Вищу владу в монастирях здійснювали настоятелі. Церковна традиція і законодавство (як світське, так і церковне) вважали його повноваження уособленням обителі. Саме настоятелі монастирів несли відповідальність за виконанням ченцями існуючих законів і розпоряджень, за дотримання норм чернечого способу життя братії монастиря.

В управлінні монастирями було прийнято авторитарний стиль, який спряв підтриманню в них суворой дисципліни і дотримання монастирського статуту. Ще указом від 24 березня 1799 р. було визначено обов'язки настоятелів монастирів²⁶, до яких відносилися суворе дотримання виконання братією чернечих обітниць і правил, піклування про регулярне і належне здійснення богослужінь, сповіді, організація спільних трапез, правильне використання прибутків і здійснення витрат, нагляд за монастирським господарством тощо.

Належному благоустрою спільножительних монастирів часом заважала низка об'єктивних та суб'єктивних обставин. До таких обителей часто направлялися настоятелі з інших монастирів. Іноді це були люди, нещодавно пострижені в монахи, які зовсім не мали досвіду монастирського життя, не розуміли особливостей устрою спільножительних монастирів, не були знайомі з особливостями і правилами життя конкретної обителі. Таким новопризначеним настоятелям складно було порозумітися з місцевою братією та утримувати порядок в обителі.

Частим були й випадки фактичної «узурпації» настоятелями влади в обителях, повного зосередження управління в своїх руках. Такий монастирський авторитаризм негативно позначався на внутрішньому кліматі в обителі, не давав можливості формування кола осіб, які б брали участь у прийнятті рішень, допомагали в організації діяльності монастиря та були заміною настоятелю в разі його хвороби або смерті. Ці негативні тенденції з часом лише посилювалися і спонукали управління єпархіями до підняття питання перед Святійшим правлячим синодом про правове врегулювання означеної проблеми.

Для подальшого запобігання таким випадкам в майбутньому, 20 березня 1862 р. Синодом було видано указ щодо порядку обрання настоятелів і настоятельниць спільножительних православних монастирів²⁷, який поширювався як на чоловічі, так і на жіночі монастирі. Згідно цього документа, настоятелі чи настоятельниці спільножительних монастирів обиралися переважно зі складу братії цієї ж обителі або з іншого, але такого ж самого спільножительного монастиря. Процедура обрання настоятеля обителі здійснювалася за присутності благочинного монастирів або

²⁶ Смолич И.К. История русской церкви: 1700–1917 гг. В 2 ч. Ч. 1. М., 1997. С. 52.

²⁷ Киевские епархиальные ведомости. 1862. № 9. С. 48.

представника вищого єпархіального управління. За відсутності згоди переважної більшості членів братії під час відкритого голосування, документом передбачалася процедура таємного голосування. Інформація про обрану кандидатуру на посаду настоятеля монастиря подавалася на розгляд і затвердження Синоду.

Для управління монастирем настоятелю дозволялося мати помічника, який допомагав йому в організації життя обителі, збереження її власності, тимчасово виконував обов'язки настоятеля за відсутності останнього. Обов'язком кожного очільника та братії монастиря ставало дотримання уже існуючого в обителі статуту, а за відсутності такого – вироблення разом з братією та документального оформлення правил і звичаїв свого монастиря. Такі правила мали бути оформлені у відповідний документ і подані на затвердження до керуючого єпархією.

Настоятелів монастирів першого та другого класу дозволялося зводити в сан архімандритів, у монастирях третього класу – залишалися в статусі ігуменів. У монастирях третього класу, що розташовувалися на території губернських чи інших великих міст, з дозволу Святійшого синоду, замість посади ігуменів дозволялося впроваджувати посади архімандритів, але із збереженням окладу ігумена²⁸.

Із числа монастирської братії у настоятелів були помічники, які займали певні посади: скарбник, економ, благочинні, різничий, регент тощо. При цьому, скарбник, окрім того, що вів фінансову звітність та діловодство монастиря, на випадок відсутності настоятеля, виконував його обов'язки. Усі ченці та черниці виконували різний послух при монастирі та мали свої обов'язки, але переважна їх частина була зайнята різними видами монастирського господарства²⁹.

У системі монастирської ієрархії до самої нижчої ланки належали послушники, яких зазвичай залучали до найважчих робіт в монастирському господарстві. Термін послуху визначався трьома роками, але міг тривати і довше. За своєю суттю послушники становили резерв для поповнення монастирської братії. Після прийняття постригу в їх житті практично нічого не змінювалося. Послушник, який ще не прийняв постригу, не був пов'язаним чернечими обітницями, міг вільно залишити монастир³⁰. Досить часто до монастирів, під нагляд настоятелів для «виправлення», направлялося духовенство єпархії, стосовно якого духовним судом консисторії накладалися епітимії на певний термін. Будучи позбавленими духовного статусу, їх залучали до різних робіт і вони нарівні з братією брали участь в церковній службі при монастирі.

Висновки. Православні монастирі РПЦ у XVIII – на початку XX ст. мали чітко виражену внутрішню і зовнішню адміністративну структуру, що формувалася з духовних осіб, затверджених, як правило, правлячим архієреєм і Святійшим синодом. Ці особи покликані були забезпечувати порядок в управлінні всією системою монастирського життя.

²⁸ Ibid. С. 169.

²⁹ Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество... С. 461.

³⁰ Барсов Т.В. Сборник действующих... С. 123.

Православні обителі цього періоду не були однотипними. Вони розрізнялися за багатьма класифікаційними ознаками – статтю (чоловічі, жіночі), штатами (штатні, заштатні), класом, статусом (спільножительні, неспільножительні), за місцем розташування (міські, сільські). Система управління православними монастирями РПЦ кінця XVIII– початку XX ст. була досить складною. Єдина адміністративно-правова система, що регламентувала діяльність монастирів, остаточно склався після прийняття в 1841 р. Статуту духовних консисторій. Оскільки Православну церкву в синодальний період було вбудовано в загальну бюрократичну систему самодержавства, то у своїй вищій інстанції обителі підпорядковувалися верховній владі російського імператора. Державною установою, яка безпосередньо керувала всією Російською православною церквою, зокрема, і її обителями, був Святійший правлячий синод. На місцях обителями управляли єпархіальні архієреї та духовні консисторії. Єпископи призначали собі для допомоги в управлінні обителями благочинних. У самих монастирях усі важелі влади зосереджувалися в руках настоятеля. Авторитарний стиль управління православними монастирями сприяв підтриманню в них суворой дисципліни і дотриманню монастирських статутів.

REFERENCES

- Amvrosiy (1807–1815). *Istoriya rossiyskoi ierarkhii, sobrannaia Novhorodskoi seminarii prefektom, filosofii uchitelem, sobornym ieromonakhom Amvroziem* [The history of the Russian hierarchy, collected by the prefect of the Novgorod Seminary, philosophy teacher, cathedral hieromonk Ambrose]. Moskva: Sinodalnaia tipohrafiya [in Russian].
- Baranova, N.V. (2011). *Osvitnia, blahodiina ta misionerska diialnist mytropolyta Kyivskoho i Halytskoho Platona Horodetskoho (1882–1891 rr.)* [Educational, charitable and missionary activity of Metropolitan of Kyiv and Halytskyi Platon Horodetskyi (1882–1891)]: avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kyiv [in Ukrainian].
- Barsov, T.V. (1885). *Sbornik deistvuiushchikh i rukovodstvennykh tserkovnykh i tserkovno-hrazhdanskikh postanovleniy po vedomstvu pravoslavnoho ispovedaniya* [Collection of current and governing ecclesiastical and ecclesiastical-civil decrees on the department of the Orthodox confession]. T. 1. Sankt–Peterburg [in Russian].
- Blahochynnyi [Reverend] (1891). *Entsyklopedycheskyi slovar Brokhauza i Efrona*: T. IV. Sankt–Peterburg, 60–61 [in Russian].
- Chudetskiy, Pavel (1877). *Opyt istoricheskogo issledovaniya o chisle monastyrei russkikh, zakrytykh v XVIII i XIX vekakh* [The Experience of Historical Research on the Number of Russian Monasteries Closed in the 18th and 19th Centuries]. Kiev: Tip. V. Davydenko [in Russian].
- Denisov, L.Y. (1908). *Pravoslavnye monastyri Rossiyskoi imperii* [Orthodox monasteries of the Russian Empire]. Moskva: Izdanie A.D. Stupina [in Russian].
- Kuznets, T.V. (2021). *Nastoiateli kyivskykh cholovichykh monastyriv XIX – pochatku XX st.: skladnyky yikh statusu* [Abbots of Kyiv men's monasteries of the 19th and early 20th centuries: components of their status]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia*, 35, 9–19 [in Ukrainian].
- Tsyypyn, V. (2004). *Kurs tserkovnoho prava* [Church Law Course]. Klin: Khristian. zhyzn [in Russian].
- Mesha, V.H. (2008). *Kharakter terytorialno–administrativnoi struktury Pravoslavnoi tserkvy v*

- Ukraini ostannoï chverti XIX st. [The nature of the territorial and administrative structure of the Orthodox Church in Ukraine in the last quarter of the 19th century]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 2, 207–212 [in Ukrainian].
- Livanov, F.V. (1871). Ustav dukhovnykh konsistorii: Pervyi polnyi s obiasn. sbornik deistvuiushchikh po Dukhovnomu vedomstvu uzakoneniï [Charter of spiritual consistories: First complete with explanation collection of laws in force for the Spiritual Department]. Sankt-Peterburg: tip. M. Khana [in Russian].
- Sobor (1918). Opredelenie Sviashchennogo Sobora Pravoslavnoi Rossiiskoi Tserkvi o monastyriakh i monashestvuiushchikh. Sviashchennyi Sobor Pravoslavnoi Rossiiskoi Tserkvi. Sobranie opredeleniï i postanovleniï [Definition of the Holy Council of the Orthodox Russian Church on monasteries and monastics. Holy Cathedral of the Orthodox Russian Church. Collection of definitions and resolutions]. Moskva: Izdanie Sobornogo Soveta [in Russian].
- Palibin, M.N. (1900). Ustav dukhovnykh konsistoriï: s dopolneniyami i raz'iasneniyami Sviateishego Sinodaiy Pravitelstvuiushchego Senata [Charter of spiritual consistories: with additions and clarifications of the Holy Synod and the Governing Senate]. Sankt-Peterburh [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 g. (1830). [Complete collection of laws of the Russian Empire since 1649]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Predely Kievskoi eparkhii v drevnee i nyneshnee vremya (1861). [Limits of the Kyiv diocese in ancient and modern times]. *Kievskie eparkhialnye vedomosti*, 1 (Pribavlenie), 8–14 [in Russian].
- Rasporiazheniya Svyatejshego sinoda (1862). [Orders of the Holy Synod]. *Kievskie eparkhialnye vedomosti*, 9, 80–83 [in Russian].
- Raz'iasnitelnye postanovleniya Sviateisheho sinoda (1899). [Explanatory resolutions of the Holy Synod]. *Tserkovnye vedomosti*, 11, 65 [in Russian].
- Rostyslavov, D.Y. (1876). Opyt issledovaniya ob imushchestvakh i dokhodakh nashykh monastyrei [Research experience about the property and income of our monasteries]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Semashko, A.H. (N.d.). Sinodalnyi XIX vek v istorii otnosheniï gosudarstva i RPTs [Synodal XIX century in the history of relations between the state and the Russian Orthodox Church]. Pravoslavnaia kniga. Retrieved from http://orthodox-book.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=83:-xix-&catid=9:2011-08-31-16-58-32&Itemid=13 [in Russian].
- Smolich, I.K. (1997). Istoriya russkoi tserkvi: 1700–1917 gg. [History of the Russian Church: 1700–1917]. Vol. 1. Moskva [in Russian].
- Vodarskiy, Ya.E. (1989). Zemlevladienie Russkoi pravoslavnoi tserkvi i eïo khoziaistvenno-ekonomycheskaia deiatelnost [Land tenure of the Russian Orthodox Church and its economic activities]. In: Klebanov, A.Y. (Ed.). *Russkoe pravoslavie: vekhi istorii*. Moskva, 501–562 [in Russian].
- Zverinskiy, V.V. (1890). Material dlia istoriko-topograficheskogo issledovaniya o pravoslavnykh monastyriakh v Rossiiskoi imperii, s bibliograficheskim ukazatelem [Material for historical and topographic research on Orthodox monasteries in the Russian Empire, with a bibliographic index]. Tom 1: Preobrazovaniya starykh i uchrezhdenie novykh monastyrei s 1764–95 po 1 iulia 1890 god. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i Komp. [in Russian].
- Zyrianov, P.N. (2002). Russkie monastyri i monashestvo v XIX – nachale XX veka [Russian monasteries and monasticism in the 19th – early 20th century]. Moskva: Verbum-M [in Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/033-042

УДК (UDC) 340.123

**HISTORICAL AND LEGAL SCIENCE
AS A DRIVING FACTOR OF CONSCIOUSNESS NATIONALIZATION
(19 – EARLY 20 CENTURY)**

Natalia Balanyuk***Svitlana Kovtun******Abstract**

The prospects for the introduction of historical and legal science at the 19 – early 20 century have been determined under the conditions of the first attempts to introduce the first national universities. It is emphasized that the strengthening of the connection of historical and legal science with the historical past of the formation of national consciousness is characteristic of the isolated period. It has been proven that mostly the very first explorations of jurisprudence marked the history of Ukrainian law as a part of Polish, Austrian, and Russian law emphasizing the principles of “common origin”, in parallel Ukrainian law as an individual historical development was unfortunately not considered. Based on today’s military events in the country, one of the most urgent tasks of science is the separation from the Russian concept and the Polish one, de-idealization of the missionary role of Austria.

Universities in Kharkiv, Kyiv, Odesa, Lviv, Chernivtsi, numerous scientific societies that emerged during the 1870–90s; historical-philological at the Kharkiv, Kyiv and Odesa universities, Nestor Chronicle Historical Society, Southwestern Division of the Imperial Russian Geographical Society, Shevchenko Scientific Society in Lviv, Ukrainian Scientific Society in Kyiv and others initiated the development of historical and legal thought. The first Ukrainian scientific schools appeared in the university environment, although university scholars had to balance the pressure from the outside and their own internal academic values and ideals.

Keywords: history, law, universities, research, historical associations, scientific societies, scientific journals, historical and legal studies

* Candidate of Legal Sciences, Teacher, State Vocational and Technical Educational Institution “Shostka Higher Vocational School”, Shostka, Ukraine. E-mail: b.n.y@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1596-4449>

** Director, State Vocational and Technical Educational Institution “Shostka Higher Vocational School”, Shostka, Ukraine. E-mail: svkovtun724@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5051-7304>

ІСТОРИКО-ПРАВОВА НАУКА ЯК РУШІЙНИЙ ФАКТОР НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Наталія Баланюк*

Світлана Ковтун**

Анотація

Обумовлено перспективи запровадження історико-правової науки в кінці XIX – початку XX ст. за умов перших спроб запровадження перших національних університетів. Підкреслено, що для виокремленого періоду притаманно посилення зв'язку історико-правової науки саме з історичним минулим формування національної свідомості. Доведено, що переважно найперші розвідки з правознавства маркерували історію українського права, як частину польської, австрійської, російської історії, підкреслюючи принципи «спільного походження». Паралельно українське право в якості індивідуального історичного розвитку, на жаль, не розглядалося. Спираючись на сьогоденні воєнні події в державі, одним з найактуальнішим завдань науки – відсепарування від російської концепції та польської, деідеалізація місіонерської ролі Австрії.

Ключові слова: історія, право, університети, дослідження, історичні спілки, наукові товариства, наукові часописи, історико-правові дослідження

Цитування: Баланюк, Н., & Ковтун, С. (2023). Історико-правова наука як рушійний фактор націоналізації свідомості (XIX – початок XX ст.). *Консенсус*, 1, 33–42.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/43>

Постановка проблеми. Станом на сьогодні, беручи до уваги величезну кількість проблем пов'язаних з економіко-політичними та правовими коливаннями на тлі воєнного стану, коли соціологічні опитування свідчать про тандем політичних і нормотворчих із національними, релігійними та етнічними відмінностями, можемо констатувати процес поетапної розбудови демократичних напрямків. З метою всебічного охоплення перспектив виокремлення напрямків руху проведемо роботу з об'єктивного тлумачення подій історико-правової ваги.

Слід зазначити, що історичне минуле нашої держави є своєрідним успішним шляхом розвитку незалежної нації із мінливістю кордонних показників, взаємообміном культур, історично сформованим соціально-правовим розвитком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлена тематика дослідження відображається у переліку дослідницьких праць вітчизняних науковців. Слід підкреслити, що проблема розвитку вітчизняної історико-правової науки, її

* кандидат юридичних наук, викладач Державного професійно-технічного навчального закладу «Шосткинське вище професійне училище», Шостка, Україна. E-mail: b.n.y@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1596-4449>

** директорка Державного професійно-технічного навчального закладу «Шосткинське вище професійне училище», Шостка, Україна. E-mail: svkovtun724@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5051-7304>

наукових шкіл привертала увагу не одного покоління теоретиків та практиків. Окрім цього констатуємо недолік: за радянського періоду дослідницька діяльність представників української історико-правової науки майже не вивчалась.

Отже, серед вітчизняних дослідників історії правової науки України варто виокремити наступні видатні прізвища: В. Антонович¹, Т. Бондарчук², П. Гончарук³, М. Кордуба⁴, А. Коцур⁵, І. Крип'якевич⁶, С. Наріжний⁷, І. Огієнко⁸, М. Тимошик⁹ та ін. Усі дослідники погоджуються з тим фактом, що все ж-таки у порівнянні із більшістю юридичних галузей, саме відносно молодим напрямком наукових знань варто враховувати історію правої думки України. Цьому є свідчення поетапності становлення даної науки, що знаходить своє підтвердження у зверненнях дослідників XIX ст. до з'ясування національних і географічних особливостей суспільно-правового розвитку на Україні та включають спільну університетську діяльність. Однак нами з'ясовано, що переважна більшість аспектів дослідної діяльності університетської професури та членів товариств у галузі історії права залишаються далеко не в самому центрі наукових студій, є суперечливими та неоднозначними, а отже спрямовані на подальше ґрунтовне вивчення.

Отже, **мета статті** полягатиме в дослідженні процесів зародження права як самостійної галузі другій половині XIX – початку XX ст. на Україні. З подальшою метою виокремлення загальних передумов формування історико-правової науки звернено увагу на перелік студій та дослідження науковців першої половини XIX ст.

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф. Слабошпицького; комент. О.Д. Василюк та І.Б. Гирича. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.

² Бондарчук Т., Усенко Б. Линниченко Іван Андрійович. *Юридична енциклопедія* / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / Ю.С. Шемчуненко (ред.). Київ: Вид-во Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 475–476.

³ Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 71–76.

⁴ Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської. *Записки НТШ*. 1896. Т. 11. С. 1–10.

⁵ Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в I-й половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка*. Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. Вип. I. С. 159–167.

⁶ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. Львів: Наклад Філософичної громади, 1923. 150 с.

⁷ Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві. *Український історик*. 1975. № 1–2. С. 29.

⁸ Огієнко І. Українська культура. *Коротка історія культурного життя українського народу* / Передм. М.І. Жулинського. Київ: Довіра, 1992. 140 с.

⁹ Тимошик М. Видавнича діяльність Київської археографічної комісії. *Київська старовина*. 2002. № 5 С. 80–87.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виокремимо тісний взаємозв'язок правової науки з історичним державотворенням. Зазначимо, що активне дослідження української історії, перевтілення історико-правових знань у науку розпочалося на початку XIX ст. Проблеми культурного розвитку українців були доволі актуальними у цьому столітті, бо за відсутності власної держави культурне будівництво, розвиток науки, науково-освітньої інфраструктури слугували позиціонуванню політичних питань¹⁰.

Відповідні попередні процеси відігравали досить активну роль під час розвитку української політико-правової думки, формуванні національної визвольної ідеї. З метою подальшого розвитку українського права в окреслений час виокремлюється найвагоміша наукова та публічна діяльність наступних вчених: М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського. Зосередження національної історико-правової науки також можна пов'язати із становленням шкіл та університетів. Заснування перших науково-освітніх установ, зокрема шкіл та університетів стало досить вагомим кроком для розвитку національного права в історичному ракурсі. Даному позитивному явищу посприяла певна численність наукових товариств, що виникали протягом 70–90-х років XIX ст., серед яких: історико-філологічні при Харківському, Київському та Одеському університетах, історичне товариство Нестора Літописця, Наукове товариство імені Шевченка у Львові й ін.

Видатні наукові студії з юриспруденції набули розвитку в межах історії держави. Велика заслуга М. Максимовича, першого ректора Університету св. Володимира, який першій половині XIX ст. започатковував історико-правові підходи в українській археографії. Він був видавцем «Повісті минулих літ». Сучасники М. Максимович – В. Антонович, В. Іконников, М. Костомаров, наголошували на високому науковому рівні, використанні багатьох історичних джерел, новизні тем¹¹. М. Грушевський, вказував, що саме в його працях «...уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби»¹².

Здобувши докторський ступінь у 1878 р., В. Антонович стає відомим професором, очолюючи деканат історико-філологічного факультету Київського університету (1880–1883). Досліджуючи перелік українських областей, науковець одразу звертає увагу на факт недіючого магдебурзького права для них. Це пояснювалось викривленням ряду позицій німецького права, елементарному несприйнятті українцями відповідної інституції. Українські міста були розглянуті

¹⁰ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Український історик*. 1989. Т. 26. Числа 1–3 (101–103). С. 82–91.

¹¹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. *Записки НТШ*. Львів, 1922. Т. CXXXIII. С. 1–26.

¹² Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М.С. *Твори*: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 135–149.

науковцем під призвою окремих правових одиниць в якості центрів торгово-промислових осередків. В. Антонович виокремив дефінітивну складову поняття «город» зі старослов'янського громадського вікового центру, беручи до уваги еволюційні правові особливості міського життя.

Враховуючи основоположні здобутки попередників, дослідник теоретично зміг довести, що український народ мав свою провідну ідею. Якісні дослідження зумовили встановлення свідомої думки про відмінний від Європи шлях майбутнього історико-правового розвитку української нації. Українська історико-правова наука ще досить довго будуватиметься на засадах, які вніс в науку професор В. Антонович, бібліографія наукових праць якого налічує до 1 990 позицій.

М. Іванішевим, М. Владимирським-Будановим, Ф. Леонтовичем було вивчено «західноруське право», тобто право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Українське право за наслідками дослідження вищезгаданими вченими почало розглядатися в якості окремої самостійної правової системи. Отже ми можемо спостерігати, як поступово в університетському середовищі почали зароджувалися новітні українські правові школи, хоча дослідникам нерідко доводилось балансувати між зовнішнім тиском та інноваційними внутрішніми академічними цінностями й ідеалами.

Надалі перейдемо до дослідження наукової діяльності помітної постаті в українській історико-правознавчій науці – доктора державного права Ф. Леонтовича (1833–1911). Слід наголосити на тому, що правові дослідження науковця базувалися перш за все на фактах, підтверджених досконалим знанням історико-правового та соціологічного «фундаменту». Дослідження первісного права зумовили поступову і послідовну еволюцію в бік дедалі ширшого порівняльно-історичного вивчення та використання соціологічної методології. Він був автором праць про характер первісного побуту давніх слов'ян, висунув ідею про монгольські впливи в національному праві. Незважаючи на певну дискусійність багатьох положень, його дослідження з давньоруського і західноруського права не втратили актуальності («Джерела з історії слов'янських законодавств» (1866), «Звичаєве право південних слов'ян» (1873), «Історія українського права» (1902) та ін.)¹³.

Найпершим класичним навчальним закладом на українській території був Львівський класичний університет, створений в 1661 р., а Чернівецький університет, що утворився у 1875 р., у свою чергу, розпочинає процес навчання саме у складі таких актуальних на той час факультетів, як: теологічного, юридичного, філософського.

Слід зазначити, що хоча тридцять вісім років основоположною мовою викладення була австрійська, більшість професорсько-викладацького складу – це німці, вихідці з провідних університетів Австрії та Німеччини. Порівняно меншу кількість становили викладачі такої національності, як румуни, євреї, словени, чехи,

¹³ Кульчицька Т. *Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885–1939): Анотований покажчик НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. Львів, 1990.*

поляки, українці, але на філософському факультеті поряд із філософією вивчали філологію, історію, науково-природничі дисципліни; історію України викладали німецькою мовою, не виокремлюючи з історії Східної Європи. Окремі спроби опрацювання місцевої історії знаходимо у представника старшого покоління буковинознавців Ф. Ціглауера. Він намагався обґрунтувати право Австрії на Буковину, пропагуючи цивілізаторську місію австрійської монархії на приєднаних землях. Цінним був багатий фактичний матеріал, що висвітлював історію та правові традиції Буковини кінця XVIII – початку XIX ст. Українознавчі студії були в полі зору австрійського історика та етнографа Р. Кайндля, який визначив своїм завданням ознайомити Європу з українцями¹⁴, ставши найвідомішим істориком Буковини початку XX ст. Мислитель оприлюднив дискурси «Історія міста Чернівці» (1908), тритомну «Історію Буковини» (1888–1893), «Рутени на Буковині» (1907–1911). Так, важливі регіональні краєзнавчі дослідження вперше науково аргументували автохтонність населення цього регіону України. Оригінальністю вирізнялася розвідка «Гуцули» (1894), яка стала першою працею, де проаналізовано походження назви, побут, громадське життя цієї групи українців. Цікавими вважаються дискурси Р. Кайндля з історії німецького права в Галичині, що стали «найважливішим здобутком, який дали німці східним краям»¹⁵. Важливо, що серед кола дослідників – представників університетів Миколаїв, Києва, Львова, Одеси починала зароджуватися думка щодо поступового «укріплення» наукових товариств в якості найпотужніших маркерів розгортання подальших ефективних досліджень з актуальних сфер життєдіяльності українського суспільства. Заслугою наукових товариств стала величезна пророблена робота з відокремленням всіх специфічних документальних джерел, що мали відображали насамперед національну українську самобутність, історичне минуле, з'являється можливість нормативно-правової реконструкції національного історичного процесу. Завдяки плідній діяльності комісій на даному етапі було опублікувала більшу частину невідомих до того часу національних літописів. Зокрема, вирізнялися видання цієї джерельної продукції В. Антоновича, О. Левицького¹⁶.

Таким чином підсумуємо той факт, що саме у XIX столітті найпершою була започаткована та науково організована широкомасштабна публікаційна діяльність з оприлюднення джерельної бази з історичного та культурного минулого України, включаючи формування нормативно-правової бази, що відповідним чином створило подальший поштовх до відновлення новітніх національних осередків, до розвитку історико-правової науки. До видатного історичного товариства насамперед віднесемо Історичне товариство ім. Нестора Літописця (ІТНЛ), яке заснували в Києві

¹⁴ Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук у рр. 1914–1923. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 181–223.

¹⁵ Стадник М. Гадяцька унія. *Записки УНТ*. 1910. Кн. VII. С. 65–86; Кн. VIII. С. 5–40.

¹⁶ Чернівецький університет. Нарис / ред. кол.: В.К. Боролюк (відп. ред.) та ін. Львів: Вища школа, Видво при Львів. держ. ун-ті, 1975. 192 с.

у 1873 р. з ініціативи М. Максимовича. Спочатку воно діяло в Київському університеті, а з 1920 р. – при УАН. Тривалий період головами цього товариства були В. Іконников (засновник і перший голова), В. Антонович. Активну участь у його діяльності брали М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, М. Дашкевич, О. Кістяківський, І. Каманін, І. Срезневський, М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. Саме методологічний та історико-філософський напрямок наукових підходів відповідних вищезазначених дослідників спрямували характер діяльності історико-правового товариства, що базувався не тільки на дослідженні з подальшим опрацюванням відповідного масиву документів щодо національного буття, а й на їхньому науковому осмисленні. Популяризації знань сприяв збірник «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», проте через матеріальні труднощі цей науковий орган не став періодичним. Дописувачі до «Чтений...» паралельно із розвідками публікували археографічний додаток. І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Лазаревський та інші науковці дослідили новий пласт археографічної й археологічної інформації.

На межі історично-правових відкриттів не переставали опрацьовуватися питання інституту Гетьманщини у так званій «Малоросії», а пріоритет належав саме О. Лазаревському.

Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ), засноване в 1877 р. при історико-філологічному факультеті університету, за мету обрало розвиток з подальшою популяризацією історичних, етнографічних, філологічних, правових та інших знань, що стосувалися саме Слобожанщини, Лівобережжя, всієї України загалом. Натомість слід підкреслити, Одеське товариство було зосереджене виключно на проблемах Півдня України та Криму, то Зазначимо, що в діяльності ХІФТ брав активну участь Д. Багалій (1857–1932), відомий учень В. Антоновича. В. Антонович являється автором великої кількості публікацій з археології, географії, етнографії, історії, архівознавства, археографії. Праці вченого були присвячені дослідженню історичних особливостей Слобідської України.

Суспільно-наукову діяльність Д. Багалій розпочав у 80-х роках XIX ст., створивши дослідницьку працю про Сіверщину («История Северной земли до половины XIV в.»), а також праці «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства», «Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры», «Магдебургское право в Левобережной Малороссии», «Украинская старина», «Займанщина на Левобережной Украине» тощо (їхня загальна кількість становить понад 200). Наукові студії Д. Багалія вирізнялися досить детальним дослідженням подальших колонізаційних процесів на території сучасної України, їхніх адміністративних форм (урядова, народна) та ефективних шляхів запровадження. У дослідженні «Займанщина на Левобережной Украине» автором було зображено низку проблем колонізації Лівобережної частини України, аргументовано сформовано авторське бачення земельно-вічового устрою Київської Русі, відмінного від російської общини. Також вже на етапі спостереження Д. Багалій

мав сміливість не погодитися із думкою І. Лучицького щодо ідентичності функцій української громади та великоросійської общини. Стаття «Магдебурське право в Лівобережній Малоросії» була ефективно проаналізована автором з подальшою розробкою шляхів реального та фактичного становлення магдебурзького права саме в Лівобережній Україні. На даний час науковці свідомо оминали відповідну тему, на відміну від Правобережжя, де висновки щодо цього зробили В. Антонович, М. Владимирський-Буданов. Відповідно плану дослідника Д. Багалія, невеличка публікація на вищезгадану тематику мала започаткувати монографічне студіювання, котре найближчим майбутнім надало б можливість висвітлити подальший історичний процес з поетапного становлення німецького права в період польського та московського володіння, одночасно беручи до уваги національні суспільно-історичні умови вже сформованої української території.

Так, здійснюючи дослідження національного буття, автор частково сформував перехід від офіційної історіографії до визнання окремішності та самобутності саме українського народу. Варто приділити увагу уважному вивченню першоджерел, архівних пам'яток, записок сучасних науковців і очевидців подій, фольклорних джерел. Видатною рисою суспільно-наукових товариств є наявність наукових періодичних видань, які публікувалися безперервно в якості наукової розвідки, широкого джерельного комплексу документалістики. Варто також звернути увагу, що безліч виокремлених джерел з історії права видрукувала у своєму часописі редакція журналу «Київська старовина» (1882–1907 рр.).

У другій половині XIX ст. розширюється географія наукових досліджень. Поряд із Харковом, Києвом, Одесою наукові студії поширилися на Лівобережну Україну. Серед першовідкривачів був О. Лазаревський (1834–1902) – виходець із Конотопщини з давнього козацько-дворянського роду, вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету, автор понад 400 розвідок. Учений здобув славу єдиного знавця малоруських архівів та внутрішньої історії України¹⁷. Торкнемося творчості М. Грушевського. Він, як існуючий голова НТШ у Львові, у свій час вдався до впровадження української науки в міжнародне товариство як науку самостійної нації. Так, за 16 років діяльності М. Грушевського, як голови НТШ, побачили світ 423 томи наукових публікацій з історії, літератури, літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії з обов'язковою умовою – друкування українською мовою. Під активним керівництвом дослідника ми можемо спостерігати, як плідно працювала історико-філософська секція, була сформована історико-правова школа у Львові. Бібліографічна комісія видавала «Матеріали до української бібліографії», статистична – «Студії з поля суспільних наук і

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. Оп. 1. Спр. 70. Статті, рецензії й огляди західноукраїнського історика Крип'якевича І. 1904–1913. 352 арк.

статистики». Впродовж 1894–1900 рр. побачила світ «Часопись правнича», у 1900–1912 рр. – «Часопись правнича і економічна». У 1901–1902 рр. товариство опублікувало 4 книги «Правничої бібліотеки», що вміщали монографічні праці С. Дністрянського і П. Стебельського. З 1883 по 1904 рр. виходила серія «Історичної бібліотеки», що містила наукові розвідки з української історії та права В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, М. Костомарова й ін. Традиції науки продовжила перша україномовна наукова інституція Наддніпрянської України – Українське наукове товариство (УНТ). Особливостями перших наукових студій на правову тематику є те, що вони розвивалися переважно в межах історичної науки та концентрувалися навколо періодів Київської Русі, Литовсько-Руського князівства, Гетьманщини¹⁸.

Висновки. Для вищезазначеного періоду, а саме у XVIII – на початку XX ст. спостерігається притаманний тісний зв'язок правової науки з історією українського народу та його держави – та це й не дивно, адже здебільшого найперші розвідки з правових наук виокремлювали історію українського права, уникаючи розгляд історії та права українців в якості автономного окремого історичного та правового розвитку. Завдяки колосальній праці дослідники змогли відокремитися від польської концепції, одночасно об'єктивно оцінюючи при цьому провідну роль Австрійської імперії. Осучаснені наукові підходи того часу у ефективному пошуку, подальшому опрацюванні та публікації джерел, опанування нових способів й методів пізнання характеризували діяльність найперших провідних наукових товариств, заснуванню яких сприяли переважно дослідників університетів, що активно були налаштовані невпинно поповнювати джерельний арсенал історико-правової бази, давало відповідно можливість запровадження на практиці в університетах та школах перших курсів лекцій та хрестоматій на історико-правову тематику. Заснування фахових часописів дало відповідну змогу сформувати достатнє інституційне поле з метою подальшої взаємодії, легітимізації історико-правових досягнень у науково-інформаційній сфері кінця XX – початку XXI ст.

REFERENCES

- Antonovich, V. (1991). Pro kozacki chasi na Ukrayini [On Cossack Times in Ukraine]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Bodnarchuk, T. & Usenko, B. (2001). Linnichenko Ivan Andriyovich [Lynnichenko Ivan]. In: Shemchushenko, Yu.S. (Ed.). Yuridichna encyklopediya. – Legal Encyclopedia. Vol. 3. Kyiv [in Ukrainian].
- Borolyuk, V.K. (Ed.). (1975). Cherniveckij universitet. Naris [Essay]. Lviv: Visha shkola [in Ukrainian].
- Gerasimchuk, V. (1922). Mihajlo Grushevskij yak istoriograf Ukrayini. *Zapiski NTSh*. T. CXXXIII. Lviv [in Ukrainian].

¹⁸ Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX–XX ст. *Четвертий конгрес українистів*: Доп. та повідом. Історія. Одеса-Львів-Київ: Обереги, 2000. Ч. 2: XX ст. С. 158–159.

- Goncharuk, P. (1995). Uchast kirilo-mefodiyivciv u diyalnosti Kiyivskoyi Timchasovoyi komisiyi dlya rozglyadu davnih aktiv [Participation of Cyril and Methodius in the activity of the Kyiv Interim Commission for the consideration of ancient acts]. *Kiyivska starovina*, 6 [in Ukrainian].
- Grushevskij, M. (1898). Novi rozvidki z istoriyi davnoyi Rusi [New Intelligence on the History of Ancient Rus]. *Zapysky NTSh*, 18 [in Ukrainian].
- Grushevskij, M. (2002). Vstupnij viklad z davnoyi istoriyi Rusi, vigoloshenij u Lvivskomu universiteti 30 veresnya 1894 r. [Introductory account of the ancient history of Russia, delivered at the University of Lviv on September 30, 1894]. In: Grushevskij, M.S. Tvory. Lviv: Svit, 1 [in Ukrainian].
- Kocur, A. (2002). Ukrayinska istorichna dumka ta formuvannya centriv ukrayinoznavstva Naddnipryanshini v I-yij polovini XIX st. [Ukrainian Historical Thought and Formation of Centers of Ukrainian Studies in the Dnieper in the 1st Half of the 19th Century]. *Naukovi zapiski Ternopil'skogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. V. Gnatyuka*, 1 [in Ukrainian].
- Korduba, M. (1896). Rozvidki d-ra Rajmunda Fridriha Kajndlya z etnografiyi ruskoyi [Intelligence of Dr. Raimund Friedrich Kindl on Ethnography of the Russ]. *Zapiski NTSh*, 11 [in Ukrainian].
- Krip'yakevich, I. (1923). Ukrayinska istoriografiya XVI-XVIII v. [Ukrainian historiography of the 16th - 18th centuries]. Lviv: Naklad Filosofichnoyi gromadi [in Ukrainian].
- Kulchicka, T. (1990). Periodichni ta serijni vidannya Naukovogo tovaristva im. Shevchenka (1885-1939): Anotovaniy pokazhchik: NTSh u Lvovi; Komisiya bibliografiyi i knigoznavstva [Periodicals and serials of the Scientific Society. Shevchenko (1885-1939): Annotated pointer: NTSH in Lviv; Commission for Bibliography and Books]. Lviv [in Ukrainian].
- Narizhnij, S. (1975). Istorichne Tovaristvo Nestora Litopiscya v Kyevi [Historical Society of Nestor the Chronicler in Kyiv]. *Ukrayinskij istorik – Ukrainian historian*, 1-2 [in Ukrainian].
- Ogiyenko, I. (1992). Ukrayinska kultura. Korotka istoriya kulturnogo zhittya ukrayinskogo naroda [Ukrainian Culture. A Brief History of the Cultural Life of the Ukrainian People]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Timoshik, M. (2002). Vidavnicha diyalnist Kiyivskoyi arheografichnoyi komisiyi [Publishing activity of the Kiev Archeographic Commission]. *Kiyivska starovyna*, 5 [in Ukrainian].
- Stadnik, M. (1910). Gadyacka uniya [Gadyatsky Union]. *Zapiski UNT*, VII, VIII [in Ukrainian].
- Ukrayinske naukove tovaristvo v Kyevi ta istorichna sekciya pri Vseukrayinskij Akademiyi nauk u rr. 1914-1923 (1924). [Ukrainian Scientific Society in Kiev and the Historical Section of the All-Ukrainian Academy of Sciences in 1914-1923]. *Ukraina*, 4 [in Ukrainian].
- Zajceva, Z. (2000). Privat-docentstvo i problemi ukrayinoznavstva v universitetskih kursah na zlami XIX-XX st. [Private Associate Professor and Problems of Ukrainian Studies in University Courses at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries]. *Chetvertij kongres ukrayinistiv: Dop. ta povidom. Istoriya*. Odesa – Lviv – Kyiv: Oberegi, Ch. 2 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/043-063

УДК (UDC) 94 (477.52) : 2-472-053.6 (1888/1919)

A BRIEF SKETCH OF THE HISTORY OF SUMY THEOLOGICAL SCHOOL (1888–1919)**Dmytro Kudinov*****Yurii Taraban******Abstract**

The relevance of this study is due, first of all, to the absence of works devoted to the history of the Sumy Theological School in the national historiography. It is indicated that the main obstacle to carrying out research on the topic is the lack of archival documents. The main group of sources of the article, on which the authors relied, are the publications of the journals of the meetings of the clergy of the Sumy school district, reports, lists of pupils, messages and appeals related to the life of the school, published in the periodicals of the eparchy – «Letter for the Kharkiv Eparchy», «Vedomosti and notes on the Kharkiv Eparchy». These materials made it possible to recreate a more or less complete picture of school life and realize the goal of the work – to reveal the most significant aspects of the functioning of the theological school in the city of Sumy at the end of the 19th – early 20th century.

The main text of the publication contains the following parts: a description of the circumstances of the foundation of the Sumy Theological School; description of the educational institution's finances (estimate, sources of replenishment); management of the school (congress of clergy of the Sumy school district, school board, school supervisor, custodian); teaching staff of the school; organization of educational work (educational disciplines, academic performance, Christian upbringing, cultural and educational events with the participation of students); closure of the educational institution. The authors emphasized the important role in the emergence of the educational institution of the Sumy deacon Fr. Vasyl Nikolskyi, Archbishop of Kharkiv and Okhtyrka Amvrosii (Klyucharyov), Sumy businessmen I.G. Kharitonenko and D.I. Sukhanov. Among the staff of the school, more attention was paid to its supervisor A.F. Gruzov and teacher F.F. Gorain according to the availability of sources.

The conclusions indicate the prospects for further research on the chosen topic. First of all, it is an interesting reproduction of the psychological atmosphere of the school, the nuances of the teachers' pedagogical creativity, the relationships within the student groups, as well as between students and teachers. The authors consider their research in the field of microhistory as a component of a complex of research on the history of secondary education institutions in Sumy.

Keywords: Sumy Theological School, Kharkiv and Okhtyr Eparchy, Archbishop Ambrose, Congress of Clergy of the Sumy School District, Arkady Gruzov, supervisor, school board, teachers, students, charity

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

** Philosophy Doctor in the field of study Education/Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА (1888–1919 РР.)

Дмитро Кудінов*

Юрій Тарабан**

Анотація

Актуальність даного дослідження зумовлена, передусім, відсутністю у вітчизняній історіографії робіт, присвячених історії Сумського духовного училища. Указано, що основною перешкодою до виконання дослідження з теми є брак архівних документів. Основною групою джерел статті, на яку спиралися автори, є публікації журналів з'їздів духовенства Сумського училищного округу, звіти, списки вихованців, повідомлення та звернення, що стосувалися життя училища, розміщені у періодичних виданнях єпархії – «Листок для Харківської єпархії», «Відомості та замітки по Харківській єпархії». Ці матеріали дозволили в цілому відтворити відносно повну картину училищного життя й реалізувати мету роботи – розкрити найбільш значущі аспекти функціонування духовного училища в м. Суми наприкінці XIX – на початку XX ст.

Основний текст публікації містить такі частини: опис обставин заснування Сумського духовного училища; характеристика стану фінансів навчального закладу (кошторис, джерела поповнення); керівництво училищем (з'їзд духовенства Сумського училищного округу, правління училища, наглядач училища, блюститель); педагогічний склад училища; організація навчально-виховної роботи (навчальні дисципліни, успішність, християнське виховання, культурно-виховні заходи за участю учнів); закриття навчального закладу. Акцентовано вагому роль у появі навчального закладу сумського благочинного протоієрея Василя Нікольського, архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія (Ключарьова), сумських підприємців І.Г. Харитоненка та Д.І. Суханова. Серед персоналу училища більша увага приділена його наглядачеві А.Ф. Грузову й викладачу Ф.Ф. Горайну за наявністю джерел.

У висновках зазначені перспективи подальших досліджень обраної теми. Передусім, цікаве відтворення психологічної атмосфери училища, нюансів педагогічної творчості викладачів, відносин всередині учнівських колективів, а також між учнями та педагогами. Автори своє дослідження в галузі мікроісторії розглядають як складову комплексу досліджень з історії закладів середньої освіти м. Суми.

Ключові слова: Сумське духовне училище, єпархія Харківська й Охтирська, архієпископ Амвросій, з'їзд духовенства Сумського училищного округу, Аркадій Грузов, наглядач, правління училища, педагоги, учні, благодійність

Цитування: Кудінов, Д., & Тарабан, Ю. (2023). Короткий нарис історії Сумського духовного училища (1888–1919 рр.). *Консенсус*, 1, 43–63.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/44>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

** доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

Постановка проблеми. Маловідомою сторінкою історії освіти міста Суми є існування в ньому закладу нижчої духовної освіти – Сумського духовного училища (СДУ). Це пояснюється кількома причинами. По-перше, до нашого часу майже не зберіглися архівні документи, котрі б відбивали його сталий розвиток. На жаль, втрачений фонд документів, який роками накопичувався в самому СДУ. По-друге, закритий тип закладу, слабо інтегрованому в громадське життя м. Суми, зумовив майже повне замовчування його діяльності у місцевій пресі, на відміну, наприклад, від Сумського реального училища, чоловічих та жіночих гімназій. Нарешті, самі працівники училища не зберегли яких-небудь спогадів, принаймні, доступних дослідникові.

Огляд публікацій. Відповідно, суттєві прогалини джерел відбилися на стані дослідженні теми. Зокрема, ми можемо назвати лише кілька публікацій, автори яких порушували питання про функціонування училища. У першу чергу, варто указати на брошуру сумської краєзнавиці Л.П. Сапухіної «Навчальні заклади дореволюційних Сум» (2000), в якій вона стисло описала характер організації навчання СДУ та указала основні віхи його історії¹. Питання матеріальної підтримки бідних учнів училища розкрив у своїй книзі, присвяченій історії Сум, М.О. Манько². Подробиці заснування навчального закладу висвітлили автори даної публікації в нещодавньому своєму дописі³.

Уже під час роботи над указаною статтею ми звернули увагу на невикористані досі в цілях вивчення Сумського духовного училища періодичні видання єпархії Харківської й Охтирської – «Листок для Харківської єпархії» та «Відомості та замітки по Харківській єпархії», матеріали яких стали основою для теперішнього нашого дослідження. З них ми отримали інформацію про кількість учнів та педагогів у різні навчальні роки, якість їхнього навчання, матеріальне забезпечення закладу освіти, оцінку діяльності його керівництва з боку з'їзду духовенства Сумського училищного округу. Доповнили ці відомості «Журнали» засідань Сумського повітового земського зібрання (звернення учнів СДУ за допомогою до Сумської земської лікарні та до Сумського комітету Харківського товариства поширення грамоти в народі), щорічні «Харківські календарі» (поіменний перелік педагогів), публікація в газеті «Сумський листок» (поїздка учнів училища в Крим влітку 1908 року), статут духовних училищ (загальні питання організації управління, навчально-виховної роботи закладу). Причини й обставини заснування СДУ висвітлені в мемуарах колишнього архієпископа Харківського й Охтирського Савви (Тихомирова). До джерел особового

¹ Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б.в., 2000. С. 18–9.

² Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–919). Суми: ВВП «Мрія-» ТОВ, 2005. С. 264–66.

³ Тарабан Ю.В., Кудінов Д.В. Заснування Сумського духовного училища: причини, обставини, причетні особи. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)*. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2023. С. 68–3.

походження відносимо й спогади колишнього викладача Сумської І жіночої гімназії П.В. Ляхова, в яких міститься оцінка професійних та особистісних якостей його колеги, викладача духовного училища. Звернено увагу й на біографічні публікації, присвячені особам, причетним до заснування й подальшого розвитку навчального закладу⁴. Нарешті, авторами використані й документи зі справ Державного архіву Сумської області (ДАСО) фондів Сумської міської управи (Ф. 1), Сумського повітового революційного комітету (Ф. Р-2340), а також Державного архіву Харківської області – фонду Харківської духовної консисторії (Ф. 40). Із них використані відомості щодо змісту конфлікту СДУ із мешканцями прилеглих до нього територій, організації при училищі благодійного Братства св. Амвросія Медіоланського, а також подальшої долі споруди закритого зі встановленням радянської влади закладу духовної освіти.

Найвні джерела (окремі документи, матеріали преси, спогади тощо), хоча й в далеко не повній мірі відбивають минуле духовної школи, утім, усе ж таки, створюють основу для реалізації **мети дослідження** – розкрити найбільш значущі аспекти функціонування духовного училища в м. Суми наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Уперше на території нинішньої Сумщини заклад духовної освіти був відкритий в Охтирці ще в дореформений період. Можемо виділити два основних чинники заснування тодішньої духовної школи: 1) церковно-канонічна регламентація церковного життя; 2) економічний розвиток повітових міст Слобожанщини.

Питання духовної освіти є складовою загальноцерковного укладу, що в цілому регулюється нормами церковно-канонічного права, а також іншими правилами, створеними на його основі. Одним з таких нормативних документів був Духовний регламент, укладений у 1721 р.⁵ У ньому передбачалося створення училищ для навчання кандидатів у священство при архієрейських будинках і монастирях. Діти духовенства повинні були вступати на навчання обов'язково та здобувати в училищах освіту для подальшого вступу до духовних семінарій (ті, хто відмовлявся, втрачали належність до духовного стану та усіх його привілеїв). Освітня реформа 1814 року та затвердження нових статутів духовних шкіл створили умови для розширення мережі закладів освіти. Станом на початок XX ст. у Російській імперії діяло 185 духовних училищ, у яких навчалося приблизно 30 тис. учнів⁶.

⁴ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. 349 с.; Иван Герасимович Харитоненко (†30 ноября 1891 года). Харьков: Тип. «Южного края», 1894. 24 с.; Протоиерей В.В. Никольский (некролог). *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 1. С. 133–36.

⁵ Матях В.М. Духовний регламент 1721 [Архівовано 8 березня 2016 у Wayback Machine]. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721

⁶ Макарьев Ф.Г. Реформа духовно-учебных заведений и, в частности, духовных училищ. *Христианское чтение*. 1906. № 1. С. 137–157.

Зважаючи на потребу навчання майбутніх кліриків, єпископ Слободсько-Український і Харківський Павло (Саббатовський) звернувся до комісії Синоду із клопотанням про ухвалу заснування духовного училища у м. Охтирка для навчання дітей духовенства Охтирського, Сумського, Лебединського і Богодухівського повітів Харківської губернії. Його відкриття відбулося 30 серпня 1819 р. Охтирське духовне училище функціонувало як заклад освіти, випускники якого у подальшому могли продовжити навчання у духовній семінарії та здобути священний сан або ж вступити на найнижчий щабель державної служби⁷.

Уже у пореформений період Охтирка почала значно поступатися м. Суми за рівнем економічного розвитку. Проведення до Сум залізниці в 1870-ті роки стимулювало підйом цукрової промисловості, машинобудування, харчової й металообробної галузей, ярмаркової торгівлі, сфери послуг. У свою чергу, зміни в господарстві міста призвели до зростання кількості населення й посприяли культурно-освітньому та духовному розвитку Сум. Зокрема, розбудовувалися нові храми й створювалися нові церковні громади, що детермінувало потребу в кадрах священнослужителів, а отже, і необхідність відкриття закладу духовної освіти.

Приводом до переведення з Охтирки до Сум духовного училища стала руйнація старого училищного будинку. Спочатку єпархіальне керівництво планувало побудувати новий триповерховий корпус в Охтирці. Утім, одразу виникли перешкоди цьому: неможливість улаштувати нову споруду на болотистому ґрунті без додаткових робіт з осушення землі, логістичні труднощі доставки будівельних матеріалів через віддаленість від залізниці повітового центру, відсутність на місці артілей, здатних виконати проєкт і, нарешті, брак коштів. Аргументом слугував також факт високої захворюваності учнів через розташування закладу в *«болотяній місцевості м. Охтирка»* (протягом восьми років, 1878–1885, з 1 200 учнів хворіло 890).

Натомість доцільнішою виявилася ідея переведення навчального закладу до Сум, котре демонструвало не лише високі темпи економічного та демографічного зростання, мало залізничне сполучення, але й відзначалося широкими благодійними ініціативами місцевих підприємців. Останні особливо урочисто приймали в себе архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія (Ключарьова), що також не могло не відбитися на подальшому позитивному рішенні про переведення училища в Суми. Зокрема, під час приїзду архієпископа наприкінці 1882 р. квартиру для нього облаштував староста соборної церкви, почесний громадянин Д.І. Суханов. Він і його давній партнер у комерції І.Г. Харитоненко організовували обіди на честь іменитого гостя. Обидва підприємці приємно вразили харківських гостей, котрі навзаєм згадали їх у дописі в *«Харківських єпархіальних відомостях»* в якості *«справжніх російських хлібосолів»*, які *«багатіють не в себе, а в Бога»*. Аргументом такої думки слугували не лише витрати на утримання владики під час його вояжу, але й внески

⁷ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х томах. Том 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. С. 266.

бізнесменів у духовну справу – реконструкція Спасо-Преображенського собору в Сумах (Д.І. Суханов) і зведення церкви св.Тихона в сл.Нижня Сироватка (І.Г. Харитоненко)⁸.

Крім того, І.Г.Харитоненко був відомий своїми пожертвами на користь духовних училищ та бідних церков Харківської єпархії⁹. Тож, немає нічого дивного в тому, що думка про переведення училища в Суми, озвучена благочинним і настоятелем соборної церкви в Сумах протоієреєм Василем Нікольським, одразу набула організаційних форм. Архієпископ доручив о.Василію схилити до фінансування проекту сумських підприємців, а міську думу – виділити ділянку. Сам владика Амвросій ініціював проведення в лютому 1886 р. у Сумах з'їзду духовенства Охтирського училищного округу для обговорення питання про переведення училища. Останній під впливом головуючого протоієрея Василя Нікольського підтримав побажання архієпископа Амвросія, який одразу порушив відповідне клопотання перед обер-прокурором Синоду¹⁰.

Міська влада виділила ділянку для будівництва училища на розі Троїцької вулиці та Павлівської площі. Кошторис будівництва формувався за рахунок пожертвувань різних благодійників (чималу суму запропонували І.Г. Харитоненко та Д.І. Суханов), фінансів, власне, самої єпархії, а також казни, Синоду та органів місцевої влади. Окремо училищна церква облаштовувалася коштом як жертвувателів, так і єпархії. Її старостою спочатку був почесний громадянин Андрій Котенко. Почесним благодійником училища до 1898 р. був син І.Г. Харитоненка Павло Іванович. Останнього змінив на цій посаді інший благодійник – цукрозаводчик М.Й. Лещинський¹¹. До їх повноважень входило «сприяти можливо кращому утриманню по господарській частині грошовими та іншими, з власних зусиль,

⁸ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 164–168; Илларионов С. Поездка преосвященного Амвросия в г. Сумы. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. № 3. С. 37–40; Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. С. 19.

⁹ Буткевич Т. От Комитета по сбору пожертвований на пособие бедным церквям и приходам Харьковской епархии. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1889. № 19. С. 300; Иван Герасимович Харитоненко (†30 ноября 1891 года). Харьков: Тип. «Южного края», 1894. С. 8–9.

¹⁰ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 212–214; Протоиерей В.В. Никольский (некролог). *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 1. С. 135; Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. С. 19.

¹¹ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 537; Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии. Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1904. С. 441; Харьковский календарь на 1898 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1898. С. 173.

разовими чи постійними пожертвами»¹². Натомість, блюстителю отримував право оглядати училище та брати участь у засіданнях його правління по господарським справам із правом голосу.

Значні зусилля для фінансування будівництва прикладала сама церква. Зокрема, в Охтирці був розпроданий будівельний матеріал на 20 тис. руб., Харківське єпархіальне жіноче училище виділило 8 тис. руб., правління єпархіального свічного заводу – 15 тис. руб., приходські церкви – 28 тис. руб., Ряснянський монастир – 30 тис. руб. Сам владику Амвросій пожертвував на справу будівництва училища 3 тис. руб. власних коштів¹³. Таким чином, зі 150–155 тис. руб., потрібних для зведення училища (за даними протоієрея, ключаря харківського кафедрального собору протоієрея Симеона Іларіонова), церква збрала понад 2/3 указанної суми¹⁴.

Проекти будівель духовного училища та гуртожитку при ньому (не зберігся) у неовізантійському стилі були виконані Харківським єпархіальним архітектором Володимиром Христіановичем Немкіним (1857–1908). В окремій споруді, вочевидь, знаходилася й училищна лазня. У дворі також були зведені магазини для збереження харчу (припустимо, всі ці приміщення будувалися дерев'яними). У самому ж навчальному корпусі були розміщені кухня та їдальня, квартири наглядача та його помічника. Тут на другому поверсі була облаштована домовою церква на честь Охтирської ікони Божої Матері (донині збереглися лише окремі елементи інтер'єру, як-от різьблені двері)¹⁵. Назва церкви, запропонована архієпископом, успадкувала зв'язок із Охтиркою та особливим шануванням згаданої чудотворної ікони у місті попереднього знаходження училища. У 1890–ті роки у дворі також було побудоване одноповерхове приміщення лікарні (нині – один із корпусів обласної лікарні). При цьому 2 000 руб. на її спорудження виділили цукрозаводчики П.І. Харитоненко й М.Й. Лещинський¹⁶. Головний корпус опалювався трьома повітряно-паровими калориферами конструкції харківського інженера В.С. Покровського¹⁷.

¹² Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 144–145.

¹³ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 215–216.

¹⁴ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. С. 58, 446.

¹⁵ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 23 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1897. № 19. С. 496; Скибицька Т. Духовне училище, поч. 90-х рр. 19 ст. (архіт). Вул. Троїцька, 48. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область (Матеріали до багатоманового «Зводу пам'яток історії та культури України»)* / [Ред.-вид. група тому: В.Павленко, О.Аленич, Н.Подолька, Є.Осадчий, О.Коротя]. К.: б. в., 2017. С. 182–183.

¹⁶ Журнал Съезда духовенства Сумского училищного округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 526.

¹⁷ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1903 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 23. С. 694.

Розбудова СДУ сприяла розширенню забудови міста Суми. Поряд із корпусом училища з'явилися приватні садиби, вибудовані вздовж нової міської магістралі – Духовного провулку, названого так на честь навчального закладу (нині – частина вул. Івана Харионенка).

Корпус училища та однопрестольна Охтирсько-Богородична церква при ньому були освячені 20 вересня (за Григоріанським календарем) 1888 р. архієпископом Харківським і Охтирським Амвросієм і Сумським вікарним єпископом Петром (Лосевим). «Урочистості були найрозкішнішими, – писав у своєму листі протоієрей Симеон Іларіонов до колишнього архіпастиря єпархії Савви (Тихомирова), – обіди в училищі – Харитоненки й Суханова – старости соборного. Духовенства й сторонніх почесних гостей з'їхалося в такій кількості, що Сумам прийшлося бачити подібне зібрання вперше. Урочистості були того варті! Владика наш багато виніс на своїх плечах при зведенні цього училища, що обійшлося в півторасти тисяч, але за це створив нев'янучий монумент собі»¹⁸. Наглядач Матвій Преображенський і педагоги училища подарували архієпископові образ Амвросія Медіоланського з надписом «Основателю Сумского духовнаго училища, Высокопреосвященнейшему Амвросию, Архиепископу Харьковскому и Ахтырскому, отъ воспитателей и воспитанниковъ. Сентября 8 дня, 1888 г.»¹⁹.

Бюджет училища формувався не лише за рахунок плати за «право навчання», а й поповнювався коштами від казни, єпархії та благодійників. Наприклад, у 1897 р. половину суми на ремонт їдальні виділив клірик Сумської соборної церкви протоієрей Микола Фесенков²⁰. У 1898 р. П.І. Харитоненко профінансував влаштування училищного водогону на суму в 3500 руб.²¹ Не менш щедрим на допомогу виявився його наступник на посаді піклувальника СДУ М.Й. Лещинський. Лише у 1902 р. на потреби училища він пожертвував 1 685 руб.²² Попри це, у перші роки існування закладу відчувався значний дефіцит коштів, який перекривався за рахунок збільшення оплати за «право навчання», а також добровільного збору коштів церковними старостами та духовенством²³. В окремі роки СДУ досягало

¹⁸ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. С. 522.

¹⁹ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 234–235.

²⁰ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 23 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1897. № 19. С. 494.

²¹ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 22 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1898. № 19. С. 512.

²² Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1902 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1902. № 24. С. 690.

²³ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 10 сентября сего 1892 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1892. № 20. С. 502–503.

профіциту, котрий, однак, не означав заможне функціонування закладу. Через це зїзди Сумського училищного округу неодноразово відхиляли прохання викладачів і наглядців про збільшення оплати праці, а священиків – про безкоштовне навчання їхніх синів. У 1900 р. кошторис СДУ склав 30 627 руб. 21 коп.²⁴, у 1902 р. – 31 973 руб. 56 коп.²⁵, у 1908 р. – 35 069 руб. 11 коп.²⁶ Витрачалися ці кошти як на зарплату працівникам, так і на нагальні потреби училища – ремонтні матеріали, продукти харчування, постільна білизна, одяг, взуття (наприклад, у 1902 році купувалося чимало пар «чобіт елєцьких»).

Керівництво закладом здійснював наглядач та правління училища, що комплектувалося як духовними, так і світськими особами. Зокрема, два члени від осіб духовного звання обиралися зїздом духовенства Сумського училищного округу (у в 1890-ті роки – протоіерей Василь Федоров і протоіерей Павло Клементьев). Від самого училища до його складу входили наглядач та його заступник, а також два викладачі. На 1903 р. цей контингент був представлений наступними особами: А. Грузов (наглядач), Я. Матусевич (заступник), Ф. Гораїн і М. Гальковський (викладачі). Члени правління обиралися на три роки й зобов'язувалися займатися поточними справами училища: прийом / звільнення учнів; розгляд відомостей про успішність і поведінку учнів; складання загальних списків після проведених іспитів; заохочення успішних учнів; придбання книг для бібліотеки; складання кошторису училища; питання утримання учнів; кадровий обіг працівників закладу тощо²⁷. До посадових обов'язків наглядача входило здійснення загального управління закладом, а паче нагляд за навчально-виховною діяльністю. Також він головував на засіданнях правління училища та координував його діяльність²⁸.

Зазначений зїзд духовенства виконував наглядову функцію за станом матеріального забезпечення навчального закладу, санітарно-гігієнічним станом, якістю продуктів тощо й порушував перед правлінням питання фінансового характеру – загальні аспекти утримання училища, встановлення зборів із духовенства на цей предмет, спрямування доходів від продажі вінчиків та аркушів дозволенних молитов на користь училища, надання знижок чи позбавлення від оплати тих чи інших учнів, розгляд клопотань з боку батьків та персоналу закладу, висновків ревізійного комітету училища. Зокрема, на засіданні 19 вересня 1891 р.

²⁴ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 537.

²⁵ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1902 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1902. № 24. С. 691.

²⁶ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1907 года. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1907. № 20. С. 246.

²⁷ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 129–136.

²⁸ Ibid. С. 137–139.

розглядалися питання про утримання гуртожитку в прийдешньому році, витрат коштів закладу тощо²⁹. Крім того, з'їзд обирав членів правління училища з представників місцевого духовенства³⁰. З'їзд скликався раз на рік, традиційно у вересні. В окремих випадках у справі училища, «що мали особливу важливість» (кадрові пропозиції, висування кандидатів на нагороди, облік прийому та переведення учнів), втручався й сумський вікарний єпископ³¹. Навчально-виховна діяльність училища перебувала під опікою правління Харківської духовної семінарії: обговорення програм предметів, що викладалися в училищі; надання навчальних посібників; контроль за розкладом годин і іспитів; прийом звітів із навчально-виховної роботи; влаштування ревізії навчально-виховної роботи³². Найвищу владу над СДУ мав архієпископ, який за потреби міг будь-коли проінспектувати заклад, надавав правлінню «предписания», у тому числі, стосовно відсторонення від посади будь-якого працівника училища, відправляв у відпустку наглядача училища та його помічника, нагороджував чи ініціював нагородження педагогів училища, дозволяв відкриття в ньому паралельних класів тощо³³.

Протягом існування СДУ його послідовно очолювали статський радник М.М. Преображенський, кандидат богослов'я протоієрей А.Ф. Грузов, протоієрей К.М. Селівановський. Найдовше на посаді наглядача перебував саме Аркадій Грузов, котрий користувався значним авторитетом як серед педагогів і учнів закладу, так і серед громадськості м. Суми. Духовенство Сумського училищного округу неодноразово відзначало його «ревну турботу про благо училища», а також те, що під його керівництвом «господарство училища ведеться зразково». Уже в перші роки свого керівництва (на посаді наглядача з 1892 р.) він домігся виправлення його кошторису. Загалом, А.Ф. Грузов відзначався економною витратою училищних коштів, умінням залучати благодійні кошти і батьківською турботою про незаможних учнів³⁴. Дати життя Аркадія Федоровича наразі виявити не вдалося.

²⁹ От Правления Сумского духовного училища. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 16. С. 417.

³⁰ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 125.

³¹ Список дел, подлежащих ведению и решению преосвященного викария Харьковской епархии – епископа Сумского. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 7. С. 196.

³² Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 127–129.

³³ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 119–120.

³⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40. Оп. 79. Спр. 1. 20 арк.; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 2 сентября сего 1893 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 18. С. 438; Журнал Съезда духовенства Сумского училищного

Відомо, що він закінчив Московську духовну академію (МДА) в 1876 р. зі ступенем кандидата богослов'я. До 1890 р. викладав історію, географію та педагогіку послідовно в Московському Комисарівському технічному, Олександро-Маріїнському та Маріїнському жіночому училищах в Москві. У 1890 р. відбулася його священницька хіротонія і отця Аркадія було призначено настоятелем Вознесенської церкви сл. Піски біля м. Ізюм. Нарешті, влітку 1892 р. був призначений наглядачем училища. Уже до 1903 р. А.Ф. Грузов мав низку нагород: орден св. Станіслава III ст., наперсний хрест, камилавка, срібна медаль в пам'ять царювання імператора Олександра III і знак Червоного Хреста³⁵. Від 1898 р. він очолював Білопольське братство ревнителів віри та церкви православної в ім'я Пресвятої Богородиці, що в період революційного лихоліття 1905–1907 рр. зайняло консервативну позицію.

У 1891 р. до штату училища входили наглядач, його помічник (обидва – законовчителі), сім викладачів, п'ять наглядачів-репетиторів, бібліотекар (у 1890-ті роки ним був С. Посельський), діловод (у 1890-ті роки – Тимофій Лепьошкін і Василь Сокольський), економ. У 1913 р. в училищі працювали два законовчителі і вісім учителів, у тому числі, дві жінки, п'ять наглядачів-репетиторів. За здоров'ям учнів стежив спочатку училищний фельдшер (Т. Король, який на цій посаді перебував ще в період існування училища в Охтирці), а потім лікар (посада впроваджена в 1894 р.). Для потреб оздоровлення вихованців правлінням училища формувався окремий «лікарняний училищний капітал». У 1892 р. він становив суму в 2 тис. руб.³⁶ Принагідно зауважимо, що до часу побудови окремого корпусу лікарні СДУ його вихованці проходили оздоровлення в Сумській земській лікарні, що розташовувалася неподалік³⁷. До посад наглядачів-репетиторів допускалися випускники духовних семінарій; викладачів – особи, котрі закінчили заклади вищої духовної чи світської освіти.

округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 527; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 23 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1897. № 19. С. 496; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 22 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1898. № 19. С. 513; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 540.

³⁵ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 494–495.

³⁶ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 10 сентября сего 1892 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1892. № 20. С. 503; Журнал Съезда духовенства Сумского училищного округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 525; Харьковский календарь на 1891 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1891. С. 142; Харьковский календарь на 1914 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1914. С. 119.

³⁷ Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1890 года. С приложениями. Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1891. С. 122–123.

При заснуванні СДУ викладацький склад частково був переведений із Охтирки, а частково поповнений з числа місцевих педагогів. Так, до Сумського духовного училища з Охтирки перевелися наглядач, статський радник М.М. Преображенський, його помічник О.Д. Угринович, учителі російської та церковно-слов'янської мов П.Л. Кохановський і В.В. Сукачов, грецької мови – П.М. Попов, латини – І.В. Сукачов. З них справжнім старожилом училища виявився Володимир Васильович Сукачов, який розпочав викладання в духовному закладі у 1880 р. і пропрацював в ньому щонайменше до Першої світової війни³⁸.

Доволі докладні відомості про педагогів СДУ маємо за перше десятиліття ХХ ст. У 1902/03 н. р. викладачем російської й церковно-слов'янської мов, окрім згаданого вище В.В. Сукачова, був випускник Чернігівської духовної семінарії й Санкт-Петербурзької духовної академії (СПбДА), кандидат богослов'я Федір Федорович Горайн³⁹. У 1900–1910–ті роки він також викладав деякий час у Сумських І-й та ІІ-й жіночих гімназіях і був співзасновником чоловічої приватної гімназії. Подібна академічна мобільність підтримувалася високими фаховими якостями педагога, що й засвідчується відгуком колишньої сумської гімназистки О. Коровкіної, процитованим у спогадах П.В. Ляхова: «Це був чудовий вчитель і найдобріша людина. Він, як нам здавалося, дуже любив свій предмет, бо розповідав завжди цікаво, залучаючи додатковий матеріал. Перед уроком він видавав черговій учениці картини на тему уроку, окрім карток. Наочність у викладанні історії дуже полегшувала вивчення всіх розділів історії. Після закінчення кожного розділу на стінах класу вивішувалися всі картини та карти по даному розділу, і Федір Федорович викликав нас для узагальнення матеріалу, вимагаючи розповідати не лише матеріал підручника, а й те, що він нам розповідав на додаток до підручника... Мова його лилася завжди гладко, і клас, затамувавши подих, слухав його пояснення. Пам'ятаю, з яким захопленням читали ми рекомендовану ним художню літературу, наприклад, чудовий роман «Айвенго». У клас Федір Федорович приходив лише з класним журналом та маленьким записничком»⁴⁰.

У 1902/03 н. р. викладачем арифметики та географії був випускник МДА, кандидат богослов'я М.М. Гальковський (в СДУ з 1896 р.), викладачем грецької мови – випускник МДА, кандидат богослов'я – О.М. Литкевич (з 1899 р.), викладачем латинської мови – випускник СПбДА, кандидат богослов'я – О.Г. Дьяков (з 1901 р.), викладачем церковного співу – випускник Харківської духовної семінарії П.К. Карпов

³⁸ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 496; Харьковский календарь на 1891 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1891. С. 142; Харьковский календарь на 1914 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1914. С. 119.

³⁹ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 495.

⁴⁰ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской І-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 22–25.

(з 1902 р.), викладачем підготовчого класу – випускник Харківської духовної семінарії В.В. Покровський (з 1886 р.)⁴¹. Останній також викладав деякий час спів у Сумській Олександрівській гімназії⁴². У 1905/06 н.р. і 1907/08 н.р. залишався той самий викладацький склад, за виключенням викладача арифметики, географії та природознавства. Цю посаду тоді займав кандидат богослов'я В.Д. Шишов (з 1905 р.)⁴³. У цілому, кадровий склад училища відзначався стабільністю й відсутності плинності кадрів, що непрямо вказує на здоровий психологічний клімат усередині закладу. Варте уваги й те, що в СДУ у добірї учительських кадрів дотримувалися статутних вимог про пріоритетне допущення на посади викладачів передусім осіб із академічною освітою⁴⁴.

Прізвища згадуваних педагогів фігурують у зверненнях до поліції та Сумської міської управи в 1905–1906 рр., коли відбувся конфлікт між СДУ та його сусідами – приватними власниками. Спочатку викладачі звернулися до поліції та міської управи з вимогою покарати власника сусідньої садиби купця Басова за те, що той розпоряджається звалювати гній у яр поблизу території училища. До того ж ганебному прикладові слідували й інші містяни, в тому числі, голова Сумської повітової земської управи М.М. Петрицев. Утім, навіть після того, як міський пристав склав протокол на порушників, ситуація не змінилася. Отже, дедалі зберігалася загроза санітарному становищу училища, що примушувало його працівників діяти жорсткіше правил християнської терпимості⁴⁵.

Загальний санітарний стан, технічна справність приміщень і обладнання училища, забезпечення побутових потреб учнів і учителів, керівництво будівельними роботами і ремонтом приміщень покладалися на економа. У 1880–90-ті роки ним був відставний фельдфебель Петро Тихонович Трегубов⁴⁶. Значна увага приділялася санітарному порядку проживання пансіонерів училища. Зокрема, в 1891 р. було вирішено забезпечити їх здоровими та гігієнічними однорідними постільними речами (пеньковий матрац, подушка з оленячої вовни, вовняна ковдра, три ляні простирадла, три наволочки «білого кращого коленкору») рахунком батьків⁴⁷.

⁴¹ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 495–496

⁴² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902. № 10. С. 76.

⁴³ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 90; Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1907–1908 учебный год. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 11. С. 684–686.

⁴⁴ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 140.

⁴⁵ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 2, 13, 29, 90, 117.

⁴⁶ Журнал Съезда духовенства Сумского училищного округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 526.

⁴⁷ Журнал Правления Сумского духовного училища о введении однообразных постельных приборов для всех своекоштных воспитанников, помещающихся в здании Сумского духовного училища. Утвержден резолюцией Его Высокопреосвященства 14 апреля сего 1891 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 9. С. 190–193.

Вагоме значення сумське духовенство та педагоги училища приділяли болючому питанню матеріальної підтримки бідних учнів. Так, вже під час заснування закладу була встановлена одна стипендія для найбіднішого та найуспішнішого вихованця. У 1889 р. на відсотки з капіталу в 2 500 руб., пожертвованого духовенством, в училищі була заснована ще одна стипендія імені єпископа Амвросія для відмінників із родин духовенства. Окрім виплати 100 руб., такий учень повністю забезпечувався для проживання в пансіоні. У 1903 р. за рішенням міської думи в СДУ була встановлена стипендія імені протоієрея В.В. Нікольського⁴⁸. У 1907 р. загальна кількість стипендіатів в СДУ сягнула 40 осіб⁴⁹.

Нарешті, в 1898 р. з метою надання допомоги малозабезпеченим учням в училищі було відкрито Братство св. Амвросія Медиоланського. Станом на 1907 р. його членами були 55 осіб (15 пожиттєвих і почесних та 40 дійсних), у тому числі, всі педагоги СДУ. До керівного складу братства входили: наглядач училища А. Грузов (голова братства), помічник наглядача Я. Матусевич (скарбник), протоієреї М. Фесенков і І. Дмитрієв, учителя училища В. Покровський і Ф. Гораїн (діловод). Серед почесних і пожиттєвих членів були митрополит Київський Флавіан, архієпископ Харківський і Охтирський Арсеній, а також представники підприємницької еліти регіону – П.І. Харитоненко, М.О. Суханов, М.Й. Лещинський, М.М. Лещинська. Кошти братства формувалися за рахунок членських внесків, які щорічно сплачувалися в розмірі від 3–6 руб. (від дійсних членів) до 100 руб. (від почесних членів), а також із сум, зібраних за підписними листами та від влаштування благодійних концертів. Витрачалися вони переважно на оплату навчання й проживання в пансіоні, на одяг, підручники і проїзд учнів додому. Зокрема, у 1906–1907 рр. на першу вказану статтю витрат Братство спрямувало 290 руб.⁵⁰

Училище функціонувало за регламентом, передбаченим для нижчих духовних закладів освіти. Навчальна програма була наближена до програми чотирикласної гімназії. Дітлахи у віці 9–12 років могли починати навчання в підготовчому класі (дворічний термін), де опановували основи знань із Закону Божого, церковно-слов'янського читання, російської мови, арифметики, чистописання та церковного співу. В основних класах училища учні вивчали священну історію Старого та Нового Заповітів, православний катехізис, церковно-богослужбовий устав, російську,

⁴⁸ Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–1919). Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. С. 264; Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б.в., 2000. С. 18.

⁴⁹ Журнали Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1907 года. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1907. № 20. С. 247.

⁵⁰ ДАХО. Ф. 40. Оп. 79. Спр. 1. 20 арк.; Манько М. О. Суми та сумчани... С. 265; Отчет Братства св. Амвросия Медиоланского при Сумском духовном училище для вспомоществования нуждающимся воспитанникам сего училища за период времени от 19-го сентября 1906 г. по 19-е сентября 1907 г. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 6. С. 805–809.

церковнослов'янську, грецьку мови, латинь, географію, арифметику, чистописання, церковний спів⁵¹.

Загалом, перелік навчальних дисциплін свідчить про повноцінну загальноосвітню підготовку, яку отримували вихованці на рівні чоловічих прогімназій Міністерства народної освіти. Учні, які мали освітні успіхи, заохочувалися преміями та книгами. Ті, хто демонстрував низькі показники в навчанні, виключалися із закладу або залишалися на «повторний курс». Останніх у 1891 році нараховувалося 33 особи (ще 14 залишені в тому ж класі через пропуски занять в зв'язку із хворобою), що складало понад 18% від загалу учнів. Через «малоуспішність» були виключені 5 учнів. Декілька десятків вихованців були переведені до наступних класів із вимогою повторного складання іспитів (здебільшого з латини та еллініки). Усі ці факти свідчать на користь високої вимогливості до знань учнів та відповідальне ставлення педагогічного кадру до своїх обов'язків⁵². Особи, котрі успішно складали випускні іспити і тим самим підтверджували «завершення повного курсу наук», переводилися надалі на навчання до Харківської духовної семінарії. Зокрема, в 1891 р. таких було 23 особи. Ті, хто не продовжував навчання в середній ланці системи середньої духовної освіти, нерідко поступали на церковну службу псаломщиками або дияконами.

Наскільки достатньо училище було забезпечене бібліотечним фондом і засобами навчання важко визначити. Відомо, що час від часу його вихованці зверталися по допомогу за матеріалами до Сумського комітету Харківського товариства поширення в народі грамоти, який у 1901 році облаштував «освітній музей» – фонд безкоштовного використання навчальних посібників («картини з російської історії та географії», ентомологічні колекції, опудала тварин, анатомічні моделі тощо)⁵³.

За кількістю учнів Сумське духовне училище значно поступалося іншим чоловічим закладам середньої освіти, які нараховували понад 300 вихованців кожний. Максимально училище могло навчати 200 учнів з розрахунку до 40 учнів у кожному класі, із підготовчим включно. На практиці в СДУ перебувало, як правило, менше вихованців. Так, у 1891 р. в ньому навчалося 182 особи, у 1893 р. – 169 осіб, у 1895 р. – 201 особа, у 1898 р. – 175 осіб, у 1901 р. – 178 осіб, у 1906 р. – 172 осіб, у 1907 р. – 185 осіб⁵⁴. «Брак» учнів можна пояснити виключеннями вихованців зі складу училища

⁵¹ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 147.

⁵² Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища, составленный Правлением училища после испытаний, бывших за 1890/91 учебный год, и утвержденный Его Высокопреосвященством 20 июня 1891 г. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 13. С. 341–344.

⁵³ Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 1, 2, 3, 4 и 5 октября 1902 года с приложениями. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1903. С. 255–256.

⁵⁴ Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища, составленный Правлением училища после испытаний, бывших за 1890/91 учебный год, и утвержденный Его Высокопреосвященством 20 июня 1891 г. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 13. С. 341–

через погане навчання, за вимогою батьків, через переведення до інших закладів освіти. Нарешті, СДУ був закладом переважно для синів священнослужителів – нечисельної групи населення. Останні, відповідно § 8 Статуту духовним училищам, як діти православного духовенства, користувалися безкоштовним правом навчання⁵⁵. На безоплатне навчання могли розраховувати сини викладачів (чинних і колишніх) СДУ, а також діти незаможних батьків світського звання, котрі зобов'язувалися подати відповідне прохання «з додатком благочинницької довідки про свою бідність за формою, повідомленою о. благочинним». Решта, в тому числі члени родин священників, які проживали за межами Сумського училищного округу, мусила навчатися коштовно. При цьому дітям з родин духовенства вибірково могла надаватися знижка на оплату за навчання. У перші 15 років існування закладу вартість одного навчального року становила 40 руб. Окремо за півроку вперед сплачувалося проживання в училищному гуртожитку, а також додатково – 10 руб. за набір постільної білизни. Разом утримання учня в перше десятиліття існування СДУ обходилося іногороднім батькам в 100 руб.⁵⁶ При цьому СДУ було єдиним у Сумах закладом освіти де дозволялося затримувати внесення коштів за навчання (у 1899 р. борг батьків перед училищем становив 1282 руб.)⁵⁷. Через здорожчання утримання закладу в 1900-х рр. вартість навчання зросла – спочатку з 40 до 55 руб., а в 1908 р. – до 70 руб. З цього часу утримання повного пансіонера коштувало його батькам у 150 руб., а «півпансіонера» – 100 руб.⁵⁸

Традиційно духовне училище мало характер закладу закритого типу: учні проживали та навчалися в ньому протягом навчального року, а канікули та відвідини батьків були суворо регламентовані. Училище мало пансіон на 200 осіб, перебування у якому було також платним. Існували пільги стосовно розміру платні за навчання: діти духовенства, сироти та інші неплатоспроможні мали відповідні знижки.

344; Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища, составленный Правлением училища после годичных испытаний, произведенных за 1892/93 учебный год, и утвержденный Его Высокопреосвященством 14-го июня сего 1893 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 12. С. 280–283; Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища за 1894/95 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1895. № 13. С. 316–319; Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б. в., 2000. С. 19.

⁵⁵ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 116.

⁵⁶ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 2 сентября сего 1893 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 18. С. 437; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 22 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1898. № 19. С. 511; От Правления Сумского духовного училища. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 12. С. 283.

⁵⁷ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 538.

⁵⁸ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1907 года. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1907. № 20. С. 247.

Окрім забезпечення ґрунтовних знань, керівництво закладу дбало про культурний відпочинок і розвиток кругозору учнів. Так, у травні 1890 р. вихованці СДУ були запрошені на гуляння, влаштоване І.Г.Харитоненко для учнів сумських закладів освіти на його хут. Ліфицька Стінка. Тут для дітлахів і памолоді були влаштовані танці, співи, катання на човнах, феєрверк, частування солодощами та холодними закусками⁵⁹. Улітку 1908 р. 25 учнів училища в супроводі вихователів здійснили екскурсію до Криму, що передбачала відвідування Севастополю, Бахчисараю, Ялти та подорож морем⁶⁰. Культурно-масові заходи проходили й в стінах СДУ. Зокрема, 1899 р. в училищі відбувся літературно-мистецький вечір з нагоди 100-річчя від дня народження О. С. Пушкіна⁶¹. У 1902 р. – духовий концерт, вочевидь, влаштований переважно силами самих вихованців⁶². Традиційно урочистості із частуванням для вихованців влаштовувалися на Різдво та Великдень.

У виховній роботі увага приділялася прищепленню почуття дисципліни, ввічливості, чепурності, загалом «добрих навиків». Звісно, вагоме значення приділялося їхньому моральному, християнському вихованню, засобами чому слугували приклади поведінки викладачів, читання молитов, брати участь у службах, читаннях і співах на кліросі, причащення. Результатом таких дій мало стати «виконання християнських обов'язків в якості істинної потреби серця вихованців»⁶³.

Революційні події 1917-1919 рр. у Сумах спричинили закриття духовного училища: частина духовенства опинилася у еміграції (наприклад, єпископ Сумський Митрофан (Абрамов) виїхав до Сербії). Ті, хто залишився, у подальшому через приналежність до «ворожої соціальної верстви» були репресовані, постраждали за віру в тюрмах і таборах, а окремі – загинули. Резиденція, де протягом трьох років (1916-1919) перебував єпископ Митрофан із групою монахів, через багато десятиліть стала приміщенням відновленого вже в роки незалежності України духовного училища.

«Декрет про відділення церкви від держави і школи від церкви» (1918) встановлював світський характер освіти. У результаті комплексу заходів щодо його виконання усі духовні училища були закриті, майно передане для подальшого використання новою владою. Припускаймо, що остаточно СДУ припинило своє існування разом із третім установленням радянської влади у Сумах в листопаді 1919

⁵⁹ 1890 год. Гуляние на даче Ивана Харитоненко. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1890-god-gulyanie-na-dache-ivana-haritonenko>

⁶⁰ Местная хроника. *Сумской листок*. 1908. № 7. С. 3.

⁶¹ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 537.

⁶² Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1902 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1902. № 24. С. 690.

⁶³ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 154-155.

року. 1 січня 1920 р. усі «представники релігійного культу», навіть «якщо вони викладали цивільні науки», були звільнені з усіх закладів освіти Сумського повіту за пропозицією Колегії відділу народної освіти Сумського повітового революційного комітету. У самому приміщенні колишнього Сумського духовного училища того ж року був проведений ремонт для переведення сюди Білопільської вчительської семінарії⁶⁴.

Висновки. Своїй появі в Сумах духовне училище завдячує кільком обставинам: 1) бурхливий розвиток міста Суми та Сумського повіту в економічній, демографічній і духовній сферах; 2) наявність заможних благодійників – меценатів церкви (передусім, в особі Д.І. Суханова та І.Г. Харитоненка); 3) особиста приязнь до Сум з боку тодішнього архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія. Раціональний підхід та добра організація справи зумовили доволі швидке вирішення питання переведення училища. Від задуму до реалізації (організаційне вирішення, проектування, фінансування, будівництво, устаткування) промайнуло лише два з половиною роки. У результаті, в Сумах з'явився ще один заклад середньої освіти, відтепер, духовного спрямування, котрий забезпечив містян додатковими робочими місцями, церкви регіону – псаломщиками й дияконами, релігійну молодь – першою сходиною отримання духовної освіти.

У Сумському духовному училищі було налагоджено навчальний та виховний процес, облаштовані належні побутові та господарські умови функціонування закладу, питання духовної опіки з боку єпархіальної влади, благодійна підтримка та меценатство. Поступ училища багато в чому забезпечувався якісним добром педагогічних кадрів, а також діловими й організаторськими якостями керівників закладу, особливо А.Ф. Грузова. Важливу роль у розвитку закладу відігравало саме духовенство Сумського училищного округу, котре небайдуже ставилося до потреб навчального закладу, а також почесні благодійники училища з числа місцевих цукрозаводчиків.

Подальше дослідження історії Сумського духовного училища потребує розширення джерельної бази, передусім, за рахунок документів відомств духовного управління Російської імперії. Перспективними є питання щодо специфіки організації навчального процесу, виховної роботи, матеріально-технічного й кадрового забезпечення СДУ, а також педагогічної творчості його викладачів.

REFERENCES

- 1890 god. Gulyanie na dache Ivana Kharitonenko [1890 Festivities at Ivan Kharitonenko's Dacha]. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1890-god-gulyanie-na-dache-ivana-haritonenko> [in Russian].
- Butkevich, T. Ot Komiteta po sboru pozhertvovaniy na posobie bednyim tserkvyam i prihodam Harkovskoy eparhii [From the Committee for the Collection of Donations for Benefits to

⁶⁴ ДАСО. Ф. Р-2340. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 4, 10.

- poor Churches and Parishes of the Kharkiv Diocese]. *Kharkovskie eparhialnyie vedomosti*. 1889. № 19. S. 300. [in Russian].
- Butkevich, T.I. Vyisokopreosvyaschennyiy Amvrosiy, arhiepiskop Harkovskiy. Biograficheskiy ocherk [His Eminence Ambrose, Archbishop of Kharkov. Biographical sketch]. Kharkov: Tip. Gub. pravl., 1902. 349 s. [in Russian].
- Filaret (Gumilevskii) Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi yeparkhii: v 3-kh tomakh. Tom 1. [Historical and statistical Description of the Kharkiv Diocese: in 3 Volumes. Volume 1]. Kharkov: Kharkovskii chastnii muzei gorodskoi usadbi, 2006. 332 s. [in Russian].
- Illarionov, S. Poezdka preosvyashchennogo Amvrosiya v g. Sumy [Bishop Ambrose's trip to Sumy]. *Kharkovskie yeparkhialnie vedomosti*. 1883. № 3. S. 37-40 [in Russian].
- Ivan Gerasimovich Kharitonenko (†30 noyabrya 1891 goda) [Ivan Gerasimovych Kharitonenko († November 30, 1891)]. Kharkov: Tip. «Yuzhnogo kraya», 1894. 24 s. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1891 god [Kharkov Calendar for 1891]. Kharkov: Tip. gub. pravl., 1891. razd. pag. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1898 god [Kharkov Calendar for 1898]. Kharkov: Khark. gub. stat. kom., 1898. razd. pag. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1914 god [Kharkov Calendar for 1914]. Kharkov: Khark. gub. stat. kom., 1914. razd. pag. [in Russian].
- Makarev, F.G. Reforma dukhovno-uchebnikh zavedenii i, v chastnosti, dukhovnikh uchilishch [The Reform of religious educational Institutions and, in particular, religious Schools]. *Khristianskoe chtenie*. 1906. № 1. S. 137-157 [in Russian].
- Manko, M.O. Sumy ta sumchany u dokumentakh suchasnykiv. Knyha persha (1655-1919) [Sumy and Sumy dwellers in the Documents of Contemporaries. Book One (1655-1919)]. Sumy: VVP «Mriia-1» TOV, 2005. 388 s. [in Ukrainian].
- Matiakh, V.M. Dukhovnyi rehlyament 1721 [Spiritual Regulation of 1721]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: Naukova dumka, 2004. T. 2: H-D. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721 [in Ukrainian].
- Mestnaya khronika [Local Chronicle]. *Sumskoi listok*. 1908. № 7. S. 3. [in Russian].
- Ot Pravleniya Sumskogo dukhovnogo uchilishcha [From the Board of the Sumy Theological School]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1891. № 16. S. 417 [in Russian].
- Ot Pravleniya Sumskogo dukhovnogo uchilishcha [From the Board of the Sumy Theological School]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1893. № 12. S. 283 [in Russian].
- Otchet Bratstva sv. Amvrosiya Mediolanskogo pri Sumskom dukhovnom uchilishche dlya vspomoshchestvovaniya nuzhdayushchimsya vospitannikam sego uchilishcha za period vremeni ot 19-go sentyabrya 1906 g. po 19-e sentyabrya 1907 g. [Report of the Brotherhood of St. Ambrose of Milan at the Sumy Theological School to help Students of this School who are in Need for the Period from September 19, 1906 to September 19, 1907]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1908. № 6. S. 805-809 [in Russian].
- Protoierei, V.V. Nikolskii (nekrolog) [Archpriest V.V. Nikolsky (obituary)]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1908. № 1. S. 133-136 [in Russian].
- Razryadnii spisok vospitannikov Sumskogo dukhovnogo uchilishcha za 1894/95 uchebnyi god [Discharge List of Students of the Sumy Theological School for the 1894/95 academic Year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1895. № 13. S. 316-319 [in Russian].
- Razryadnii spisok vospitannikov Sumskogo dukhovnogo uchilishcha, sostavlennii Pravleniem uchilishcha posle ispitanii, bivshikh za 1890/91 uchebnyi god, i utverzhdenii Yego

- Visokopreosvyashchenstvom 20 iyunya 1891 g. [The Discharge List of Students of the Sumy Theological School, compiled by the Board of the School after the Examinations for the 1890/91 academic Year, and approved by His Eminence on June 20, 1891]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1891. № 13. S. 341–344 [in Russian].
- Razryadnii spisok vospitannikov Sumskogo dukhovnogo uchilishcha, sostavlennii Pravleniem uchilishcha posle godichnikh ispitanii, proizvedennikh za 1892/93 uchebnii god, i utverzhdenii Yego Visokopreosvyashchenstvom 14-go iyunya sego 1893 goda [The Discharge List of students of the Sumy Theological School, compiled by the Board of the School after Examinations for the 1892/93 academic Year, and approved by His Eminence on June 14 of this 1893]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1893. № 12. S. 280–283 [in Russian].
- Samoilovich, I. Spravochnaya kniga dlya Kharkovskoi yeparkhii [Reference Book for the Kharkiv Diocese]. Kharkov: Tip. I.M. Varshavchika, 1904. 471 s. [in Russian].
- Sapukhina, L. Navchalni zaklady dorevoliutsiinykh Sum [Educational Institutions of pre-revolutionary Sumy]. Sumy, 2000. 30 s. [in Ukrainian].
- Savva (Tikhomirov). Khronika moei zhizni: Avtobiograficheskie zapiski visokopreosvyashchennogo Savvi, arkhiepiskopa Tverskogo i Kashinskogo [Chronicle of my Life: Autobiographical Notes of His Eminence Savva, Archbishop of Tver and Kashinsky]. T. 1–9. Sergiev Posad: 2-ya tip. A.I. Snegirevoi, 1898–1911. T. 8: (1886–1890 gg.). 1909. 842, XXXV s. [in Russian].
- Skybytska, T. Dukhovne uchylshche, poch. 90–kh rr. 19 st. (arkhit). Vul. Troitska, 48 [Theological School, early 90s of the 19th century. (architect). St. Troitska, 48]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Sumska oblast (Materialy do bahatotomnoho «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»)*. Kyiv, 2017. S. 182–183 [in Ukrainian].
- Spisok del, podlezhashchikh vedeniyu i resheniyu preosvyashchennogo vikariya Kharkovskoi yeparkhii – yepiskopa Sumskogo [List of Cases to be conducted and solved by the Right Reverend Vicar of the Kharkiv Diocese – Bishop of Sumy]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1903. № 7. S. 195–196 [in Russian].
- Spisok lits, sluzhashchikh v Sumskom dukhovnom uchilishche za 1902–1903 uchebnii god [List of People serving in the Sumy Theological School in the 1902–1903 academic year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1903. № 16. S. 494–497 [in Russian].
- Spisok lits, sluzhashchikh v Sumskom dukhovnom uchilishche za 1907–1908 uchebnii god [List of People serving in the Sumy Theological School in the 1907–1908 academic year]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1908. № 11. S. 684–686 [in Russian].
- Taraban, Yu.V. & Kudinov, D.V. Zasnuvannia Sumskoho dukhovnoho uchylshcha: prychyny, obstavyny, prychetni osoby. Sumski storyko-kraieznachchi studii [Founding of the Sumy Theological School: Reasons, Circumstances, People involved]. *Zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii (1 hrudnia 2022 r., Sumy)*. Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka, 2023. S. 68–73 [in Ukrainian].
- Tsirkulyar po Kharkovskomu uchebnomu okrugu [Circular for Kharkiv educational District]. 1902. № 10. 85 s. [in Russian].
- Ustavi pravoslavnykh dukhovnykh seminarii i uchilishch, visochaishe utverzhdenne 22 avgusta 1884 goda, s otnosyashchimisya k nim postanovleniyami svyateishego Sinoda [The Statutes of Orthodox theological Seminaries and Schools, approved on August 22, 1884, with the resolutions of the Holy Synod related to them]. SPb.: Sinod. tip., 1888 [in Russian].
- Vospominaniya byivshogo uchitelya istorii o rabote v Sumskoy I-y zhenskoy gimnazii v 1912–1916 gg. Lyahova Pavla Vasilevicha: rukopis [Memoirs of a former History Teacher about his Work in the Sumy 1st Women's Gymnasium in 1912–1916. Lyakhov Pavel Vasilyevich: manuscript]. 66 l. [in Russian].

- Zhurnal Pravleniya Sumskogo dukhovnogo uchilishcha o vvedenii odnoobraznykh postelnikh priborov dlya vsekh svoekoshtnykh vospitannikov, pomeshchayushchikhsya v zdaniy Sumskogo dukhovnogo uchilishcha. Utverzhen rezolyutsiei Yego Visokopreosvyashchenstva 14 aprelya sego 1891 goda [Journal of the Board of the Sumy Theological School on the Introduction of uniform Bedding for all self-sufficient Pupils accommodated in the Building of the Sumy Theological School. Approved by the Resolution of His Eminence on April 14, 1891]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1891. № 9. S. 190–193 [in Russian].
- Zhurnal Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga [Journal of the Congress of the Clergy of the Sumy School District. No. 1. 1894, September 20 days]. № 1. 1894 goda, sentyabrya 20 dnya. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1894. № 22. S. 524–527 [in Russian].
- Zhurnali ocherednogo Sumskogo uezdnogo zemskogo sobraniya 1, 2, 3, 4 i 5 oktyabrya 1902 goda s prilozheniyami [Journals of the regular Sumy District Zemstvo Meeting on October 1, 2, 3, 4 and 5, 1902 with Applications]. Sumy: Tip. K.M. Pashkova, 1903. 335 s. [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 10 sentyabrya sego 1892 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which took place on September 10, 1892]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1892. № 20. S. 502–504 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 2 sentyabrya sego 1893 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which took place on September 2, 1893]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1893. № 18. S. 437–438 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 23 sentyabrya nastoyashchego goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 23 of this year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1897. № 19. S. 493–496 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 22 sentyabrya nastoyashchego goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which took Place on September 22 of this year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1898. № 19. S. 510–513 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 21 sentyabrya nastoyashchego goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 21 this year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1899. № 20. S. 536–540 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 19 sentyabrya 1902 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 19, 1902]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1902. № 24. S. 689–693 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 19 sentyabrya 1903 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 19, 1903]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1903. № 23. S. 692–696 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 19 sentyabrya 1907 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 19, 1907]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1907. № 20. S. 246–249 [in Russian].
- Zhurnali Sumskogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobraniya 15, 16, 17, 18 i 19 sentyabrya 1890 goda. S prilozheniyami [Journals of the Sumy Regular County Zemstvo Assembly on September 15, 16, 17, 18 and 19, 1890. With applications]. Kharkov: Tip. I.M. Varshavchika, 1891. 212 s. [in Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/064-072

УДК (UDC) 94 (477.52) (093) : 364.672.2

THE IDEOLOGICAL COMPONENT OF THE CAMPAIGN FOR ILLITERACY ELIMINATING AND UKRAINIZATION IN SUMY REGION IN 1920S-1930S

Olexandr Kurok***Victor Prokopchuk******Olena Chumachenko*****

Abstract

The article examines the ideological component of the campaign to eliminate illiteracy and the process of Ukrainization in Sumy region in 1920s-1930s. The reasons for the beginning of the process of eliminating illiteracy in the USSR in general and in Ukraine in particular were analyzed. It was noted that the campaign of eliminating illiteracy in the 1920s was an integral part of adult education in the USSR. The need of the eliminating illiteracy was determined by the economic reasons, as well as the industrialization of the country required a large number of literate workers who were recruited from the multi-million illiterate peasantry. In addition, the creation of a large and combat-ready army required the literacy of the entire population of military age. The illiteracy elimination was conditioned by the the Bilshovyks' pedagogical doctrine, which was determined by the political goal of creating a new type of society based on the educated worker-peasant population with the permanent socialist consciousness. The article also analyzed the process of Ukrainization which took place simultaneously with the illiteracy eliminating campaign.

Attention was focused on the fact that the process of Ukrainization of education and the illiteracy elimination campaign were the means of spreading the communist ideology among the USSR population at that time. The connection between the ideological and educational tasks in the Soviet illiteracy elimination campaign and the Ukrainization process cannot be denied. From the first days of the Bilshovyk revolution, the fight against illiteracy was considered by its ideologues as the most important political task in order to reach social transformations successfully. The article examined one of the key directions in the fight against illiteracy as comprehensive campaign and educational work among the population. For that special committees for the dissemination of education were created, campaigns were carried out to create more accessible education for the poor, and measures were taken to improve the cultural level of employees.

The article, based on the documents of the State Archive of Sumy Region, provides specific examples of the ideological influence on the processes of Ukrainization and adult education that took place in Sumy Region in the 1920s and 1930s.

Keywords: Sumy, adult education, Ukrainianization, communist ideology, illiteracy elimination

* Doctor of Historical Sciences, professor, rector of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: kurok1955@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-6938>

** Doctor of historical sciences, Professor, Prof. of the Department of History, Law and Teaching Methods of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

*** Candidate of historical sciences, dotsent, director of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: jasminel@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

**ІДЕОЛОГІЧНИЙ СКЛАДНИК КАМПАНІЇ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ ТА
УКРАЇНІЗАЦІЇ В 1920–1930-Х РР. НА СУМЩИНІ**

Олександр Курок*
Віктор Прокопчук**
Олена Чумаченко***

Анотація

У статті досліджено ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та процесу українізації на Сумщині у 1920–1930-х рр. Проаналізовано причини початку процесу ліквідації неписьменності в СРСР загалом та в Україні зокрема. Зазначається, що кампанія ліквідації неписьменності в 1920-х рр. була частиною освіти дорослих в СРСР. Необхідність ліквідації неписьменності обумовлювалася економічними причинами, індустріалізація країни вимагала безліч грамотних працівників, які рекрутувалися з багатомільйонної маси неписьменного селянства. Окрім того, створення численної та боєздатної армії вимагало навчання грамоти всього населення призовного віку. Ліквідація неписьменності обумовлювалася і педагогічною доктриною більшовиків, що визначалася політичною метою – створенням суспільства нового типу на основі освіченого робітничо-селянського населення зі сталою соціалістичною свідомістю. Також, у статті аналізується процес українізації, що проходив паралельно з кампанією ліквідації неписьменності.

Акцентується увага на тому, що процес українізації освіти та кампанія ліквідації неписьменності були засобом поширення серед населення тогочасної комуністичної ідеології СРСР. Зв'язок ідеологічних та просвітницьких завдань у радянській кампанії з ліквідації неписьменності та процесу українізації не можна заперечувати. З перших днів більшовицької революції боротьба з неписьменністю розглядалася її ідеологами як найважливіше політичне завдання, без вирішення якої малоімовірний успіх суспільних перетворень. У статті досліджено, що одним з ключових напрямків боротьби з неписьменністю було здійснення всебічної агітації та просвітницької роботи серед населення. Для цього створювалися спеціальні комітети з розповсюдження освіти, проводилися кампанії зі створення більш доступної освіти для малозабезпечених верств населення, здійснювалися заходи з підвищення культурного рівня працівників.

У статті, на основі документів Державного архіву Сумської області, наводяться конкретні приклади ідеологічного впливу на процеси українізації та освіти дорослих, що відбувалися на Сумщині у 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Сумщина, освіта дорослих, українізація, комуністична ідеологія, ліквідація неписьменності

Цитування: Курок, О., Прокопчук, В., & Чумаченко, О. (2023). Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та українізації в 1920–1930-х рр. на Сумщині. *Консенсус*, 1, 64–72.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/45>

* доктор історичних наук, професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: kurok1955@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5161-6938>

** доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

*** кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: jasminel@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

Постановка проблеми. Вважається, що освітня політика напряму пов'язана з ідеологією. Це дуже чітко прослідковується в історії розвитку Радянського Союзу, адже саме тоді верхівка, намагаючись утриматись при владі, здобути прихильність серед населення та досягти своїх політичних цілей проводила широку ідеологічну роботу, зокрема й через друковані засоби інформації. Але тут перепорою стала загальна неграмотність населення, яка дісталася у спадок від попередньої імперської влади. Імперська політика російського самодержавства загострила класові протиріччя в галузі освіти та школи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. На той час рівень освіченості населення України був надто низьким, саме тому цю проблему і намагалася вирішити нова влада.

У період після Жовтневого перевороту 1917 року необхідність ліквідації неписьменності обумовлювалася не так політичною, як економічною необхідністю. Форсована індустріалізація країни вимагала безліч грамотних працівників, які рекрутувалися з багатомільйонної маси неписьменного селянства. Створення численної та боєздатної армії вимагало навчання грамоти всього населення призовного віку. Ліквідація неписьменності обумовлювалася і педагогічною доктриною більшовиків, що визначалася політичною метою – створенням суспільства нового типу на основі освіченого робітничо-селянського населення зі сталою соціалістичною свідомістю.

Історіографія проблеми. В історіографії України відсутні ґрунтовні дослідження ідеологічного впливу на процеси ліквідації неписьменності та українізації на Сумщині. В основному краєзнавці, зокрема Б. Корогод і Г. Корогод¹, Л. Бут², Л. Єпик³, Н. Петренко⁴, Г. Гриценко⁵ досліджували загалом питання українізації чи освіти дорослих, аспект ідеології ставав лише частиною дослідження.

¹ Корогод Б., Корогод Г. Здійснення політики українізації на Сумщині в 20-их роках. Суми: Облтипографія, 1993. 27 с.

² Бут Л. Українізація шкільної справи на Сумщині у 20-х роках XX ст. (на матеріалах Глухівської та Конотопської округ). *Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції* (Частина I. Історія). Суми, 1994. С. 87-91.

³ Єпик Л. Політика українізації як засіб боротьби радянської влади за політичний вплив на селянство України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації»*. 29-30 листопада 2013 р. Суми. С. 106-108; Єпик Л. Реалізація мовного вибору населення України під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності (20-ті роки XX ст.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 9-10. С. 70-74; Єпик Л. Формування україномовного простору на Сумщині на початку 20-х років XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 81-84.

⁴ Єпик Л.І., Петренко Н.М. Ідеологічна складова у діяльності лікнепів Сумщини (друга половина 20-х – перша половина 30-х років XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 318-322.

⁵ Гриценко А.П., Чумаченко О.А., Прокопчук В.С. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках XX ст.: агітація за грамотність, заохочення до

Що стосується загалом історії України, то частково питання ідеологічного складника проведення кампанії освіти дорослих і процесу українізації у 1920–1930-х рр. розглядав у своїх працях В. Козир⁶, інші ж дослідники В. Білоцерківський⁷, О. Бойко⁸, В. Борисенко та І. Телегуз⁹, загалом давали ґрунтовний опис цих історичних подій у своїх працях.

Основу дослідження становить джерельна база, яка складається з архівних матеріалів Державного архіву Сумської області.

Метою даної статті є на основі документів Державного архіву Сумської області розкрити вплив радянської ідеології на проведення кампанії ліквідації неписьменності дорослих та українізації у 1920–1930-х рр. на Сумщині.

Виклад основного матеріалу. У 1920-х роках в Україні, як і в інших країнах тодішнього СРСР, здійснювалася масштабна культурно-освітня кампанія ліквідації неграмотності, оскільки неписьменність основної маси населення на початку ХХ ст. була значною соціальною проблемою, вирішення якої було необхідною умовою для подальшого розвитку суспільства.

Кампанія ліквідації неписьменності в 1920-х рр. була складовою частиною освіти дорослих в СРСР. Під «освітою дорослих» ми розуміємо сукупність безперервних освітніх процесів (у системі формального, неформального та інформального навчання), за допомогою яких дорослі люди самоідентифікують себе як освічену особистість, розвивають свої здібності, збагачують свої знання, удосконалюють кваліфікацію та застосовують їх у новому напрямі задоволення своїх та суспільних потреб на рівні держави в умовах глобалізації¹⁰.

Кампанія з ліквідації неписьменності на теренах України проходила паралельно з політикою українізації, що була складовою «коренізації», яку проголосили на ХІІ з'їзді РКП(б) у 1923 році. Українізація в 1920–1930-х рр. була важливим історичним процесом, який сприяв підтримці української культури, мови та ідентичності. Цей процес відбувався в контексті політичних та соціально-економічних змін, що відбувалися в Україні в період між двома світовими війнами. У

навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області). *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXVIII. С. 48–56.

⁶ Козир В.В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20–30-і рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. 2014. Випуск XXXIX. С. 97–101.

⁷ Білоцерківський В. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926–1932 рр.). *Питання історії СРСР*: республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. Харків: Вища школа, 1975. Вип. 20. С. 83–91.

⁸ Бойко О. Організаційний етап ліквідації неписьменності (1919–1922 роки ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2002. Вип. 45. С. 202–208.

⁹ Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. 156 с.

¹⁰ Лук'янова Л., Аніщенко О. Освіта дорослих: короткий термінологічний словник. К.–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. С. 64.

перші роки після створення СРСР була здійснена певна політика українізації, яка сприяла відродженню української мови та культури. Ця політика передбачала впровадження української мови в усі сфери суспільного життя, від освіти до адміністрації. Українська мова стала офіційною мовою Української РСР, було здійснено широкомасштабну кампанію зі створення нових україномовних шкіл та інших навчальних закладів.

Українізація була складним і багатогранним процесом, пов'язаним зі зміною політичних та соціально-економічних умов того часу. Цей процес сприймався як ключовий для розвитку національної культури та формування української нації, яка тоді ще перебувала у стадії становлення.

У 1920–1930-х рр. ліквідація неписьменності на Сумщині була частиною загальнодержавної програми розвитку освіти та культури в Україні. Тому на теренах області, так само як і на іншій території країни відбували ті ж самі процеси у культурі та освіті. Проводилась широмасштабна кампанія освіти дорослого населення, впроваджувалася політика українізації.

Зв'язок ідеологічних та просвітницьких завдань у радянській кампанії з ліквідації неписьменності не можна заперечувати. З перших днів більшовицької революції боротьба з неписьменністю розглядалася її ідеологами як найважливіше політичне завдання, без вирішення якої малоімовірний успіх суспільних перетворень.

Одним з ключових напрямків боротьби з неписьменністю було здійснення всебічної агітації та просвітницької роботи серед населення. Для цього створювалися спеціальні комітети з розповсюдження освіти, проводилися кампанії зі створення більш доступної освіти для малозабезпечених верств населення, здійснювалися заходи з підвищення культурного рівня працівників. І найперше саме в агітації і прослідковується ідеологічний складник кампанії лікнепу та українізації.

До Конотопської округи 1923 р. було надіслано документ із назвою «Примерный план агиткампании по ликбезу»¹¹, в якому надавалися поради щодо проведення просвітницької роботи серед населення. Зокрема, зазначалося, що організація пролетарської маси та політосвіта її первинного політичного освітнього осередку – в лікпунктах та школі малограмотних – дуже важлива і необхідна. Перший етап боротьби з неграмотністю це агітаційна кампанія, яка має тривати упродовж місяця і довше залежно від місцевих умов і часу. Агітація ведеться кілька днів на тиждень у різних форматах. Наприклад, «суди» над неписьменними, тими, хто не відвідує лікпункти та над грамотними, які не навчають неписьменних або не роз'яснюють їм необхідності ліквідації неписьменності. Також пропонувалося на загальних зборах і мітингах ставити питання про ліквідацію безграмотності, демонструвати досягнуті успіхи шляхом читання колишніми неписьменними, які вже навчалися у пунктах ліквідації неграмотності, уривків з газет та частин книг. Наголошувалося на необхідності видати агітгазету-одноденку або за відсутності коштів для цього використовувати місцевий орган друку, в якому відвести спеціальну сторінку,

¹¹ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 10.

влаштовувати виставки з ліквідації неписьменності, попередньо підібравши та розробивши відповідний матеріал¹².

Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності прослідковується вже в тому, що подолання неграмотності населення планувалося пришвидшеними (ударними) темпами щоб приурочити її до 10-ї річниці Жовтневої революції, тобто 7 жовтня 1927 року¹³.

Від самого початку проведення кампанії ліквідації неписьменності до урядових установ на місцях надсилалися розпорядження з центру. В них чітко зазначалися цілі кампанії, плани, які треба виконати, вимоги, яких треба дотримуватися. І саме в цих документах чітко прослідковуємо ідеологічне спрямування кампанії.

Так, серед програмових документів з приводу ліквідації неписьменності, що були надіслані до Роменської округи, мається документ «Принципы построения программ ликпунктов». У цьому документі чітко вказується ціль подолання неграмотності серед населення: «не только обучить технике чтения и письма, пробудить интерес к знанию вообще, но и классовое самосознание в строительстве Советской России»¹⁴. Така ціль була сформована II Всеросійською конференцією методистів-практиків по лікнепу, що проходила 1922 року в Курську. Як бачимо, ці ідеї розповсюджувалися й на українські лікнепи.

У цьому ж документі вказуються приблизні теми бесід на лікпунктах, серед яких зокрема «Причины массовой неграмотности русского населения. Декрет ликвидации неграмотности», «Борьба с разрухой. Революция как освобождение от экономического рабства: фабрики, заводы, земли – достояние трудящихся», «Власть рабочих и крестьян. Участие трудящихся в управлении государством. Советы и их отделы», «Наша хозяйственная разруха и ее причины. Война царская как ее начало. Война гражданская», «Советское государство как переход к коммунистической общине».

У 1921 р. було видано циркуляр Конотопського повітового відділу народної освіти по ліквідації неписьменності серед населення повіту, у якому зазначалося, що курс в школі ліквідації неписьменності має тривати три місяці по 12 годин щотижневих занять. Ці години мали розподілятися наступним чином: 6 годин – рідна мова, 3 години – арифметика, 3 години – політична грамота¹⁵.

Ідеологічний складник прослідковується зокрема і в тематиці навчання педагогічних кадрів для лікнепів. Так, 3 травня 1924 р. до Конотопського Окружного відділу політичної просвіти (Окрполітпросвіта) було надіслано циркуляр щодо проведення у Києві семінару по ліквідації неписьменності тривалістю в місяць. В циркулярі зазначалося, що на курси мають бути направлені курсанти, які відповідають вимогам: члени партії, КСМ (Комуністична спілка молоді), КНС (комітет

¹² Ibid. Арк. 10.

¹³ ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 52.

¹⁴ ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 75.

¹⁵ ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 805. Арк. 6.

незаможних селян), мали педагогічний стаж, організаторські здібності¹⁶. Власне ця приписка про партійність і свідчить про ідеологізованість семінарів.

Ще більше насиченості партійною ідеологією бачимо із «Програми краєвого семінара для ліквідатора неписьменності», що додавалася до циркуляра. Зокрема, до загальноосвітніх предметів, що вивчалися на семінарі, належить Політграмота ліквідатора у обсязі 12 годин, у той час як на предмети Огляд нової української літератури, Особливості української мови, Економічна географія України та СРСР, Основні питання світоздобування та Історію України у світі марксизму виділялося від 3 до 4 годин¹⁷. Бачимо нерівне співвідношення щодо вивчення і схилення у бік явно політично заангажованої дисципліни.

Також у Програмі вказується, що курсанти семінару будуть вивчати зокрема такі дисципліни як Лікнеп в системі політосвіти, Політграмота на лікпункті, Політграмота в школі малописьменних¹⁸, що теж носять політичну ідею.

Окрім того, у розпорядженнях та циркулярах, що надходили зокрема і до Конотопської Окрполітпросвіти вказувалося, що випуски тих, хто закінчив лікпункти необхідно було приурочувати до знаменних дат. А саме до 1 травня (День всіх трудящих), 7 жовтня (день Жовтневої революції), 26 грудня (видання Радою народних комісарів РСФРР 1919 року декрету «О борьбе с неграмотностью») та 8 березня (Міжнародний день робітниць)¹⁹. Також вимагалось, щоб випуски влаштовувалися у присутності представників від партій, профспілок, Грамчека (надзвичайна комісія з боротьби з неграмотністю).

Слід мати на увазі, що ставлення найбільш неписьменних селян до освіти було неоднозначним: від бажання навчитися писати до щирого небажання вчитися через домашні проблеми, але водночас більшість виявляла бажання навчатися рідною українською мовою²⁰. Проголошення політики українізації узаконило такі прагнення громадян.

Тож, однозначно українізація теж носила ідеологічний характер. Як формулював український радянський партійний і державний діяч В. Затонський, українізація – це найкращий спосіб «залізати у душу» українському селянинові²¹.

Українізація та ідеологія комуністичної партії Радянського Союзу – це дві пов'язані ідеї. Українізація – це процес активної підтримки української культури та мови. Він почався в кінці XIX ст., коли Україна була частиною Російської імперії, і на початку XX ст. зазнав значного розквіту під час ЗУНР та УНР. Пізніше, під час радянської епохи, українізація була проведена у рамках політики «коренізації», яка передбачала підтримку національних меншин та їх культурних традицій. Однак,

¹⁶ ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 964. Арк. 164.

¹⁷ Ibid. Арк. 166.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 52.

²⁰ Єпик Л. Політика українізації... С. 106–108.

²¹ Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта...

після кількох років радянської влади, політика українізації була замінена політикою «русифікації», яка передбачала знищення української культури та мови на користь російської.

Щодо ідеології комуністів, то вона була спрямована на створення класового суспільства, у якому кожен мав би рівні можливості та права. Комуністи вважали, що радянська влада має забезпечити такі умови, і тому вони прагнули поширювати свою ідеологію та вплив на національні меншини в рамках політики «коренізації». З одного боку, це означало підтримку української культури та мови, а з іншого – це була спроба залучити національні меншини до спільного будівництва соціалістичного суспільства.

Процес українізації у 1920–1930-х рр. був невідривно пов'язаний із кампанією ліквідації неписьменності, що проходила в Україні. На території всієї країни і, власне й на Сумщині ці процеси відбувалися ударними темпами, адже влада Радянського Союзу намагалася здобути собі прихильність серед українського населення, підкорити його собі та розповсюдити свою ідеологію.

Висновки. У 1920–1930-х рр. ліквідація неписьменності та українізація в Україні були одними з ключових завдань, що стояли перед державою. Ці процеси відбувалися в контексті модернізації та розвитку національної освіти, що було важливим етапом в історії України. Загальна неписьменність стала перешкодою не тільки для модернізації життя та масової індустріалізації, але також і для насадження державної ідеології, покликаної легітимувати та зміцнити владу більшовиків. Тож, ідеологічний складник був важливим як в процесі ліквідації неписьменності, так і під час проведення українізації, оскільки влада переслідувала одну мету – насадити свою ідеологію простому населенню. Сумщина не стала виключенням. В усіх населених пунктах відбувалася активна українізація освіти, партійної верхівки, інших сфер життя, проводилася успішна освітня кампанія серед дітей та дорослих.

Ліквідацію неписьменності серед дорослого населення СРСР і формування системи загальної освіти дорослих можна вважати найбільш важливими і успішними із багатьох трансформацій, що були здійснені у сфері освіти впродовж 20–30-х років ХХ ст. Боротьба неграмотністю призвела до значного зросту письменних, заклала основу росту освічених людей в Україні. Окрім цього, посилювала бажання здобувати освіту й політика українізації. І завдяки тому, що населення почало вчитися рідною мовою, спілкуватися нею у особистому житті та послуговуватися у професійному, народ ще більше почав консолідуватися між собою. Все це закріпило ті зміни в суспільстві, які почалися ще в ХІХ ст., довело стійкість і невичерпні можливості українського народу, української мови і культури.

REFERENCES

- Bilotserkivskiy, V. (1975). *Borotba za likvidatsiiu nepysmennosti na Ukraini (1926-1932 rr.)* [The struggle for the elimination of illiteracy in Ukraine]. *Pytannia istorii SRSR: respublikanskyi mezhvidomchyi tematychnyi naukovyi zbirnyk*, 20, 83–91 [in Ukrainian].

- Boiko, O. (2002). Orhanizatsiinyi etap likvidatsii nepysmennosti (1919–1922 roky XX st.) [Organizational stage of liquidation of illiteracy (1919–1922)]. *Psykhologo-pedahohichni problemy sil'skoi shkoly*, 45, 202–208 [in Ukrainian].
- Borysenko, V., & Telehuz, I. (2012). Natsionalna osvita i formuvannia ukrainskoi modernoi natsii u 1921–1934 rokakh: yevropeiski tendentsii ta radianski realii [National Education and the Formation of the Ukrainian Modern Nation in 1921–1934: European Trends and Soviet Reality]. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
- But, L. (1994). Ukrainizatsiia shkilnoi spravy na Sumshchyni u 20-kh rokakh XX st. (na materialakh Hlukhivskoi ta Konotopskoi okruh) [Ukrainianization of school affairs in Sumy in the 1920s (on materials of Glukhiv and Konotopsky districts)]. *Materialy Druhoi Sumskoi oblasnoi naukovoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii (Chastyna I. Istoriia)*, 87–91 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P., Chumachenko, O.A. & Prokopchuk, V.S. (2022). Pochatkovyi period kampanii likvidatsii nepysmennosti na Sumshchyni u 20-kh rokakh XX st.: ahitatsiia za hramotnist, zaokhochennia do navchannia ta ideolohichnyi chynnyk (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Sumskoi oblasti) [The initial period of the campaign to eliminate illiteracy in the Sumy region in 1920s: campaigning for literacy, encouragement to study and the ideological factor (according to the documents of the State Archive of the Sumy region)]. *Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal*, XXXVIII, 48–56 [in Ukrainian].
- Kozyr, V.V. (2014). Ideolohichnyi vymir fenomenu liknepu v Ukraini u 20–30-i rr. XX st. [The ideological dimension of the phenomenon of liknep in Ukraine in 1920–30s]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu*, XXXIX, 97–101 [in Ukrainian].
- Korohod, B., & Kohorod, H. (1993). Zdiisnennia polityky ukrainizatsii na Sumshchyni v 20-kh rokakh [Implementation of Ukrainianization policy in Sumy in 1920s]. Sumy: Obltypohrafiia [in Ukrainian].
- Luk'ianova, L., & Anishchenko, O. (2014). Osvita doroslykh: korotkyi terminolohichnyi slovnyk [Adult education: a short glossary]. Kyiv–Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].
- Yepyk, L. (2013). Polityka ukrainizatsii yak zasib borotby radianskoi vlady za politychnyi vplyv na selianstvo Ukrainy [The policy of Ukrainization as a means of the Soviet government's struggle for political influence on the peasantry of Ukraine]. *Materialy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii. 29–30 lystopada 2013 r. P. 106–108* [in Ukrainian].
- Yepyk, L. (2013). Realizatsiia movnoho vyboru naselennia Ukrainy pid chas provedennia kampanii z likvidatsii nepysmennosti (20-ti roky XX st.) [Реалізація мовного вибору населення України під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності (20-ті роки XX ст.)]. *Istorychni studii Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 9–10, 70–74 [in Ukrainian].
- Yepyk, L. (2017). Formuvannia ukrainomovnoho prostoru na Sumshchyni na pochatku 20-kh rokiv XX st. [The formation of the Ukrainian-speaking space in the Sumy Oblast in early 1920s]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 49, 81–84 [in Ukrainian].
- Yepyk, L.I., & Petrenko, N.M. (2018). Ideolohichna skladova u diialnosti liknepiv Sumshchyny (druha polovyna 20-kh – persha polovyna 30-kh rokiv XX st.) [Ideological component in the activity of lykneps of Sumy region (second half of the 20s – first half of the 30s of the XX century)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 50, 318–322 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/073-082

УДК (UDC) 930.1 : 323.25+316.485.26

THE CONCEPT OF “TERROR BY FAMINE” BY ROBERT CONQUEST IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR

Sergéy Borzov*

Abstract

The purpose of the study is to identify the historical origin of the term “terror by famine”, its synonymous evolution, conceptual and categorical design and use by R. Conquest in covering the causal circumstances of the Holodomor, as well as the scientific authorship of the term. The methodology consists of basic principles of research (historicism, objectivity), specific scientific and historical methods (problem-chronological, critical analysis of sources, comparative, retrospective). A systematic approach is a combination of the principle of historicism and a comprehensive analysis of historiographical sources to determine the role and place of the concept of “terror by famine” in the study of the causes, circumstances and consequences of the Holodomor.

Scientific novelty is determined by the author’s formulation of the problem, i.e. for the first time the concept and phenomenon of “terror by famine”, which the American scientist used in his works, became the subject of in-depth historiographical study. Conclusions. It has been scientifically proven that the linguistic and historical semantic combination of the terms “terror” and “famine” originated in the late 1940s and early 1950s. Their first interpreters distinguished Stalin’s political repression (classical terror) from famine terror as a method of governing society. This interpretation is recorded in the works of M. Mishchenko and D. Solovei.

The circumstances of the spread of other terminology, which covered the causes and consequences of the Holodomor (“artificial”, “organized”, “Great Famine”, “hunger strike”), were also established. The political and emotional components of these terms contributed to their faster assimilation in historiography and memorial practices in the West, especially among the Ukrainian Diaspora.

A study of the works of R. Conquest showed not an abstract combination of the words “terror” and “hunger”, but dialectical. He abandoned the terms of interpretation of the Holodomor common in historiography and political science, even the very term of the “Holodomor”, and chose his own. His choice was not a coincidence, but a logical continuation of a systematic study of Soviet state terror in the 1930’s. The political scientist Conquest followed the principles of the theory of totalitarianism, so he wrote the famous book “The Great Terror”, the historian Conquest substantiated and implemented the concept of “terror by famine” in the monograph “Harvest of Sorrow”. We have a complete combination of theory and history.

Keywords: Holodomor, “terror by famine”, historiography, R. Conquest, “Great Terror”, “organized famine”, “artificial famine”

* Graduate student of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi, Vinnytsia, Ukraine. E-mail: hromadosvita@meta.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4077-6327>

ПОНЯТТЯ «ТЕРОР ГОЛОДОМ» РОБЕРТА КОНКВЕСТА В ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ**Сергій Борзов*****Анотація**

У статті досліджується історичне походження терміну «терор голодом», його синонімічна еволюція, понятійно-категоріальне оформлення і використання Р. Конквестом у висвітленні причинно-наслідкових обставин Голодомору, а також наукове авторство самого терміну. Доведено, що лінгвістично та історично смислове поєднання термінів «терор» і «голод» виникає наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. Їх перші інтерпретатори виокремлювали політичні сталінські репресії (класичний терор) від терору голодом як методу управління суспільством. Зазначене тлумачення зафіксоване у працях М. Міщенка та Д. Соловєя.

Встановлено також обставини поширення іншої термінології, яка висвітлювала причини і наслідки Голодомору («штучний», «організований», «Великий голод», «голодовка»). Розкрито, що політична та емоційна складові зазначених термінів сприяла їх швидшому засвоєнню в історіографії та меморіальних практиках на Заході, особливо серед української діаспори.

Дослідження праць Р. Конквеста показало не абстрактне поєднання ученим слів «терор» і «голод», а діалектичне. Він відмовився від поширених в історіографії і політології термінів тлумачення Голодомору, навіть від самого поняття «Голодомор», обрав власний. Його вибір – не випадковість, а логічне продовження системного дослідження радянського державного терору у 1930-х рр. Зроблено висновки, що політолог Р. Конквест дотримувався принципів теорії тоталітаризму, відтак написав відому книгу «Великий терор», історик Конквест обґрунтував і реалізував поняття «терор голодом» у монографії «Жнива скорботи». Маємо завершене поєднання теорії і історії.

Ключові слова: Голодомор, «терор голодом», історіографія, Р. Конквест, «Великий терор», «організований голод», «штучний голод»

Цитування: Борзов, С. (2023). Поняття «терор голодом» Роберта Конквеста в історіографії Голодомору. Консенсус, (1), 73–82.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/46>

Постановка проблеми. В умовах панування штучного інтелекту і системного впливу на суспільні процеси цифрових технологій особливо значення набувають вербальні символи. В історіографічному просторі подібну функцію виконують так звані «ключові слова». Не ситуативний і абстрактний перелік термінів у науковій статті, а базові поняття, які є теоретичними узагальненнями історичних подій і явищ, а також їх інтелектуального освоєння і представництва. Випадковий термін авторського походження, якщо він не пройшов академічної апробації та прикладного застосування, лишатиметься малопомітним інструментарієм пізнання.

* аспірант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, Україна. Е-mail: hromadosvita@meta.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4077-6327>

Концептуально обґрунтоване тлумачення системних явищ, підтримане фаховим середовищем, набуває статусної прописки в історіографії.

Поняття «терор голодом» має власну історію становлення, термінологічну еволюцію, історіографію застосування, критичного сприйняття та професійного визнання.

Історіографія питання. Означена проблема вже довгий час є об'єктом дослідження багатьох науковців, зокрема її розкрили Р. Конквест, Н. Наймарк, С. Кульчицький, М. Міщенко, В. Василенко, В. Марочко, В. Сергійчук¹ та інші. У своїй роботі ми детально аналізуємо їх трактування ключових понять. У необхідності дослідження геноцидів переконаний історик Т. Снайдер², це викликано тим, що увага до будь-якої з окремих переслідуваних груп, навіть у блискучому історичному виконанні, не в змозі пояснити те, що сталося. Досконале знання українського минулого не розкриє причин Голодомору.

Метою дослідження є виявити історичне походження терміну «терор голодом», його синонімічну еволюцію, понятійно-категоріальне оформлення і використання Р. Конквестом у висвітленні причинно-наслідкових обставин Голодомору, а також наукове авторство самого терміну.

Зазвичай походження поняття «терор голодом» пов'язують з іменем відомого американського ученого, політолога та історика Роберта Конквеста. Термін «The Terror-Famine» використано у назві його книги – «Жнива скорботи» («The Harvest of Sorrow»)³. Вона виявилася першим монографічним дослідженням на Заході з історії Голодомору, автором якого був не етнічний українець, а британець. Однак, на нашу думку, не ця обставина надала його книзі статусу бестселера. У її російському

¹ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак; Літ. опрацювання А. Криштальського. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. 456 с.; Норман Н. Наймарк. Геноциди Сталіна / Переклад з англ. Василя Старка. Київ: Видавничий дім «Києво-могилянська академія», 2011. С. 85; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, Ш.Е. Рікун; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (відповід. ред.), О.Ф. Ботушанська, В. Мотика (Австралія). Одеса-Львів: Видавництво М.П. Коць, 2001. 654 с.; Mischenko M. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*. 1949. Vol. 5. № 3. Р. 219–225; Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 46 с.; Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.; Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Видання третє, доповнене. ПП Сергійчук М.І. 2015. 168 с.

² Снайдер Т. Криваві землі: Центральна-східна Європа між Гітлером і Сталіном. *Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків*. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 26.

³ Conquest Robert. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York–Oxford: Oxford University Press, 1986. 412 p.

перекладі, який було опубліковано у Лондоні 1988 р., збережено оригінальну назву ключового терміну – «терор голодом»⁴.

Українське видання «Жнив скорботи» привнесло редакційні новели, тобто замість авторського поняття «терор-голодом» маємо інше – «Голодомор»⁵. Текстологічний аналіз оригіналу його монографії не виявив терміну «Голодомор» у тепер звичній транскрипції «Holodomor». Він існував у західній політології та історіографії ще до написання книги «Жнив скорботи». Ні авторитетний радянолог, ні професійний політолог, ні фаховий історик Р. Конквест не використав цього терміну, а чомусь обрав «терор голодом». Щось вплинуло на його вибір, навіть попри певний вплив української інтелектуальної громади США та Канади.

Логічно та історично вони близькі, навіть споріднені, але історики та правники-міжнародники не ототожнюють поняття «терор голодом» і «Голодомор»⁶. Навіть професор Стенфордського університету Норман Наймарк, визнаючи за Р. Конквестом авторство терміну «Великий терор»⁷, виокремлював поняття «Голодомор-геноцид» і «терор голодом». Останнє означає намір і спосіб масового фізичного знищення великих соціальних груп людей, а поняття «Голодомор» набуло ознак правової категорії геноциду і меморіально-історичного символу.

З опублікованих архівних документів відомо, що слово «Голодомор» уперше постає у пражському часописі від 17 серпня 1933 р.⁸ Однак, судячи з бібліографії Голодомору за 1933–1999 рр.⁹, його почали активно використовувати у 1980-х рр. дослідники з української діаспори. Термінологічним «старожилом» є поняття «штучний голод», вербальні витoki якого сягають 1932 р.¹⁰ У 1950-1980-х рр. поширення набуло публіцистичне визначення «Великий голод», яке найчастіше зустрічалося у періодичних виданнях, книгах, брошурах на Заході. Якщо і згадували про терор, то лише у контексті сталінських політичних репресій.

У 1949 р. в українському квартальному виданні, що виходило англійською мовою, була опублікована стаття М. Міщенка. Її не помітили дослідники понятійного

⁴ Конквест Роберт. Жатва скорби. Советская коллективизация и терор голодом / Перевод с англ. Израэля Коэн и Нели Май; под ред. Михаила Хейфеца. Лондон, 1988. 593 с.

⁵ Конквест Роберт. Жнива скорботи...

⁶ Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.; Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні...; Голодомор 1932-1933 років в Україні: навчальний посібник / за ред. С.А. Костя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 376 с.

⁷ Норман Н. Наймарк. Геноциди Сталіна...

⁸ «Ми б'ємо в Великий дзвін...». Голодомор 1932-1933 рр. очима української діаспори: док. з фондів ЦДАВО України / Упоряд. Н.М. Маковська (кер.) та інш. К.: Видавництво «Горобець», 2008. С. 43.

⁹ Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик...

¹⁰ Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / Вступ. слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. Дрогобич: «Коло», 2018. 576 с.

апарату голодоморних студій, а назва статті мала ознаки методологічного прориву в історіографії. Ключова фраза цієї публікації «Голод як метод терору» започаткувала системний аналіз причин, обставин та наслідків Голодомору¹¹. Він фактично був першим з дослідників, хто застосував цей концептуальний підхід в історіографії Голодомору. Подібну теоретичну конструкцію використав Д. Соловей у 1952 р., поєднавши «терор та штучний голод»¹². Наприкінці 1950-х рр. з'явилася дефініція «російський терористичний режим» у контексті висвітлення «штучного голоду в Україні» 1932–1933 рр.¹³

Отже, історично-лінгвістично та методологічно поняття «терор голодом» постає наприкінці 1940-х рр., частково засвітившись у відповідній редакції на початку 1950-х рр., але не набрав поширення в історіографії і публіцистичних виданнях. Саме тоді постав юридичний термін «геноцид», але «терор голодом» не став його понятійним аналогом і термінологічним синонімом. Він розчинився серед розмаїття публіцистичних визначень – «голодова катастрофа», «голодове народовбивство», «український голокост», «Великий голод», «Голодомор», які дискретно панували в історіографічному, політологічному і суто меморіальному просторах.

У 1955 р. вийшла друком «Біла книга про чорні справи Кремля», в одному з розділів якого є визначення «запланований голод» (the planned famine)¹⁴. Його автор Петро Долина, для якого «планування і підготовка голоду», «планування голоду», «катастрофічний голод» не викликали сумніву. В іншому місці згаданої книги він дав розгорнуте тлумачення: «винищення українського сільського населення голодом» (of the extermination of the Ukrainian peasant population by means)¹⁵. Зазначене формулювання мало ознаки юридичної оцінки, хоч і вирізнялося від тоді уживаного правового терміну – геноцид.

Поняття «Великий терор», на переконання Н. Наймарка, започаткував Р. Конквест. На початку 1950-х рр. уже існував термін «Великий голод», що етимологічно відповідало визначенню «терор голодом». У 1968 р. учений зосередився на висвітленні причин і наслідків саме сталінського політичного терору, тобто репресивних «чисток». У своїй книзі «Великий терор» учений використав кілька понять – «державний терор», «масовий терор», «сталінський терор», «використання терору», «жертви терору»¹⁶. Його монографія виявилася першим у західній

¹¹ Mischenko M. Hunger as a Method of Terror... P. 219–225.

¹² Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1 / 3 перед. сл. М. Стахова. Нью-Йорк, Детройт, Скрентон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. 88 с.

¹³ Mykulyn A. The Russian Terrorist Regime and the Artificial Famine in the Ukraine 1932–33. *Ukrainian Review*. 1958. Vol. 5. № 2. P. 10–25.

¹⁴ The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. Detroit, 1955. P. 31.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Conquest Robert. The Great Terror...

політології та історіографії спеціальним фаховим дослідженням системи політичного терору в СРСР. Учений використав поняття «сталінський режим», «сталінські репресії», «сталінізм», «сталінський терор» і «чистки». Вони, на нашу думку, вирізняються від поняття «державний терор» і «використання терору». Наприклад, фраза «масовий терор в армії» відповідала значенню терміну «масові репресії». Для самого Конквеста поняття терор означало спосіб утвердження і функціонування радянського політичного режиму¹⁷. У концептуальному тлумаченні державного терору постають не класичні репресії, а усі складові функціонування політичної системи в СРСР. Державний терор сприймався західним політологом як система правління¹⁸.

У монографії «Великий терор» відсутнє поняття «терор голодом», але згадуються причини і наслідки «штучного голоду»¹⁹. Висвітлюючи його обставини, автор книги використав фрази: «До голоду додався терор», «у селі лютував масовий терор», «охоплені голодом райони». Їх смислове поєднання розкриває визначення «використання терору в умовах, подібних до 1931–1933 рр.», але американський учений уникнув тоді лаконічного формулювання – «терор голодом». Світоглядно і професійно він був готовий до цього, а інакше навіщо було цитувати одного з очевидців Голодомору – В. Кравченка, який чув вислів партійного функціонера (певно це був М. Хатаевич): «Потрібен був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйони життів, але колгоспна система тут залишиться. Ми виграли війну»²⁰. Отже, у 1968 р. вивчення «Великого терору» не дозволило Конквесту концептуально оформити сутність поняття «терор голодом», але він став тоді на цей науково-історичний шлях.

Методологічно і світоглядно Конквест лишався прихильником теорії тоталітаризму у дослідженні політичної системи СРСР. Використання ним поняття «терор голодом» не випадковість, а цілком логічне продовження його науково-теоретичних студій, починаючи з 1960-х рр. Завершивши у 1985 р. написання книги «Жнива скорботи», її автор мав вибір у формулюванні повної назви. Він не обрав поширених тоді в західній історіографії визначень «Великий голод», «організований голод», а наголос на власному тлумаченні. У «Вступі» до англomовного видання учений п'ять разів згадує «терор голодом» і три рази «терор» у контексті подій 1932–1933 рр.²¹ Прикро, але в українському перекладі книги замість терміну «терор-голодом» з'явилося поняття «Голодомор». Наприклад, в оригіналі читаємо «books on the collectivization and the terror-famine», а перекладачі подали в іншій редакції –

¹⁷ Конквест Роберт. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Переклад з англ. Н. Волошинович та З. Корабліної. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. С. 24.

¹⁸ Ibid. С. 748.

¹⁹ Ibid. С. 51.

²⁰ Ibid. С. 53.

²¹ Conquest R. The Harvest of Sorrow... P. 3–10.

«книг про колективізацію та голодомор»²². Навіть фрази «терор 1929-1933 рр.», «антиселянський терор 1930-1933 рр.» не були тотожними поняттям «Голодомор» і «терор голодом». Довільне тлумачення ключових понять в авторському тексті книги помічене значно раніше. У 1993 р. вийшов чи не перший переклад «Жнив скорботи»²³, у якому були вилучені цілі розділи, а до назви потрапив термін «голодомор» замість «терор-голодом»

Третій розділ книги Конквеста є ключовим у його історіософському тлумаченні поняття і явища «терор голодом». Він мав таку ж назву, а не «Голодомор». Автор показав «терор голодом», тобто дію з наміром позбавлення селян засобів існування з метою фізичного винищення, які загалом відповідали суті поняття «голодомор». Однак, учений не застосував класичного визначення «Holodomor», яке тоді уже набуло певного поширення в історіографії. Він писав про «терор проти селян» (the rural terror) у 1930-1933 рр., який виявився «більш смертоносним» (was more deadly)²⁴. Упорядники українського перекладу дещо спотворили оригінальне речення Конквеста, подавши з доповненнями: «терор у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом упродовж 1930-1933 років був найнещаднішим»²⁵. Надто довільне тлумачення авторського тексту, адже у зазначеному фрагменті тексту відсутні фрази – «artificial hunger» («штучний голод»), а також згадка українських селян.

Авторитетний політолог і радянолог Р.Конквест не розмінював свій інтелектуальний потенціал на десятки і сотні статей. Він опановував наукові проблеми великими формами, тобто індивідуальними монографіями, які виходили майже з однаковою послідовністю – 18 років. У 1968 р. він теоретично започаткував поняття «Великого терору», виділив його історичні види, політичні та ідеологічні особливості, а у 1986 р. зосередився на специфічному прояві державного терору проти мирного населення – «терорі голодом». Можливо обране ним поняття «терор голодом» не було винятковим, адже його історично-лінгвістичну сутність було окреслено ще наприкінці 1940-х рр. М. Міщенком, але коротка назва «терор голодом», висування у якості самостійного поняття – стало новим для історіографії Голодомору.

Публіцистична складова «Жнива скорботи», ніби буфер пом'якшувала академічне формулювання «радянська колективізація і терор-голодом». Однак, саме поняття «Великого терору» і підготовка книги до друку викликали зауваження опонентів. Чи не першим критиком концепції Конквеста був його колега Роберт Терстон. Його стаття була поміщена на сторінках відомого наукового журналу «Slavic Review»²⁶ одночасно з публікацією Конквеста про тлумачення поняття терор²⁷.

²² Конквест Роберт. Жнива скорботи...

²³ Ibid. С. 23.

²⁴ Conquest R. The Harvest of Sorrow... Р. 9.

²⁵ Конквест Роберт. Жнива скорботи... С. 29.

²⁶ Thurston W. Robert. Fear and Belief in the USSR's Great Terror/ Responce to Arrest, 1935-1939. *Slavic Review*. 1986. Vol. 45. № 2. Р. 213-234.

²⁷ Conquest R. What 's Terror? *Slavic Review*. 1986. Vol. 45. № 2. Р. 234-235.

Критика з боку Терстона не була запереченням концепції Конквеста, але стосувалася соціально-психологічних аспектів терору (відчуття «страху та очікування»), особливо напередодні можливого арешту. Він кілька раз процитував книгу «Великий терор», чомусь згадав подібні праці з Гарвардським проектом з історії радянської соціальної системи. Поняття «масовий терор», на думку Конквеста, стосувалося не лише кількості репресованих, але й впливу на психіку людей, які відчували страх. Говорячи про «теорію тотального страху», Терстон засумнівався у його масштабності, тому що важко дослідити психічний стан мільйонів людей в очікуванні арешту. Якесь частина психіки піддавалась страху, інша трансформувалась у звичний емоційний стан.

Для Р. Конквеста пріоритетним були дослідження форм державного терору, механізму здійснення, ідеологічне походження, а не психологія жертв. Особливість концептуального підходу ученого реалізована від обґрунтування конкретних категорій («великий терор», «терор голодом») до теоретичних узагальнень. У 2003 р., тобто через 17 років (його амплітуда великих форм), він опублікував книгу «Роздуми над сплюндрованим сторіччям»²⁸. Вона була підсумком і водночас системним упорядкуванням методологічних засад теорії «терор голодом» і його тлумачення тоталітаризму загалом.

Поняття і явище «тоталітаризм» учений розглядає шляхом порівняння практик комуністичної і націонал-соціалістської ідеологій. Політологічні концепції, навіть найдосконаліші, неспроможні описати з усією вичерпністю функціонування системи влади. Конквест вважав, що термін «тоталітарний» набагато адекватніше стосується дійсності порівняно з визначенням «тоталітаризм»²⁹. Він не заперечував дефініції «тоталітарні партії», навіть використовував поняття «більшовицька тоталітарна партія». Тотальність її впливу на суспільство шляхом нав'язування єдиної і неподільної ідеології не знала меж, а функціонування політичної цензури стало нормою. За таких обставин виникла «унітарна ідеологія», тобто своєрідний «груповий розум», особливість якого полягала у послідовному і неухильному нав'язуванні більшості волі меншості. Політична група захопила владу у 1917 р., утримала її, а згодом державна машина взяла у «доктринальний полон суспільство». Громадські самодіяльні організації були заборонені, або ж переслідувались владою, тому постала «тоталітарна держава». Вона повністю контролювала суспільство, відтак теорія і практика тоталітаризму в СРСР означала «крайність ідеологічного суб'єктивізму»³⁰. Учений називає приклад цієї трагічної крайності – «всесоюзний терор» (колективізація, голод, депортації). «Повномасштабний терор» проти селян, розпочатий Сталіним у 1929 р., був жахливим «ідеологічним божевіллям». Він перекинувся на інші соціально-професійні групи. Ученому було складно пояснити «мету терору», тому що «моральна і духовна потворність терору» не піддається

²⁸ Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / переклад з англ. О. Мокровольський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 371 с.

²⁹ Ibid. С. 99.

³⁰ Ibid. С. 110.

розумінню. Вона залежить від волі однієї людини та вигаданої нею аморальної і злочинної ідеї соціальної рівності – історичного консенсусу бідності і безглуздої жертвості.

Роздуми ученого стосовно техніки терору, його морально-психологічного впливу на жертв, особливо дітей, методи планування, статистично-демографічні наслідки – далеко неповний перелік його складових. Конквест опирався на свої праці, опубліковані раніше, а висновки ученого – чудовий підсумок наполегливої інтелектуальної діяльності упродовж всього його життя.

Висновки. Опираючись на фактологічний і текстологічний аналіз праць Р. Конквеста, враховуючи також загальний історіографічний дискурс проблем Голодомору, маємо визнати особливий внесок американського ученого до методології проблеми. Віддаючи йому пальму першості стосовно формулювання самого поняття «терор голодом», яке він викарбував у назві його книги «Жнива скорботи», необхідно зазначити оригінальність фрази М. Міщенка «голод як метод терору і правління» від 1949 р. Вони вирізнялися лаконічністю формулювань, глибиною застосування, історіографічного поширення і визнання, але є близькими за походженням і сутнісними ознаками. Американський політолог та історик Конквест виявився більш наполегливим і послідовним, обстоюючи своє теоретично-концептуальне дітище, адже протягом півстоліття дотримувався власної методології дослідження Голодомору. Він непохитно стояв на власних наукових позиціях, не заперечуючи інших тлумачень («Голодомор», «геноцид»), теоретично збагачуючи конкретні поняття «Великий терор», «терор голодом», «тоталітаризм» тощо. Історично «терор голодом» стосується подій 1932–1933 рр., але він вирізняється від форм класично терору проти селян (розкуркулення, депортації, репресії). Поняття і явище «терор голодом», яким їх бачив Конквест, означало засіб свідомого фізичного винищення селян, тому не випадково застосовував допоміжний термін «використання терору». Учений обрав термін «терор голодом» свідомо, не використав поширені у той час формулювання (Великий голод, «Голодомор», «організований голод», тому у його історіософській концепції «Terror-Famine» і «Holodomor» вони відрізняють за змістовим наповненням, за наявністю геноцидних ознак.

REFERENCES

- Conquest, R. (1986). *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan.
- Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Conquest, R. (1986). What's Terror? *Slavic Review*, 45 (2), 234–235.
- Enzyklopedija Holodomoru (2018). *Enzyklopedija Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Drohobych: «Kolo» [in Ukrainian].
- Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr. (2001). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr. Bibliohraphichnyij pokashchik* [Holodomor in Ukraine 1932–1933. Bibliographic index]. Odesa–Lviv: Vyd. M.P.Koz' [in Ukrainian].

- Kost, S.A. (Ed.). (2012). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini [Holodomor in Ukraine 1932–1933]. Lviv: LNU imeni I. Franka [in Ukrainian].
- Kosyz'kyj, A. (2012). Genocyd ta polityka masovoho vynyshchennja cyvil'noho naselennja u XX st.: prychny, osoblyvosti, naslidky [Genocide and the policy of mass extermination of the civilian population in the 20th century. (causes, features, consequences)]. Kyiv: «Litopys» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (1988). Zhatva skorby. Sovetskaja kolektyvysazyja i terror holodom [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and famine]. London [in Russian].
- Konkvest, R. (1993). Shnyva skorboty. Radians'ka kolektyvisazija i holodomor. Kyiv: «Lybid» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (2003). Rozdumy nad spliundrovanyh storichchjam. Kyiv: Vyd. Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (2007). Zhnyva skorboty. Radians'ka kolektyvisazija i holodomor [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and famine]. Luts'k: VMA «Teren» [in Ukrainian].
- Konkvest, R. (2009). Velykij terror. Stalins'ki chystky trydzjatykh rokiv. Luz'k: VMA «Teren» [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2014). Terytorii Holodomoru 1932–1933 pp. [Holodomor territory 1932–1933 pp.]. Kyiv [in Ukrainian].
- Mischenko, M. (1949). Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*, 5 (3), 219–225.
- «My bjemo u Velykij dzvin...» (2008). Holodomor 1932 –1933 rokiv ochyma ukrains'koi diaspory. Dokumenty s fondiv ZDAVO Ukrainy. Kyiv: Vyd. «Horobez» [in Ukrainian].
- Mykulyn, A. (1958). The Russian Terrorist Regime and the Artificial Famine in the Ukraine 1932–33. *Ukrainian review*, 5 (2), 10–25.
- Serhijchuk, V. (2015). Holodomor 1932–1933 rokiv iak henotsyd ukrainstva [The Holodomor of 1932–1933 as a genocide of Ukrainians]. Kyiv: PP Serhijchuk M.I. [in Ukrainian].
- Snajder, T. (2012). Kryvavi zemli: Tsentralno-skhidna Yevropa mizh Hitlerom i Stalinom [Bloody Lands: Central and Eastern Europe between Hitler and Stalin]. *Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu vijnu: Zbirnyk naukovykh statej ta vystupiv ukrainskykh i zarubizhnykh istorykiv*. Lviv: ZUKTs. P. 26 [in Ukrainian].
- Soloveij, D. (1952). Stezhkamy na Holhotu: Vynyshchenja v Ukraini mil'ioniv liudej terorom ta shtuchnym holodom v 1929–1933 rokakh [Paths to Calvary: Extermination of millions of people in Ukraine by terror and artificial famine in 1929–1933]. New York–Detroit–Skrenton: UVHA [in Ukrainian].
- Pidhainy, Semen O. (1955). The Black Deeds of the Kremlin a White Book. Vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932–1933. Detroit: Globe Press.
- Thurston, W. Robert. (1986). Fear and Belief in the USSR's "Great Terror": Response to Arrest, 1935–1939. *Slavic Review*, 45 (2), 213–234.
- Vasylenko, V. (2009). Holodomor 1932–1933 rokiv jak zlochyn genocydu: pravova ozinka [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide]. Kyiv: Vyd. imeni Oleny Telihi [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/083-098

УДК (UDC) 930.1 (477)-058.243 «1946-1965»

**UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946-1965)
IN THE MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHIC TRADITION**

Dmytro Nefodov***Hanna Marynchenko******Abstract**

The article examines the modern national historiography of Ukrainian working-class issues of the postwar 20 century (1946-1965). The existence of several methodological levels, the highest of which is philosophical, is the historiographical research specificity. The authors of the article used analysis and synthesis from the list of this group methods. The next level is considered to comprise general scientific methods, of which the method of classification and typologization and the method of idealization (abstraction) were used. Special historical methods are the third gradation of the methods. The research tools of the proposed work include historical and genetic, chronological, problematic and chronological, biographical, comparative historical methods, as well as methods of periodization, content analysis, dialectic of retrospective and prospective analysis.

The authors of the article conclude that the main thesis of the modern national historiography of the problem is the statement that the postwar economic recovery was carried out on a predominantly extensive basis. More than 90% of workers at Ukrainian industrial enterprises achieved production standards mainly by manual labor. Lack of proper safety precautions often resulted in significant injuries. Much was said about the working-class leading role in the society, but little was done to ensure that workers actually managed the enterprises. To a certain extent, this was facilitated by the permanent mobilization and propaganda activities carried out by that period regime, inspiring “socialist competition” and various kinds of “movement of shock workers and innovators.” People’s real, everyday enthusiasm, their readiness for another sacrifice in the name of a better future were closely intertwined with the formalism and demagoguery inherent in the communist system.

The overwhelming majority of contemporary Ukrainian historians support the idea that by rebuilding the economy, people were reviving a normal life for themselves and their children, while the system attributed everything primarily to the “highest interests of the Bolshevik Revolution homeland.” Living and working conditions of people were difficult. Nevertheless, people believed in a better life. This feeling also increased as workers saw that thanks to their valiant labor the country was gradually overcoming enormous difficulties and solving extremely complex tasks of the destroyed economy reviving. However, J. Stalin and his entourage, trying to strengthen the

* Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the History Department V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: nefyodovdv@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1992-7271>

** PhD in History, Teacher of History Department V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: marynchenko.h@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3208-0546>

totalitarian regime, rejected the possibility of the country's development in a democratic direction, and so did those forces interested in preserving the command economy and vulgarized forms of ideology. At the same time, to the researchers' point of view, it was also crucial that the mass consciousness had no experience of living in a society developing on the principles of democracy, which in itself hindered the understanding of the need for a radical renewal of the entire political system.

Keywords: Ukrainian SSR, working class, postwar reconstruction, historiography

РОБІТНИЦТВО УРСР (1946–1965 рр.) У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Дмитро Нефьодов*

Ганна Маринченко**

Анотація

У статті досліджується сучасна вітчизняна історіографія української робітничої тематики повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.). Специфікою історіографічного дослідження є наявність декількох методологічних рівнів, вищий з яких – філософський. З переліку методів цієї групи нами використані аналіз і синтез. Наступним рівнем вважаються загальнонаукові методи, з яких ми послуговувалися методом класифікації й типологізації та методом ідеалізації (абстрагування). Спеціально-історичні методи займають третю сходинку в градації методів. У складі інструментарію пропонованої роботи застосовані історико-генетичний, хронологічний, проблемно-хронологічний, біографічний, порівняльно-історичний методи, а також методи періодизації, контент-аналізу, діалектизм ретроспективного і перспективного аналізу.

Автори статті прийшли до висновку, що головною тезою сучасної вітчизняної історіографії проблеми є твердження про те, що повоєнне відновлення економіки здійснювалось на переважно екстенсивній основі. Понад 90% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки часто призводила до значного травматизму. Багато йшлося про провідну роль робітничого класу в суспільстві, але мало робилося, щоб робітники реально господарювали на підприємствах. Певною мірою всьому цьому сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній режим, інспіруючи «соціалістичне змагання» та різного роду «рух передовиків і новаторів виробництва». Реальний, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбуття – все це тісно перепліталося з іманентно притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією.

* доктор історичних наук, доцент кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна. E-mail: nefyodovdv@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1992-7271>

** кандидат історичних наук, викладач кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна. E-mail: marynchenko.h@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3208-0546>

Переважна більшість сучасних вітчизняних істориків підтримують позицію відносно того, що відбудовуючи господарство, люди відроджували, в першу чергу, нормальне життя для себе і своїх дітей, а система списувала все, насамперед, на «найвищі інтереси батьківщини Жовтня». Важкими були умови, в яких працювали і жили люди, але їх підтримувала віра в краще життя. Це почуття зміцнювалося ще й тому, що трудящі бачили, як завдяки їх звитяжній праці країна поступово долала величезні труднощі, розв'язувала надзвичайно складні завдання відродження зруйнованого господарства. Однак Й. Сталін та його оточення, намагаючись зміцнити тоталітарний режим, відкидали можливість розвитку країни в демократичному напрямку. Цього не хотіли й ті сили, які зацікавлені в збереженні командної економіки і вульгаризованих форм ідеології. Водночас на думку дослідників, принципове значення мало і те, що в масовій свідомості не було досвіду життя в суспільстві, що розвивається на принципах демократизму, що само по собі перешкоджало розумінню необхідності радикального оновлення всієї політичної системи.

Keywords: UPCR, робітничий клас, повоєнна відбудова, історіографія

Цитування: Nefodov, D., & Marynchenko, H. (2023). Ukrainian SSR Working Class (1946–1965) in the Modern National Historiographic Tradition. *Consensus*, 1, 83–98.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/47>

Problem statement. According to contemporary historians, it is the postwar period of Stalinism that became its apogee. It had a significant impact on the future development of the Ukrainian people, and the years 1945–1953 were important, defining milestones in its history: the further consolidation of the totalitarian regime and the beginning of de-Stalinization. It is from these starting points that contemporary national historiography studies the Soviet postwar period. The absence of ideological and bureaucratic obstacles and the presence of completely new conditions for scientific creativity contributed to the development of subtopics that were impossible to study in the Soviet era. In the modern national historical science, there is a critical rethinking of the entire Soviet historiography state in general and the working class of the Ukrainian SSR in particular. However, at the same time, we note a significant decline in interest in summarizing historiographical results within certain periods.

Analysis of recent research and publications. Various aspects that are indirectly identical to the subject of our study are contained in the dissertations of V. Pavlenko, Yu. Nikolaiets, historiographical sections by O. Dodonov¹, O. Surhai², Ya. Hrytsak³, and D. Nefodov⁴.

¹ Dodonov O.F. A New Vision of the Periodization of the History of the Soviet Working Class and its Historiography. *Kulturologichnyi vestnik: Scientific and Theoretical Yearbook of the Lower Naddniproianshchyna*. Issue 8. Zaporizhzhia: Prosvita, 2002. pp. 67–74; Dodonov O.F. Soviet Historiography on the Judgments of Western Researchers on the Role and Political Activity of the Working Class in the 60s–80s of the Twentieth Century: Scientific and Theoretical Yearbook of the Lower Naddniproianshchyna. Issue 10. Zaporizhzhia: Prosvita, 2003. pp. 18–20.

² Surhai O. Training of skilled workers in vocational education institutions of Ukraine in the 20–50s of the twentieth century (historiography of the problem). *Visnyk of History*. Kyiv National Taras Shevchenko University. 2006. Issues 85–86. pp. 49–52.

The purpose of the article. The authors aim to study the modern national historiography of Ukrainian working-class issues of the postwar twenty years (1946–1965).

Presentation of the main research material. One of the sub-topics that Soviet historians have hardly studied is the use of labor of prisoners of war, internees, returned repatriates, and Ostarbeiters. Such scholars as M. Loboda⁵, A. Tchaikovsky⁶, D. Aleksieieva-Protsiuk⁷, O. Potylchak⁸, and N. Kalkutina⁹ paid great emphasis to this issue.

D. Aleksieieva-Protsiuk's scientific work represents a thorough study of the prerequisites, causes, practical tasks, features, forms and methods of organization, development and functioning of the system of accommodation, maintenance, provision and labor exploitation of contingents under protection on the territory of Ukraine. The researcher emphasized the specifics that distinguished the territory of the Ukrainian SSR in terms of placement, maintenance, and provision of prisoners of war and internees. The enormous destruction created problems with the organization and arrangement of camps and the provision of prisoners with the bare necessities. At the same time, the scale of reconstruction work determined the density of deployment of significant special contingents, primarily in the industrialized East and South of Ukraine¹⁰. The researcher characterizes the typical problems affecting the state of the labor resources of prisoners of war and internees, the efficiency of their labor, which remained in the postwar period,

³ Hrytsak Ya. Ukrainian historiography. 1991–2001: A decade of changes. Modern Ukraine. Kyiv; Lviv. 2005. Vol. 9. pp. 43–68.

⁴ Nefodov D. The Ukrainian SSR postwar working class (1946–1965) in the evaluation of the sovietology in the west. *East European Historical Bulletin*. Drohobych: Helvetica. 2018. Issue 7. pp. 160–172. URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/130665/133510>; Nefodov D.V. Ukrainian Workers of the Postwar Period (1946–1965) in the Historiography of the Diaspora. Pages of history: Collection of scientific papers. Issue 49. 2019. pp. 179–190. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2020/02/49_13_Nefiodov.pdf

⁵ Loboda M.K. The use of labor resources in the reconstruction of heavy industry of Ukraine (1943–1950): Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. K., 2007. 234 p.; Loboda M.K. Labor resources in the heavy industry of Ukraine during the Nazi occupation and in the reconstruction period (1941–1950). K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2012. 206 p.

⁶ Tchaikovsky A.S. Captivity. For the sins of others and their own (Prisoners of War and internees in Ukraine in 1939–1953). Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2005. 972 p.

⁷ Aleksieieva-Protsiuk D.O. The use of labor of foreign prisoners of war and internees on the territory of Ukraine (1939–1953): regulatory and organizational principles. Kyiv: Prosvita, 2011. 240 p.; Aleksieieva-Protsiuk D.O. Organization of maintenance and labor use of foreign prisoners of war and internees on the territory of Ukraine (1939–1953): PhD thesis: 07.00.01. Kyiv, 2008. 250 p.

⁸ Potylchak O.V. Soviet regime institutions for prisoners of war and internees in the Ukrainian SSR (1939–1954): organization, location, structure: PhD thesis for the degree of Doctor of History: specialty 07.00.01 “History of Ukraine”. Kyiv, 2005. 22 p.

⁹ Kalkutina N.V. Participation of prisoners of war of Germany and its allies in the post-war reconstruction of Southern Ukraine (1944–1950): Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Mykolaiv, 2015. 265 p.

¹⁰ Aleksieieva-Protsiuk D. Organization of maintenance...

among which she primarily mentions lack of housing for workers, unsatisfactory food, household and logistical support, violations of safety organization, misuse of specialists, distraction by minor secondary work, poor organization of work, lack of work clothes, tools and equipment. Despite all the problems, D. Aleksieieva-Protsiuk provides data according to which the overall performance of the labor use of prisoners of war during 1946–1953 improved significantly. General trends showed positive dynamics in the growth of the labor force and increased labor productivity.

The scientist explains that improvement of prisoners' living conditions, nutrition, medical care, and material incentives for shock workers were not the only factors that increased the efficiency of their labor use. According to the historian, adding demands to the labor organization and safety at work was equally important. After the war, the scope of the use of prisoners of war and internees in specialized labor expanded. Among other things, the establishment of professional training through a network of special courses contributed to the increase in their labor productivity. The postwar period was characterized by a tendency toward a certain "liberalization" of the prisoner labor organization. The use of small groups of prisoners, along with the civilian population, became widespread. The researcher comes to the conclusion that prisoners of war and internees placed on the territory of the Ukrainian SSR constituted a significant and important contingent of labor resources, which was used quite effectively in the restoration of the economy destroyed by the war.

Their total number from 1944 to 1953 was about 500 thousand, which was about a quarter of the total number of these special contingents in the USSR. Characterizing their contribution to the postwar reconstruction as significant, the author emphasizes that the main burden of the reconstruction period fell on the Soviet citizens' shoulders¹¹.

The participation of prisoners of war of Germany and its allies in the postwar reconstruction of southern Ukraine is the subject of N. Kalkutina's¹² dissertation. In the course of her research, the scientist found out that the brigade form with partial self-management was the main form of labor organization for prisoners of war. According to N. Kalkutina, this method of managing the labor collective was ineffective due to the lack of the captive brigadiers' interest in increasing labor productivity, who, taking advantage of the camp administrations' and state authorities' lack of control, did not encourage their subordinates to do so. The historian supports the idea that state authorities using the special contingent violated almost all labor organization form. In the course of the study, the researcher found out that the scale of reconstruction work in southern Ukraine determined the priority of concentrating significant special contingents in this region.

The analysis of the sectors of their use showed that prisoners' labor resources were mainly used at shipbuilding and metallurgical enterprises. Among other enterprises where prisoners worked were machine-building enterprises, energy companies, and large construction organizations responsible for civilian construction, rebuilding ports and

¹¹ Ibid. P. 194–195.

¹² Kalkutina N.V. Participation of prisoners of war of Germany....

transportation routes. The historian N. Kalkutina estimates that the proportion of prisoners of war in the total number of workers at the region's enterprises ranged from 50 to 80%. By 1947, the share of prisoners of war in the South in the total labor pool assigned to the enterprises and construction sites of the republic was already 23%. Thus, it was the special contingent of the NKVD (MIA) camps that became the powerful production core of the first postwar five-year plan.

O. Potylchak's research proves that the forced deportation of hundreds of thousands of foreigners (mainly ethnic Germans) to the territory of the Ukrainian SSR was carried out in order to provide cheap labor for the reconstruction of strategically important economy sectors. Interned foreigners were used mainly in labor-intensive industries, such as the coal industry and ferrous metallurgy of the Ukrainian SSR. The government considered the territory of the republic to be the most important resource and industrial base for the deployment of the "labor pool" of internees.

The researcher has established that in 1945-1949, in nine eastern, southern, and central regions of the Ukrainian SSR 180 separate work battalions (SWBs) were created to accommodate and exploit mobilized and interned foreign citizens. In particular, there were 79 SWBs in Stalin Region, 46 in Voroshylovhrad Region, 36 in Dnipro Region, 11 in Zaporizhzhia Region, 4 in Odesa Region, and one per Kirovohrad and Vinnytsia Regions. According to the most conservative estimates, about 220 000 people passed through this network, which was more than 75% of all foreigners having the status of "interned and mobilized persons"¹³ and being in the Soviet Union. The researcher M. Loboda proved the fact that the spread of "free" forced labor created the illusion of its cheapness. The historian came to the conclusion that the costs of maintaining paramilitary guards, camp administration, inefficiency of exhausted people who worked, as a rule, not in their specialty, without appropriate machines and tools, and without material incentives made the cost of finished products higher than at enterprises where freelance workers were employed¹⁴.

S. Halchak's¹⁵ thorough doctoral research is devoted to such a complex and poorly understood issue as the situation of civilian forced laborers of the Reich in Ukraine. The Soviet government saw millions of repatriates as an important reserve of labor to rebuild the country's destroyed economy. The historian convincingly proved that despite the repatriates' rights and freedoms declared by the Soviet state, in real life the political status of a person returning to the USSR from abroad was in fact not much different from a criminal: the same conversations with NKVD and NKGB officers, the opening of a special "case", and a ban on living in capital cities. Concurrently, the scholar notes that at the same time, during the filtration process, the issue of using each repatriate to the maximum

¹³ Potylchak O.V. Soviet regime institutions for prisoners of war...

¹⁴ Loboda M.K. The use of labor resources in the reconstruction of heavy industry in Ukraine...

¹⁵ Halchak S.D. The Status of Civilian Forced Laborers of the Reich in Ukraine (1945-2010): Historical, Social, Domestic and Legal Aspects: PhD thesis for the degree of Doctor of History: specialty 07.00.01 "History of Ukraine". Kyiv, 2012. 40 p.

benefit of the USSR was decided, and a large number of repatriates were sent to work battalions that were used in the reconstruction and operation of the Donbas mines, industrial centers of the republic and the USSR as a whole¹⁶.

The researcher states that all those who arrived in their homeland needed financial assistance from both the state and local economic authorities. However, according to the historian, despite the “allocation” of financial aid to local budgets, repatriates never received it. In the course of his research, S. Halchak inferred that, in addition to the objective difficulties associated with the postwar ruin, repatriates constantly had to endure insults, unfounded suspicions, and even open contempt from the heads of enterprises. Upon returning home, the Ostarbeiter-workers did not become free people as they expected, but turned out to be rightless executors of the will of the command and control system. They were required to work hard everywhere, to unconditionally fulfill the labor boundaries drawn by the party-state authorities. Comparing the situation of repatriates in the Khrushchev era, the researcher notes that it changed for the better due to the easing of the passport regime, the implementation of a number of social programs, and the improvement of housing conditions. However, the Ostarbeiters never felt like “full-fledged members of the glorious big family of socialist builders”¹⁷.

Some working-class motives can be found in monographs by H. Kasianov¹⁸, M. Shytiuk¹⁹, V. Ivanenko²⁰, and B. Zakharov²¹ devoted to repression and the dissident movement activities. In a number of works on the opposition movement, one can see some parts dedicated to the workers' participation in the dissent movement. First of all, these are the works of O. Bazhan and Yu. Danyliuk²², I. Stasiuk²³, A. Rusnachenko²⁴, V. Kononenko²⁵,

¹⁶ Ibid. P. 19.

¹⁷ Ibid. P. 26.

¹⁸ Kasianov H. Dissenters: Ukrainian Intellectuals in the Resistance Movement of the 1960s-80s. Kyiv: Lybid, 1995. 224 p.

¹⁹ Shytiuk M.M. Mass repressions against the population of the South of Ukraine in the 20-50s of the twentieth century. Kyiv: TETRA, 2000. 550 p.

²⁰ Ivanenko V.V. Pain and Victory: The twentieth century in the Ukrainian dimension. Dnipropetrovsk: ART-PRESS, 2003. 332 p.

²¹ Zakharov B. Essay on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956-1987). Kharkiv: Folio, 2003. 144 p.

²² Bazhan O. Repressive Activities of the VUNK-DPU-NKVD-KGB in the Kyiv Region in the 1919-1980s. *From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. 2011. P. 156-234; Bazhan O. Ukrainian National Movement: Main Trends and Stages of Development (late 1950s - 1980s). Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2000. 232 p.; Danyliuk Y. Opposition in Ukraine (second half of the 50s - 80s of the twentieth century). Kyiv: Ridnyi Krai, 2000. 616 p.

²³ Stasiuk I.M. Ukrainian national-patriotic movement in the Ukrainian SSR (mid-1950s - late 1980s): Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Lviv. 2002. 218 p.

²⁴ Rusnachenko A.M. National Liberation Movement in Ukraine (mid-1950s - early 1990s): PhD thesis for the degree of Doctor of History: specialty 07.00.01 “History of Ukraine”. Kyiv, 1999. 57 p.

M. Mozgovskiy²⁶, and O. Rabenchuk²⁷. The scholar S. Vasylenko in his dissertation examines the repressive policy of the authorities directed against various categories of workers, primarily those who during the war betrayed the Motherland or remained on the occupied territory or were forced to work in Germany; violated labor discipline or jeopardized the implementation of plans; showed dissatisfaction or at least to some extent disliked the authorities. In the first postwar years, a large number of repatriates were especially subjected to repression. According to the researcher's estimates, 1,334,425 repatriates passed through regional collection and transfer points from July 1, 1945, to January 1, 1946, including 1,128,561 civilians (85%). Of the 1,250,000 Ukrainians who returned from hard labor in Germany, 360,000 were sent to camps as "traitors to the Motherland." Those who remained free experienced constant difficulties with employment, registration, housing, etc. Each questionnaire included a special column in which citizens had to indicate whether they or their close relatives were in captivity or on the occupied territory. The study examines the former repatriates' conditions in work battalions, where they were sent forcibly. In the Voroshilovgrad region alone, 60.6 thousand repatriates representing 51 nationalities were sent to worker battalions. Most often, the workers were sent to build up and operate Donbas mines or to work in timber cutting²⁸.

The researcher A. Rusnachenko attempted to comprehensively analyze the national liberation movement in Ukraine in the mid-1950s and early 1990s. The historian emphasizes that it was the labor movement that showed significant resistance to the system of power during this period. Workers' sporadic and unorganized strikes in the postwar period later developed into a powerful labor movement opposing totalitarianism and the power of the Communist Party. The work is the first to document the origins of labor resistance, and later of the movement, after the completion of the industrial working class on its own base. A. Rusnachenko describes in detail the fact that workers, despite their participation in almost all party bodies, never had a dominant influence in them, and the percentage of their representation there was lower than their number in the party as a whole. In other words, the claims of propaganda about the Communist Party being the party of workers was not true²⁹.

²⁵ Kononenko V.V. Socio-political moods and moral state of the population of Ukraine in the postwar period (1945-1953): Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Vinnytsia, 2004. 231 p.

²⁶ Mozgovskiy M.V. Struggle of the totalitarian system against the figures of Ukrainian science and culture in the postwar period (1946-1953): Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Kharkiv, 2005. 223 p.

²⁷ Rabenchuk O. Social activity and moods of the population of Ukraine in the postwar period (second half of the 1940s - early 1950s). *Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics*: Collection of articles. Kyiv, 2007. Issue 12. pp. 324-339.

²⁸ Vasylenko S.M. Post-war repressions against the population of Ukraine (1944-1953): PhD thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences: specialty 07.00.01 "History of Ukraine". Zaporizhzhia, 2011. P. 10.

²⁹ Rusnachenko A.M. National Liberation Movement in Ukraine (mid-1950s - early 1990s): PhD thesis for the degree of Doctor of History: specialty 07.00.01 "History of Ukraine". Kyiv, 1999. P. 18.

The researcher O. Dodonov made an attempt to study the characteristic features of workers' participation in the socio-political life of the USSR in the postwar period, to reveal the dynamics of quantitative and qualitative growth of the CPSU, workers' representation in it and its governing bodies, the degree of their participation in the definition and implementation of the party's policy, as well as to identify the causes of deformations in their relations, to show workers' participation in the management of public affairs through the Soviets and the Young Communist League (Komsomol), and to highlight the search for ways to increase the workers' deputies' activity in solving socio-political, economic, and cultural challenges they faced, and to identify developments and problems that existed in this area. O. Dodonov proves that workers did not constitute the majority of the CPSU members, did not play a decisive role in its governing bodies, and did not significantly influence the nature of the party's actions or political tactics. By its very nature, the CPSU did not become a political party of the working class. It was not the party of the entire Soviet people, and could not become so in the context of the growing property stratification and sharp polarization of the population and party members into rich and poor, and the merging of part of the leadership with the criminal underworld. According to the scholar, the CPSU consisted of two parties: "the party of the top" and "the party of the bottom," which had far from common interests and goals³⁰. The researcher concluded that in the process of workers' participation in state governance during the period under study, two trends were manifested. The first was that committees of the CPSU and the Council of People's Deputies proclaimed the need to democratize public administration and develop people's self-government, and many of them carried out specific work to involve shock workers in performing various state functions. The second tendency was the gradual strengthening of the party-state bureaucracy, which viewed the activities of representative bodies and activists of the Soviets only as an "auxiliary means" of implementing the instructions of the upper echelons of power, and not as a basic element of the system of state administration³¹. Highlighting the practical activities of the Young Communist League (Komsomol) committees and organizations involving young workers in public life, as well as their failures and difficulties, the researcher noted that the bureaucratic model of educating the younger generation restrained the manifestation of the workers' social energy, created indifference to politics, and led to their loss of civic dignity and intellectual courage. O. Dodonov's main conclusion is that the degree of influence of the working class on socio-political processes in the USSR in the postwar period is not equivalent to the historical role it objectively had to play in industrial, socio-political, spiritual and cultural life, as well as the needs and trends of society.

The tumultuous events of 2013–2022 stimulated the emergence of a number of works on the history of the southeastern region of Ukraine, primarily Donbas and the Crimea.

³⁰ Dodonov O.F. Participation of workers in the political life of the USSR. 1961–1991: author's dissertation for the degree of Doctor of History: specialty 07.00.02 "World History". Dnipropetrovsk, 2001. P. 17.

³¹ Dodonov O.F. Participation of workers in the political life of the USSR... P. 20.

First of all, these are the works of Ya. Vermenych³², L. Yakubova³³, V. Ablitsov³⁴, I. Dziuba³⁵, V. Holovko³⁶, and a lot of collective monographs. The authors tried to find answers to contemporary questions in history, and attempted to find the causes of the tragic events of our time, including in the postwar history of the region. As the authors of the study “Donbas and the Crimea: A Place in the Modern National Project (Analytical Note)” aptly noted, understanding the peculiarities of regional communities, without exaggeration, may be a key factor in an adequate interpretation of the situation and a way out of the crisis. Under these circumstances, the scientific relevance of studying the historical circumstances of formation and distinctive features of the phenomenon of regional communities in Donbas and the Crimea is undeniable³⁷. During the famine of 1946–1947, Donbas attracted workers with guaranteed food supplies to enterprises. According to estimates by national researchers, 22–32 thousand people arrived in the region every month in the second half of 1946, and 15–25 thousand people every month in the first half of 1947, and at the same time there was a steadily decrease in mechanical growth. However, the population turnover was growing, especially due to desertion from enterprises, which became widespread³⁸. Contemporary scholars have found out that organized migration became the main source of labor for the reconstruction of the Donbas industrial complex, the creation of a stable working class, and eventually became an important factor in the

³² Vermenych Ya.V. Donbas in the context of borderland theories: socio-humanitarian analysis. *Ukrainian Historical Journal*. 2015. No. 1. P. 108–134; Vermenych Ya.V. Donbas as a borderland region: territorial dimension. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. 69 p.; Vermenych Ya.V. Southern Ukraine on the Civilizational Frontier / edited by V.A. Smolii. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2015. 482 p.; Vermenych Ya.V. Southern Ukraine: Interaction of States and Cultures on the Civilizational Frontier. Analytical note / edited by V.A. Smolii. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. 81 p.; Vermenich Ya.V. Search for models of consolidation of the Ukrainian nation at the turn of the nineteenth and twentieth centuries: a view from more than a century's distance. Analytical Report / Edited by V. Smolii. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2016. 99 p.

³³ Yakubova L.D. Ethno-national history of Donbas: trends, contradictions, prospects in the light of the current stage of Ukrainian nation-building. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2014. 109 p.

³⁴ Ablitsov V. Donbas: European Ukraine or Asian wilderness? Kyiv, Institute of History NAS Ukraine, 2014. 97 p.

³⁵ Dziuba I.M. Donetsk wound of Ukraine: Historical and Cultural Essays. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. 78 p.

³⁶ Holovko V. “The Burden of the Post-Soviet Man”: a Historiographical Image of Donetsk Identity. *Historiographical Studies in Ukraine. Collection of scientific works*. Issue 24. K., 2014. P. 38–50.

³⁷ Smolii V. Donbas and Crimea: a place in the modern national project (analytical note) / V. Smolii, S. Kulchytskyi, L. Yakubova. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2016. P. 7.

³⁸ Donbas in the Ethno-Political Dimension. Kyiv: I.F. Kuras Institute of Political and Economic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2014. P. 79.

region's population. This played a fatal role in the history of Donbas, causing distortions and deformation of the processes of natural reproduction of society in all its components: socio-economic, socio-political, and ethno-cultural³⁹.

Researcher Ya. Vermenych rightly noted that the disharmonious development of urbanization processes was manifested primarily in the hypertrophied development of industrial centers in Southern Ukraine, while in other regions the pace of urbanization was much slower. The development of social, engineering, and transportation infrastructure lagged far behind the pace of industrial construction. The scholar considers the fact that the urbanization process was incomplete, flawed, and one-sided as the result of industrialization that was not designed to meet people's needs⁴⁰. The historian argues that although the concepts of modernization and urbanization carry a positive charge, urbanization processes themselves do not ensure social progress. In contrast to intensive, civilized urbanization, which forms a developed urban environment, Soviet urbanization was purely extensive, providing only one-sided, military-industrial or fuel and raw material growth. This direction of urbanization led to the emergence of the settlements that were called cities but in fact became giant workers' villages⁴¹. At the same time, the conclusion of the scholar L. Yakubova, who emphasized that the ethno-national structure of Donbas in its present form was established in the second half of the twentieth century, is noteworthy. The essence of ethno-national processes in the region was determined by the Russian-Ukrainian cultural competition, supported, and even provoked, by the Soviet authorities. The constant "infusion" of the population and its extreme mobility made Donbas residents the most amenable to the widely propagated myth of the emergence of a new historical supranational community – the "Soviet people"⁴².

In the course of their research, national scholars have concluded that the Soviet era played a key role in the formation of its current problems⁴³. They emphasize that until the imaginary Donbas gets rid of the victim complex in the sense of Ukraine's benefactor and realizes its real status as a victim of the communist regime, its future will remain under

³⁹ Kulchytskyi S. Donetsk and Luhansk regions in the XVII-XXI centuries: historical factors and political technologies of formation of the special and the general in the regional space / S. Kulchytskyi, L. Yakubova. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. 637 p.

⁴⁰ Vermenych Y.V. Southern Ukraine on the Civilizational Frontier / edited by V. Smolii. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. 368 p.

⁴¹ Vermenych Y.V. Donbas as a border region: territorial dimension. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. P. 50.

⁴² Yakubova L.D. Ethno-national history of Donbas: trends, contradictions, prospects in the light of the modern stage of Ukrainian nation-building. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2014. P. 98.

⁴³ Smolii V. Donetsk and Luhansk regions: a place in the modern Ukrainian national project. Analytical Report. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. P. 36.

threat. The Soviet history of Donbas shows that without consistent humanization and democratization of social life, socio-economic modernization and urbanization become an empty sound. If the idea of economic progress is not subordinated to the goal of social progress in general, and human progress in particular, it loses its meaning. Despite the ostentatiously internationalist appearance of the Stalinist government, it was a powerful factor in the denationalization processes, which were based on catch-up modernization. In fact, in all its practices, it embodied the Bolshevik concept of inevitable, and even historically progressive assimilation. But since the cities of Donbas never actually became full-fledged centers of urbanization, but only settlements “near” a mine/factory, ethno-social and ethno-cultural processes here mutated unpredictably. Assimilation took place on an extremely limited social basis with all the inevitable consequences⁴⁴.

Conclusions. Thus, contemporary Ukrainian researchers have proved that the postwar economic recovery was carried out on a mainly extensive basis. More than 90% of workers at Ukrainian industrial enterprises achieved production quotas mostly by manual labor. Lack of appropriate safety measures often led to serious injuries. Much was said about the working class leading role in society, but little was done to ensure that workers actually managed the enterprises. To a certain extent, this was facilitated by the permanent mobilization and propaganda activities carried out by the regime of the time, inspiring “socialist competition” and various kinds of “movement of shock workers and innovators”. People’s real, everyday enthusiasm, their readiness for another sacrifice in the name of a better future—all was closely intertwined with the formalism and demagoguery inherent in the communist system. The overwhelming majority of contemporary Ukrainian historians support the idea that by rebuilding the economy, people were reviving a normal life for themselves and their children, and the system attributed everything primarily to the “highest interests of the Bolshevik Revolution homeland.” The conditions in which people worked and lived were difficult, but people believed in a better life. This feeling was also strengthened by the fact that workers saw how, thanks to their valiant labor, the country was gradually overcoming enormous difficulties and solving the extremely complex tasks of the destroyed economy reviving. However, J. Stalin and his entourage, trying to strengthen the totalitarian regime, rejected the possibility of the country’s development in a democratic direction. So did the forces interested in preserving the command economy and vulgarized forms of ideology. At the same time, according to the researchers, it was also crucial that people had no experience of living in a society developing on the principles of democracy, which in itself hindered the understanding of the need for a radical renewal of the entire political system.

⁴⁴ Smolii V. Donbas and Crimea in the economic, socio-political and ethno-cultural space of Ukraine: historical experience, modern challenges, prospects (Analytical report) / V. Smolii, S. Kulchytskyi, L. Yakubova. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2016. 589 p.

REFERENCES

- Ablitsov, V. (2014). Donbas: yevropeiska Ukraina chy aziiske dykopillia? [Donbas: European Ukraine or Asian wilderness?] Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Aleksieieva-Protsiuk, D.O. (2008). Orhanizatsiia utrymannia i trudovoho vykorystannia inozemnykh viiskovopolonenykh ta internovanykh na terytorii Ukrainy (1939–1953 rr.) [Organization of maintenance and labor use of foreign prisoners of war and internees on the territory of Ukraine (1939–1953)]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Aleksieieva-Protsiuk, D.O. (2011). Vykorystannia pratsi inozemnykh viiskovopolonenykh ta internovanykh na terytorii Ukrainy (1939–1953): normatyvno-pravovi ta orhanizatsiini zasady [The use of labor of foreign prisoners of war and internees on the territory of Ukraine (1939–1953): legal and organizational principles] Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].
- Bazhan, O. (2011). Represyyna diialnist orhaniv VUNK-DPU-NKVS-KDB na Kyivshchyni u 1919–1980-ti rr. [Repressive activities of the VUNK-DPU-NKVD-KGB in the Kyiv region in the 1919–1980s]. *Ź arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. pp. 156–234 [in Ukrainian].
- Bazhan, O.H. & Danyliuk, Yu.Z. (2000). Ukrainyskyi natsionalnyi rukh: osnovni tendentsii i etapy rozvytku (kinets 1950–kh – 1980-ti roky) [Ukrainian national movement: main trends and stages of development (late 1950s – 1980s)] Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Danyliuk, Yu.Z. & Bazhan, O.H. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50–kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (second half of the 50s – 80s of the 20 century)]. Kyiv: Ridnyi Krai [in Ukrainian].
- Dodonov, O.F. (2001). Uchast robitnykiv u politychnomu zhytti SRSR. 1961–1991 rr. [Participation of workers in the political life of the USSR. 1961–1991]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Dnipro [in Ukrainian].
- Dodonov, O.F. (2002). Nove bachennia periodyzatsii istorii radianskoho robitnychoho klasu i yoho istoriografii [A new vision of the periodization of the history of the Soviet working class and its historiography]. *Kulturolohichniy visnyk: Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny. – Kulturologicheskyy vestnik: Scientific and Theoretical Yearbook of the Lower Naddnyprianshchyna*. Issue 8. Zaporizhzhia: Prosvita. Pp. 67–74 [in Ukrainian].
- Dodonov, O.F. (2003). Radianska istoriografiia pro sudzhennia zakhidnykh doslidnykiv z pytan roli i politychnoi diialnosti robitnychoho klasu u 60–80-i roky XX st. [Soviet Historiography on the Judgments of Western Researchers on the Role and Political Activity of the Working Class in the 60s and 80s of 20 century]. *Kulturolohichniy visnyk: Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny. – Kulturologicheskyy vestnik: Scientific and Theoretical Yearbook of the Lower Naddnyprianshchyna*. Issue 10. Zaporizhzhia: Prosvita. Pp. 18–20 [in Ukrainian].
- Dziuba, I.M. (2015). Donetska rana Ukrainy: Istoryko-kulturolohichni esei [Donetsk wound of Ukraine: Historical and Cultural Essays]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Halchak, S.D. (2012). Stanovyshche tsyvilnykh prymusovykh robitnykiv Raikhu v Ukraini (1945–2010 rr.): istorychni, sotsialno-pobutovi ta pravovi aspekty [The Situation of Civilian Forced Laborers of the Reich in Ukraine (1945–2010)]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Holovko, V. (2014). “Tiahar postradianskoi liudyny”: istoriografichniy obraz donetskoi identychnosti [“The Burden of the Post-Soviet Man”: Historiographical Image of Donetsk Identity].

- Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. Zb. nauk. Prats – Historiographical Studies in Ukraine. Collection of scientific works.* Issue 24. Pp. 38–50 [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2005). *Ukrainska istoriografiiia. 1991–2001: Desiatylittia zmin. Ukraina moderna.* [Ukrainian historiography. 1991–2001: A decade of changes. Modern Ukraine]. Kyiv–Lviv. Issue 9. Pp. 43–68 [in Ukrainian].
- IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy (2014). *Donbas v etnopolitychnomu vymiri* [Donbas in the Ethno–Political Dimension]. Kyiv: I.F. Kuras Institute of Pedagogical and Ethnological Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Ivanenko, V.V. (2003). *Bil i zvytiiaha: XX stolittia v ukrainskomu vymiri* [Pain and Victory: The Twentieth Century in the Ukrainian Dimension]. Dnipropetrovs'k: ART-PRESS [in Ukrainian].
- Kalkutina, N.V. (2015). *Uchast viiskovopolonenykh Nimechchyny ta yii soiuznykiv u povoiennii vidbudovi Pivdennoi Ukrainy (1944–1950 rr.)* [Participation of prisoners of war of Germany and its allies in the post-war reconstruction of Southern Ukraine (1944–1950)]. (Candidate's thesis). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Kasianov, H. (1996). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv* [Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–80s]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Kononenko, V.V. (2004). *Suspilno-politychni nastroi ta moralnyi stan naselennia Ukrainy v povoiennyi period (1945–1953 rr.)* [Socio-political moods and moral state of the population of Ukraine in the postwar period (1945–1953)]. (Candidate's thesis). Vinnytsia [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori* [Donetsk and Luhansk regions in the 17th – 21st centuries: historical factors and political technologies of formation of the special and the general in the regional space]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Loboda, M.K. (2007). *Vykorystannia trudovykh resursiv u vidbudovi vazhkoi promyslovosti Ukrainy (1943–1950 rr.)* [The use of labor resources in the reconstruction of heavy industry in Ukraine (1943–1950)]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Loboda, M.K. (2012). *Trudovi resursy u vazhkii promyslovosti Ukrainy pid chas natsytskoi okupatsii ta u vidbudovnyi period (1941–1950)* [Labor resources in the heavy industry of Ukraine during the Nazi occupation and in the reconstruction period (1941–1950)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Mozgovskiy, M.V. (2005). *Borotba totalitarnoi systemy proty diiachiv ukrainskoi nauky ta kultury v povoiennyi period (1946–1953 rr.)* [Struggle of the totalitarian system against the figures of Ukrainian science and culture in the postwar period (1946–1953)]. (Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
- Nefodov, D. (2018). The Ukrainian SSR postwar working class (1946–1965) in the evaluation of the sovietology in the west. *East European Historical Bulletin*. Issue 7. Pp. 160–172. Retrieved from <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/130665/133510>
- Nefodov, D.V. (2019). Ukrainian workers of the postwar period (1946–1965) in the historiography of the diaspora. *Pages of history: Collection of scientific papers*. Issue 49. Pp. 179–190. Retrieved from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2020/02/49_13_Nefodov.pdf
- Potylchak, O.V. (2005). *Radianski rezhymni ustanovy dlia viiskovopolonenykh ta internovanykh v URSR (1939–1954 rr.): orhanizatsiia, dyslokatsiia, struktura* [Soviet regime institutions for

- prisoners of war and internees in the Ukrainian SSR (1939-1954): organization, location, structure]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Rabenchuk, O. (2007). Sotsialna aktyvnist ta nastroi naseleennia Ukrainy u povoiennyi period (druga polovyna 1940-kh – pochatok 1950-kh rr.) [Social activity and moods of the population of Ukraine in the postwar period (second half of the 1940s – early 1950s)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zbirnyk statei – Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics: Collection of articles*. Issue 12. Pp. 324-339 [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A.M. (1999). Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini (seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv) [National Liberation Movement in Ukraine (mid-1950s – early 1990s)]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Shytiuk, M.M. (2000). Masovi represii proty naseleennia Pivdnia Ukrainy v 20–50-ti roky XX stolittia [Mass repressions against the population of the South of Ukraine in the 20-50s of the twentieth century]. Kyiv: TETRA [in Ukrainian].
- Smolii, V. (2015). Donechchyna i Luhanshchyna: mistse v modernomu ukrainskomu natsionalnomu proekti. Analychna dopovid [Donetsk and Luhansk regions: a place in the modern Ukrainian national project. Analytical report]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Smolii, V., Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2016). Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy (Analychna dopovid) [Donbas and the Crimea in the Economic, Socio-Political and Ethno-Cultural Space of Ukraine: Historical Experience, Modern Challenges, Prospects (Analytical Report)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Smolii, V., Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2016). Donbas i Krym: mistse v modernomu natsionalnomu proekti (analychna zapyska) [Donbas and the Crimea: a place in the modern national project (analytical note)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Stasiuk, I.M. (2002). Ukrainskyi natsionalno-patriotychnyi rukh v URSR (seredyna 1950-kh – kinets 1980-kh rokiv) [Ukrainian national-patriotic movement in the Ukrainian SSR (mid-1950s – late 1980s)]. (Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].
- Surhai, O. (2006). Pidhotovka kvalifikovanykh robitnychykh kadriv u zakladakh profesiino-tekhnichnoi osvity Ukrainy u 20–50-i roky XX stolittia (istoriohrafiiia problemy) [Training of qualified workers in vocational education institutions of Ukraine in the 20-50s of the twentieth century (historiography of the problem)]. *Visnyk of History*. Issues 85-86. Pp. 49-52 [in Ukrainian].
- Tchaikovskiy, A.C. (2005). Plen. Za chuzhye y svoi hrekhy (Voenнопленные y ynternirovannyye v Ukraine 1939-1953 hh.) [Captivity. For the sins of others and their own (Prisoners of war and internees in Ukraine in 1939-1953)]. Kyiv: Parlamentskoe [in Ukrainian].
- Vasylenko, S.M. (2011). Povoienni represii proty naseleennia Ukrainy (1944–1953 rr.) [Post-war repressions against the population of Ukraine (1944-1953)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Vermenich, Ya.V. (2016). Poshuk modelei konsolidatsii ukrainskoi natsii na rubezhi XIX i XX stolit: pohliad z ponad storichnoi vidstani. Analychna dopovid [Search for models of consolidation of the Ukrainian nation at the turn of the nineteenth and twentieth centuries: a view from more than a century's distance. Analytical report]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

- Vermenych, Ya.V. (2015). Donbas u konteksti teorii porubizhzhia: sotsiohumanitarnyi analiz [Donbas in the context of borderland theories: socio-humanitarian analysis]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 108–134 [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya.V. (2015). Donbas yak porubizhnyi rehion: terytorialnyi vymir [Donbas as a border region: territorial dimension]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya.V. (2015). Pivdenna Ukraina na tsyvilizatsiinomu pohranychchi [Southern Ukraine on the Civilizational Frontier]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya.V. (2015). Pivdenna Ukraina: vzaiemovplyvy derzhav ta kultur na tsyvilizatsiinomu pohranychchi. Analitychna zapyska [Southern Ukraine: Mutual Influences of States and Cultures on the Civilizational Frontier. Analytical note]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Yakubova, L.D. (2014). Etnonatsionalna istoriia Donbasu: tendentsii, superechnosti, perspektyvy v svitli suchasnoho etapu ukrainskoho natsiotvorennia [Ethno-national history of Donbas: trends, contradictions, prospects in the light of the current stage of Ukrainian nation-building]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Zakharov, B. (2003) Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Історичне краєзнавство

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/099-118

УДК (UDC) 94 (477-198) : 02ХМ «198»

LIBRARIES OF KHMELNYTSKYI REGION IN RECONSTRUCTION IN 1980S

Viktor Prokopchuk*

Andriy Hrytsenko**

Abstract

In the presented article, the development of library affairs in the Khmelnytskyi region in the 1980s was analyzed on the basis of specific material, and a number of features of their development were determined. The authors drew attention to a number of stagnant phenomena in social life in the first half of the 1980s, the peculiarities of Soviet propaganda, and provided examples of the work of regional libraries in the conditions of the unfolding of perestroika, glasnost and socio-political transformations in the second half of the 1980s – democratization, revitalization of national life, renewal of book funds at the expense of previously banned literature, local history and Ukrainian-language publications, formation of national consciousness of its readers, strengthening of centrifugal processes that led to the collapse of the Soviet Union and the declaration of Ukraine's independence.

The purpose of this article is a thorough study of the history of library development in the Khmelnytskyi region at the end of the Soviet era in the 1980s, with the determination of the essential features of the development of libraries in the Khmelnytskyi region during the specified period with an analysis of their main components. In the process of working on the article, the authors used a number of methods of historical research, in particular: the method of periodization, historical-comparative and historical-systemic methods.

Among the positive achievements of the development of the library system of the Khmelnytskyi region at that time, the development of the mechanism of interaction between trade union and branch libraries to meet the needs of readers was singled out. With the beginning of reconstruction and glasnost, books by previously banned authors were introduced to library collections, the regional and national component was strengthened, thanks to enlightenment, reader interest in oral folk art grew, libraries began to occupy their niche in the formation of the national consciousness of their readers.

Keywords: librarianship, socio-political transformations, enlightenment, centralization, Soviet propaganda, central library system, national consciousness

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Dunaivtsi, Ukraine. E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

** Doctor of Pedagogical Sciences, Head of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: grikand@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

БІБЛІОТЕКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ПЕРЕБУДОВНІ 1980-ТІ РОКИ

Віктор Прокопчук*

Андрій Гриценко**

Анотація

У поданій статті на конкретному матеріалі проаналізовано розвиток бібліотечної справи в Хмельницькій області в 1980-ті рр. та визначено ряд особливостей їх розвитку. Авторами звернено увагу на ряд застійних явищ у суспільному житті в першій половині 1980-х рр., особливостей радянської пропаганди та наведено приклади роботи бібліотек області в умовах розгортання перебудови, гласності та суспільно-політичних трансформацій в другій половині 1980-х рр. – демократизації, активізації національного життя, оновлення книжкових фондів за рахунок раніш забороненої літератури, краєзнавчих та україномовних видань, формування національної свідомості своїх читачів, посиленням відцентрових процесів, які й привели до розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України.

Метою даної статті є ґрунтовне дослідження історії розвитку бібліотечної справи в Хмельницькій області на завершенні існування радянської доби в 1980-ті рр. з визначення суттєвих особливостей розвитку бібліотек Хмельницької області в означений період з аналізом їх основних складників. У процесі роботи над статтею автори використовували ряд методів історичного дослідження, зокрема: метод періодизації, історико-порівняльний та історико-системний методи.

Серед позитивних досягнень розвитку бібліотечної системи Хмельниччини в цей час було виокремлено відпрацювання механізму взаємодії профспілкових та галузевих бібліотек для задоволення потреб читачів. З початком перебудови та гласності до фондів бібліотек ввели книги раніше заборонених авторів, посилювалася краєзнавча і національна складова, завдяки просвітництву зріс читацький інтерес до усної народної творчості, бібліотеки почали займати свою нішу у формуванні національної свідомості своїх читачів.

Ключові слова: бібліотечна справа, суспільно-політичні трансформації, просвітництво, централізація, радянська пропаганда, центральна бібліотечна система, національна свідомість

Цитування: Прокопчук, В., & Гриценко, А. (2023). Бібліотеки Хмельниччини у перебудовні 1980-ті роки. *Консенсус*, 1, 99–118.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/48>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Дунаївці, Україна. E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

** доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: grikand@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

Постановка проблеми. Розвиток бібліотечної справи в Хмельницькій області на завершенні існування радянської доби в 1980-ті рр. має цілий ряд своїх особливостей. У політичному сенсі цей часовий відрізок характеризується провалом програмних цілей КПРС щодо побудови за 20 попередніх років матеріальної бази комунізму, появою чітко виражених застійних явищ як в економіці, так і суспільному житті, наполегливим пошуком шляхів удосконалення діючого суспільного устрою, його перебудови, гласності – важливого методу демократизації, активізацією національного життя, суспільно-політичних трансформацій, посиленням відцентрових процесів, які в кінцевому результаті привели до розпаду СРСР, проголошення колишніми радянськими республіками своєї незалежності. Бібліотечна справа не могла не відчувати цих процесів. Вона рухалася і далі по шляху централізації та уніфікації, упровадження принципів радянської пропаганди, подальшого удосконалення діяльності новостворених централізованих бібліотечних систем, посилюючи з другої половини 1980-х рр. національну складову книжкових фондів та просвітництво за рахунок раніш забороненої літератури, краєзнавчих та україномовних видань, а отже і формування національної свідомості своїх читачів, все більше зазнаючи впливу застійних явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія дослідження розвитку бібліотечної справи в Хмельницькій області в період 1980-х рр., природно, розпочався ще в той час. Важливу роль у цьому аспектові наукової роботи відіграли тодішні фахівці управління культури Хмельницького облвиконкому та, перш за все, методисти науково-методичного відділу Хмельницької державної обласної бібліотеки ім. М. Островського, які збирали та аналізували матеріал діяльності централізованої бібліотечної системи для видання щорічників «Статистичний аналіз роботи масових державних бібліотек Хмельницької області». Певна систематизація історії діяльності бібліотек в УРСР загалом за післявоєнний час було проведено фахівцями та істориками під час республіканської науково-практичної конференції з питань формування, використання і збереження книжкових фондів у лютому 1986 р.¹. Спроба узагальнити історичний матеріал, в т.ч. й за період 1980-х рр. відбувалася в під час проведення науково-практичних конференцій, зокрема, присвячених 100-річчю Хмельницької державної обласної бібліотеки ім. М. Островського 21 вересня 2001 р.² та її 120-річчя – 29 вересня 2021 р.³

У руслі загальної теми власного наукового дослідження історії розвитку бібліотечної справи на Хмельниччині в 1980-ті рр. також дотично вивчали вчені

¹ Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. док. и матер. 1941-1984 / сост.: Л.И. Гольденберг, А.С. Беляев, В.П. Колесников и др. Киев: Наук. думка, 1986. 564 с.

² Бібліотеки в інформаційному просторі: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. 289 с.

³ Хмельницька ОУНБ в інформаційному просторі України: історія і сьогодення: збірник доповідей і повідомлень науково-практ. конф., м. Хмельницький, 29 верес. 2021 р. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк»», 2021. 336 с.

О. Григоренко⁴, Л. Дубровіна й О. Онищенко⁵, С. Михайлова⁶, І. Рибак⁷, автори статті⁸ й ін. Утім, не применшуючи роль, дослідників, відзначимо, що спеціального дослідження історії розвитку бібліотечної справи в 1980-х роках на Хмельниччині проведене не було.

Виходячи з ситуації, що склалася **метою роботи** є ґрунтовне дослідження історії розвитку бібліотечної справи в Хмельницькій області на завершенні існування радянської доби в 1980-ті рр. **Цілью статті** є визначення суттєвих особливостей розвитку в означений період з аналізом їх основних складників: структури центральної бібліотечної системи області; централізації діяльності всіх галузевих бібліотек з поєднанням їх в адміністративно-територіальній системі; уніфікація і стандартизація бібліотечних процесів; активне поповнення книжкових фондів творами друку; зростання кількості читацьких замовлень; перехід на нову бібліотечно-бібліографічну класифікацію; розвиток матеріальної бази; аналіз діяльності конкретних бібліотек у містах та селах Хмельницької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах радянського застою, в 1981 р. 26 135 масових бібліотек України з книжковим фондом 384,6 млн. прим.⁹ стали на шлях реалізації закладеного централізацією потенціалу в нових умовах. З чималим потенціалом вступила у 1980-і рр. й бібліотечна система Хмельниччини. На 1981 р. мережа масових бібліотек області налічувала 1 238 книгозбірень, у тому числі 3 обласних, 22 центральних, 55 міських, 53 дитячих і 1 105 сільських. 311 малих населених

⁴ Григоренко О.П. В.М. Петрицька і наукова бібліотека Хмельницького національного університету. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство.* Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 57-66.

⁵ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ, 2009. 530 с.

⁶ Михайлова С.Р. Історія формування фондів науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Хмельницької області. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство.* Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 395-399.

⁷ Рибак І.В. Бібліотеки в соціально – побутовій інфраструктурі українського села радянської доби. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство.* Вип. 1. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 105-107.

⁸ Прокопчук Т.К., Прокопчук В.С. Бібліотеки Дунаєвеччини: історія і сучасність. *Бібліотеки в інформаційному просторі:* матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С. 269-275; Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія. 2-ге вид., доп. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2014. 312 с.; Гриценко А.П. Роль освітянських бібліотек під час формування у старшокласників умінь використовувати сучасні інформаційні ресурси. *Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського.* 2014. Вип. 4. С. 387-393.

⁹ Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. док. и матер. 1941-1984... С. 451.

пунктів (95,1 тис. жителів) обслуговувались 143 пунктами видачі від стаціонарних бібліотек і 166 пересувками¹⁰.

Фонди налічували 13 млн. 890,7 тис. примірників – 15,9 книги на одного жителя і давали можливість реалізовувати головне досягнення централізації – доступ читачів до об'єднаного документального ресурсу і використання його шляхом замовлень необхідної книги. Цей метод із року в рік успішно освоювався як бібліотекарями, так і читачами, кількість замовлень постійно збільшувалася: якщо 1980 р. їх було 66 510, то наступного року – 95 262. Задовольнялись вони як з фондів центральних книгозбірень, філіалів централізованої системи, так і бібліотек республіки та СРСР через систему міжбібліотечного абонементу, зокрема 1981 р. читачі області тільки через МБА отримали 10 798 книг¹¹.

Бібліотеки вели активну пропаганду книги – за рік провели 41 448 масових заходів, по 37 на одну книгозбірню. Ще зростали й інші показники – свідчення ефективного функціонування системи обслуговування: 1981 р. масові бібліотеки області обслужили 1 055 756 читачів (75,9% населення), видали їм 23 млн. 573,5 тис. книг, у середньому за рік – 22,3 на одного читача, середнє відвідування складало 8,3, обертаність фонду – 1,7¹².

Зросла кількість бібліотек відмінної роботи. Свою роль відігравало змагання між районними і окремо – міськими Хмельницькою і Кам'янець–Подільською ЦБС: на першому місці були Шепетівська районна і Кам'янець–Подільська міська ЦБС, на другому – Новоушицька районна і Хмельницька міська, на третьому – Ізяславська районна, на четверте підтягнулася Дунаєвецька районна¹³.

16 жовтня 1981 р. республіканська науково–практична конференція «Проблеми удосконалення діяльності ЦБС у світлі рішень 26 з'їзду КПРС констатувала помітну активізацію роботи бібліотек в умовах централізації і в той же час – проблеми становлення і росту. Вони були типовими і мали місце в діяльності ЦБС Хмельницької області. У наказі облуправління культури за підсумками 1980 р. відзначався низький рівень управління централізованими бібліотечними системами (далі – ЦБС) з боку Білогірської, Волочиської, Новоушицької, Старокостянтинівської і Старосинявської центральних бібліотек, недостатнє використання фондів у Волочиській, Городоцькій, Кам'янець–Подільській, Шепетівській районних ЦБС, у них обертаність складала 1,6, у Деражнянській – 1,5, у той час, коли по області – 1,8, у республіці – 2. Не задовольняла керівництво області робота бібліотек з виробничниками та низький професійний рівень кадрів – по ЦБС працівників з вищою і середньою бібліотечною освітою було 62,2%, у селах – 50,5, у селах

¹⁰ Аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1981 р. / відп. за випуск Т.В. Логвиненко. Хмельницький: Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1982. С. 11–12.

¹¹ Ibid. С. 14, 23.

¹² Ibid. С. 18–21.

¹³ Ibid. С. 7–8.

Красилівського р-ну – 40,6, Старокостянтинівського – 39, Хмельницького – 37,3%¹⁴. Республіканська науково-практична конференція рекомендувала головну увагу концентрувати на єдиному бібліотечному фонді – розширенні репертуару книг, глибокому профілюванні, створенні ефективної системи розподілу і перерозподілу літератури, удосконаленні міжбібліотечного абонементу, поповненні фондів філіалів не рідше як раз на два місяці, щомісячному надсиланні на місця списків нових надходжень, створенні в кожній ЦБС зведених каталогів виробничої, краєзнавчої, нотно-музичної літератури та періодики¹⁵.

Проміжні підсумки централізації бібліотек в Україні, а отже – виконання найголовнішої вимоги постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек в комуністичному вихованні трудящих та науково-технічному прогресі», 27 січня 1982 р. проаналізувала колегія міністерства культури УРСР. За період дії постанови (1974–1980 рр.) було відкрито 553 нових бібліотеки, впроваджено систему бібліотечного обслуговування юнацтва, завершено централізацію державних масових бібліотек – на базі 22 140 бібліотек діяло 609 ЦБС, які обслуговували 25,8 млн. читачів і видали за рік 542 млн. книг. Поліпшився склад бібліотечних кадрів – 72,8% мали спеціальну бібліотечну освіту (на 4,5% більше ніж у 1974 р.). Покращилась матеріальна база – 2 174 бібліотеки отримали нові приміщення, у т.ч. 216 – на перших поверхах житлових будинків, 8 – для обласних бібліотек. Однак у непридатних приміщеннях ще працювала частина обласних бібліотек, 90 приміщень центральних бібліотек ЦБС потребували ремонту, 146 – розширення читальних залів, 218 – функціональних відділів. Тільки 240 ЦБС (39%) із 609 мали бібліобуси, 147 – ротатори, 68 – копіювальні апарати¹⁶.

Колегія зобов'язала обласні управління культури розглянути хід виконання постанови ЦК КПРС на засіданнях рад по культурному будівництву, з 1982 р. складати і реалізовувати в кожному районі і місті єдині плани бібліотечного обслуговування, протягом 1982–1985 рр. відкрити стаціонарні бібліотеки в усіх населених пунктах, де проживало понад 500 жителів, вирішила з січня 1982 по січень 1983 р. провести в республіці огляд роботи державних масових бібліотек, затвердила умови огляду і склад оргкомітету¹⁷.

Перша половина 1980-х років ознаменувалася прийняттям низки нормативно-правових актів у галузі бібліотечної справи. Найпомітнішим серед них було «Положення про бібліотечну справу в СРСР», яке замінило положення з аналогічною назвою 1934 р., котре впродовж 46 років регулювало бібліотечну справу в СРСР, у т.ч. – в Україні. Нове положення враховувало зміни, що сталися в бібліотечній діяльності. У першу чергу окремим II розділом зафіксувало створення в СРСР єдиної системи

¹⁴ Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1980 р. / відп. за випуск Т.В. Логвиненко. Хмельницький: Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1981. С. 3.

¹⁵ Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. док. и матер. 1941–1984... С. 426.

¹⁶ Ibid. С. 427–430.

¹⁷ Ibid. С. 431.

бібліотек: «Бібліотеки в СРСР, незалежно від підлеглості, складають єдину систему бібліотек, об'єднаних спільністю основних завдань і принципів діяльності... Єдина система бібліотек організується, розвивається і функціонує на основі об'єднання бібліотек у відомчі (галузеві) чи міжвідомчі (міжгалузеві) централізовані бібліотечні системи, які очолює центральна бібліотека»¹⁸. Загалом у 6 розділах – 32 статтях положення чітко визначило статус бібліотек, права та обов'язки і бібліотекарів, і читачів, принципи діяльності і завдання, а також дало потрактування поняття «бібліотека», на перше місце поставивши ідеологічну складову: «Бібліотеки в СРСР є ідеологічними, культурно – освітніми і науково – інформаційними установами, які організують суспільне користування книгами, іншими творами друку, рукописами, відеозаписами, звукозаписами та іншими матеріалами, які складають фонди бібліотек»¹⁹. Однак зафіксовані положенням централізація, уніфікація і стандартизація основних бібліотечних процесів позбавляли союзні республіки можливості розбудовувати національні бібліотечні системи.

20 вересня 1983 р. було прийняте досить актуальне для того часу «Положення про міжвідомчу централізацію масових і профспілкових бібліотек»²⁰. Адже в республіці йшла до завершення централізація державних і профспілкових бібліотек, перебудова на принципах централізації роботи академічних, медичних, сільськогосподарських бібліотек, успішно пройшов експеримент по міжвідомчій централізації масових і профспілкових бібліотек, розпочалося впровадження в життя його результатів. 14 липня 1984 р. міжвідомча рада з питань бібліотечної роботи при міністерстві культури УРСР прийняла рішення в 1984–1985 рр. завершити створення міжвідомчих ЦБС масових державних і профспілкових бібліотек²¹.

У 1980-і роки ще потужним потоком йшло поповнення книжкових фондів творами друку. Щорічно обласна бібліотека ім. М. Островського отримувала 35–40 тис. примірників²² і, не зважаючи на чимале списування, фонд зростає: якщо 1970 р. він налічував 348 770 документів, то 1980 – 532 508²³. Прослідкуємо рух книжкового фонду масових державних бібліотек Хмельницьчини за кілька років²⁴:

¹⁸ Ibid. С. 489–490.

¹⁹ Ibid. С. 486.

²⁰ Положение о межведомственной централизации массовых и профсоюзных библиотек. 20 сентября 1983 г. *Библиотекарь*. 1983. № 12. С. 11–12.

²¹ Книга и книжное дело... С. 505.

²² Бібліотека і час: ювіл. зб., присвяч. 100-річчю з часу засн. ХОУНБ ім. М. Островського / редкол.: Карван С.Л., голова, Синиця Н.М., укладач, С.Р. Михайлова. Хмельницький, 2001. С. 24.

²³ Ibid. С. 18.

²⁴ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1984 р. / відп. за випуск Т.В. Логвиненко. Хмельницький: Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1985. С. 10; Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1985 р. / відп. за випуск Т.В. Логвиненко. Хмельницький: Державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1986. С. 11; Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1986 р. / відп. за випуск В.І. Леонов. Хмельницький: Державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1987. С. 11.

Показники	1984	1985	1986	1987
Надійшло (тис.),	1406,3	1290,5	1307,8	1365,7
у т.ч. журналів	435,8	451,8	497,6	514,5
Вибуло, у т.ч.:				
журналів	308	394,7	425,8	433,7
Передано до інших бібліотек	169,9	359,4	190,5	129,3
% списання до фонду	6,2	9	8,6	8
до надходжень	66,8	105,2	99,5	89

В очі кидається постійне оновлення фонду і його перерозподіл між бібліотеками. Річні надходження складали понад мільйонні позначки – від 1 290,5 тис. прим. до 1 406,3 тис., але й списання сягали від 66,8% 1984 р. до 105,2% 1985 р., правда, щонайменше третина із них припадала на книги, передані до інших бібліотек. У кожній ЦБС рух фонду мав свої відмінності, але в основних показниках схожий на середньообласні. Приміром, Дунаєвецька ЦБС отримувала 1984 р. 79,8 тис. прим., 1985-го – 72,1 тис., 1986-го – 82,7 тис., 1987-го – 78 тис., але й вибуття складало чималу кількість: від 51,2 тис. прим. (64,1% від надходжень) 1984 р. – до 82 тис. (105,2%) 1987-го.

І все ж дослідження, проведені у 1975–1985 рр., показали, що 50–60% сільського населення не були задоволені фондами сільських бібліотек²⁵. Цей факт визнала й республіканська науково-практична конференція «Проблеми формування, використання і збереження книжкових фондів державних бібліотек республіки»²⁶. 25 лютого 1984 р. в своїх рекомендаціях конференція науково обґрунтувала шляхи раціонального комплектування і подальшого використання бібліотечних фондів²⁷.

Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС проголосив курс на перебудову і гласність, тобто дав старт кардинальним реформам в усіх сферах суспільного життя, у тому числі й духовній. Перебудова супроводжувалася поступовим звільненням від ідеологічних пут, відкриттям «спецхранів», поетапним поверненням в основні фонди раніш забороненої літератури. 1987 р. політбюро ЦК КПРС створило міжвідомчу комісію з перегляду видань, які зберігалися в спецфондах. В Україні було 28 спецфондів, де мали право тримати по 2 примірники забороненої літератури. Комісія із 7 тис. таких книг дозволила повернути на полиці абонементів 6 тис. Різко «похудав» зведений список книг, які підлягали вилученню з бібліотек і книготорговельних організацій: якщо 1973 р. він налічував 300 сторінок, то 1988-го – тільки 28²⁸.

²⁵ Рибак І.В. Бібліотеки в соціально-побутовій інфраструктурі українського села радянської доби. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. Вип. 1. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 106.

²⁶ Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. док. и матер. 1941–1984... С. 481.

²⁷ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. Р-6139 – Хмельницький міський відділ культури. Оп. 1. Спр. 209 – Накази міського відділу культури з основної діяльності за 1980 р. Арк. 8.

²⁸ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в XX ст. Київ, 2009. С. 428.

Кількість читацьких замовлень в області зростала з року в рік: 1982 р. їх поступило 91 960, 1984-го – перейшла межу ста тисяч і склала 109 809, 1985-го – 123 549, а 1986-го – 134 611²⁹. Задовольнялись вони, головним чином, з фондів центральних бібліотек та філій, фондів обласних, а також бібліотек республіки та Союзу через МБА. Не всі замовлення вдавалося реалізувати, були відмови і від великих книгозбірень республіки, але впродовж 1980-х рр. потік літератури з центру до периферії стабільно циркулював у межах 8–10 тис. видань, які щорічно отримували читачі Хмельниччини.

У 1980-і рр. для задоволення потреб читачів – виробничників і жителів віддалених сіл – усе активніше залучалися бібліюси центральних районних бібліотек, число яких стабілізувалося на цифрі 12. З 1982 р. ЦБС почали звітувати перед обласною бібліотекою про їх використання. Серед показників – кількість стоянок, зокрема в малих населених пунктах і на виробничих об'єктах, книжковий фонд, залучених читачів, виданих книг і проведених масових заходів. Для ілюстрації візьмемо 1985 р. Стоянок було 123, на підприємствах – 112, у малих селах – лише 11, оскільки вони обслуговувались зональними стаціонарними бібліотеками – філіями, працівники бібліюсів оперували книжковим фондом 21 286 видань, того року 6 484 читачі отримали 97 526 книг³⁰.

Велику допомогу бібліотекам, особливо у пропаганді і поширенні книги, надавала громадськість, об'єднана Добровільним товариством любителів книги. 1981 р. у республіці було 4 386 осередків книголюбів, наступного року стало 5 227. Непоодинокими були факти надання особистих книгозбірок у користування широким колам читачів. Краєзнавець Петро Арсенич з Івано-Франківська відкрив особисту бібліотеку – 5 тис. книг – для читачів не тільки обласного центру, а й тих, хто цікавився краєзнавчими виданнями, 1982 р. на звернення читачів надіслав їх до більш ніж 20 міст³¹. Зростала кількість книголюбів і на Хмельниччині. 1980 р. діяло 1 025 первинних осередків, до складу яких входило 40 тис. членів, а 1983 р. – 1 234 і 71 тис., відповідно. Серед популярних форм пропаганди видань, їх авторів та розповсюдження книг були клуби книголюбів, шкільні кооперативи, народні магазини, кіоски, робота громадських розповсюджувачів, збір книг для бібліотек будов, відкриття особистих бібліотек для громадського користування³².

²⁹ Аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1982 р. / відп. за випуск. Т.В. Логвиненко. Хмельницький: Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1983. С. 20; Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1984 р. Хмельницький, 1985. С. 19; Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1985 р. Хмельницький, 1986. С. 19; Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1986 р. Хмельницький, 1987. С. 20.

³⁰ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1985 р.... С. 7.

³¹ Книга и книжное дело... С. 456.

³² Ibid. С. 470.

III з'їзд ДТЛК 18 серпня 1984 р. констатував зростання кількості своїх членів, грошових надходжень, з яких тільки на поповнення бібліотек сільських шкіл було витрачено 1 млн. 700 тис. крб.³³

У результаті в першій половині, аж до 1987 р., більшість показників бібліотечного обслуговування мали позитивну динаміку. З року в рік зростав відсоток населення, залученого до бібліотек і 1985 р. склав 76,4%³⁴. У 1981–1984 рр. державні масові бібліотеки Хмельниччини щорічно обслуговували понад мільйон читачів, зокрема 1984 р. – 1 013 682³⁵. Зростала книговидача, 1982 р. вона сягнула 23 млн. 524,3 тис. прим., у середньому кожен дорослий читач отримав 22,5 прим. літератури, відвідавши бібліотеку 8,5 разів, обертаність фондів – 1,7³⁶.

Також у 1980-і рр. паралельно з централізацією, її удосконаленням посиленими темпами здійснювалася уніфікація і стандартизація бібліотечних процесів. Програмою комплексної стандартизації в галузі інформації, бібліотечної та видавничої справи на 1981–1985 рр. була передбачена розробка 58 стандартів, 21 стосувався бібліотечної справи³⁷. Обласні бібліотеки України опановували нову бібліотечно-бібліографічну класифікацію, рекомендації з її впровадження, оформили стенди, провели наради – семінари. І вже на серпень 1983 р. у республіці 65% центральних бібліотек і 50% їх філій здійснили перехід на нову бібліотечно-бібліографічну класифікацію.

У числі небагатьох Хмельницька область на середину 1983 р. здійснила перехід на нову ББК достроково і вже повторно редагувала систематичні каталоги, створювала до них алфавітно-предметні покажчики. Повністю завершили рекласифікацію фондів і каталогів дитячі бібліотеки Хмельниччини³⁸. Однак перехід на радянську ББК у масштабах України не був доведений до кінця³⁹. Розвивалася теорія і практика бібліографічного опису, був затверджений і розпочав втілюватися в життя Державний стандарт 7.1 – 84 «Библиографическое описание документа».

Обласне керівництво важливого значення надавало посиленню організаційно-методичного впливу на роботу бібліотек як з боку відділів культури, так і обласних, центральних районних і міських бібліотек. Однак якихось особливих змін в його інструментарії у 1980-х рр. не сталося. Діяла все та ж радянська система стимулів – аналіз, критика, моральне стимулювання, власне – практика все того ж батога і пряника.

³³ Ibid. С. 507.

³⁴ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1985 р. Хмельницький, 1986. С. 8.

³⁵ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1984 р. Хмельницький, 1985. С. 20.

³⁶ Аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1982 р.... С. 20.

³⁷ Книга и книжное дело... С. 463.

³⁸ Ibid. С. 461.

³⁹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в XX ст. Київ, 2009. С. 427.

Результативність організаційно-методичного керівництва оцінювалася, звичайно, за основними показниками обслуговування. Однак у полі зору були й інші, зокрема, кількість і характер виїздів у філії. 1980 р. таких виїздів було здійснено 2 992, у т.ч. з метою комплексної перевірки – 382, тематичної – 812, надання допомоги – 1 334 (44,5% від загальної кількості), проведено 126 семінарів, 181 практикум, 143 заняття шкіль передового бібліотечного досвіду, 197 засідань методичних рад, 44 узагальнення досвіду. А 1987 р. виїздів вже було зроблено 3 411, 2 086 (61%) – для надання допомоги⁴⁰.

Важливу роль у системі організаційно-методичного керівництва відігравали обласні бібліотеки. 1983 р. був прийнятий примірний статут і примірна структура обласних бібліотек, що чіткіше відобразило їх статус, завдання, основні напрями діяльності. На початку 1980-х, аж до 1984 р., обласну бібліотеку для дорослих очолював Василь Гусько, який здійснив важливий внесок у централізацію державних масових бібліотек області, удосконалення їх діяльності. Його управлінська праця відзначена медаллю «За доблесну працю», знаком міністерства культури СРСР «За відмінну роботу»⁴¹. 1984 р. естафету перейняла Галина Гордєєва, до того секретар Хмельницького міськкому партії, добилася бібліотеці ще одного приміщення, передачі Центру науково-технічної інформації, із знанням справи працювала в царині популяризації фонду, поліпшення обслуговування читачів⁴².

У липні 1988 р. посаду директора обійняла Станіслава Карван, людина з неабияким управлінським досвідом. За неї суттєво зріс авторитет закладу в бібліотечному та читачькому середовищі, бібліотека стала центром бібліотекознавчих досліджень з питань бібліотечного краєзнавства. 1989 р. міністерство культури і ЦК профспілки визнали бібліотеку переможцем змагання серед наукових бібліотек і відзначили перехідним червоним прапором. Взагалі за період її директорства (1988–2003) в бібліотеці відбулося 18 науково-практичних конференцій, посилено автоматизацію, розпочалася комп'ютеризація, бібліотека стала номінантом премії імені академіка Д.І.Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців та обласної премії в галузі бібліотечної роботи імені Мелетія Смотрицького, а Станіслава Людвигівна удостоїлася почесного звання «Заслужений працівник культури України»⁴³.

У другій половині 80-х почали з'являтися паростки національної бібліотечної системи, відродження національного бібліотекознавства, поглибленого вивчення

⁴⁰ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1987 рік / відп. за випуск В.І.Леонов. Хмельницький: Державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1988. С. 35.

⁴¹ Постаті бібліотечної плеяди. Директори бібліотек Хмельницької області: довідник. Хмельницький: ПП Заколотний М.І., 2021. С. 11.

⁴² Ibid. С. 13.

⁴³ Синиця Н.М., Чабан К.А. Подвижниця бібліотечного та історичного краєзнавства. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2019. Вип. 22. С. 8–9.

історії як окремих бібліотек, так і бібліотечної справи в повному комплексі її складових, історії книги і книгодрукування, активізувалося теоретичне осмислення інноваційних процесів, бібліотечних технологій, проблем бібліотечного краєзнавства. Під егідою Державної історичної бібліотеки успішно реалізовувала науково-дослідницьку функцію й обласна бібліотека для дорослих, продовжувала формувати фонд краєзнавчої інформації, популяризувати його, організовуючи роботу клубу «Краєзнавець», щорічно готуючи «Календарі знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини» та зокрема – «Пам'ятники історії та культури Хмельницької області», «Вчені Хмельниччини», «Письменники Хмельниччини», «Артисти, композитори, художники Хмельниччини»⁴⁴, «Історія міст і сіл Хмельницької області»⁴⁵.

У 1980-і роки обласна бібліотека стала ініціатором і організатором низки наукових конференцій. 1989 р. на її базі відбулася республіканська науково-практична конференція «Краєзнавча робота бібліотек – фактор патріотичного та інтернаціонального виховання населення», під час якої було прийнято «Положення про краєзнавчу роботу бібліотек».

У цьому зв'язку варто зазначити, що величезний комплекс краєзнавчих джерел є і в науково-довідковій бібліотеці Державного архіву Хмельницької області. Його комплектування почалося ще 1920 р. передачею літератури ліквідованих організацій та установ царських часів і активізувалося в ході чисток бібліотечних фондів, які тривали аж до початку Другої світової війни. Не зважаючи на втрати, завдані окупацією, наприкінці 1945 р. обласному архіву вдалося зібрати 482 брошури, 459 газет. З року в рік фонд наповнювався цінними виданнями, більшість з яких, особливо доби Української революції 1917–1921 рр., знаходились на спецзберереженні. З переїздом архіву із Кам'янця–Подільського до новозбудованого приміщення в м. Хмельницькому частина раритетного краєзнавчого фонду була передана Кам'янець–Подільському державному педінституту і склала основу відділу рідкісних видань. Сьогодні в бібліотеці Держархіву області зберігається і все частіше використовується близько 30 тис. книг, 10 596 журналів і понад півтори тисячі річних комплектів газет⁴⁶.

Важливу роль у координації роботи районних та міських дитячих бібліотек, а їх 1987 р. вже було 55, відігравала обласна бібліотека для дітей, яку протягом 1978–1983 рр. очолювала Ніна Луцюк, з 1983 р. – Олена Киричук. Бібліотека демонструвала

⁴⁴ Бібліотека – наша доля: довідник / упорядн. О.О. Баворовська. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2021. С. 66–67.

⁴⁵ Історія міст і сіл Хмельницької області: ретросп. бібліогр. покажч. / Уклад. С.К. Гуменюк. Хмельницький: Поділля, 1987. Ч. 2: Топографічна. С. 136–160.

⁴⁶ Михайлова С.Р. Історія формування фондів науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Хмельницької області. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство*. Вип. 2. Кам'янець–Подільський: Аксіома, 2010. С. 395–396.

приклад обслуговування читачів, коло яких постійно зростало: 1970 р. їх було 7 588, на початок 1980-х – 11 455, а на кінець – 15 тис.⁴⁷. Запроваджувалися нові форми роботи з дітьми і підлітками: студія «Книга», читачьке об'єднання «Соняшник», конкурси юних обдарувань «Кобзарики», літературні свята, свята сімейного спілкування тощо.

З відкриттям бібліотеки для юнацтва, яку очолювала Діна Починок, зусилля двох потужних обласних організаційно-методичних центрів дитячих бібліотек набули взаємодії і посилення, що давало позитивні результати. Протягом 1980-х їх кількість збільшилася з 53 у 1980 р. до 55 у 1986 р., фонд з 1 412,5 тис. прим. – до 1 448,2 тис., читачів – зі 100 834 до 103 099 відповідно, книговидача впродовж першої половини 1980-х трималася на рівні 2,8–2,9 млн. прим. щорічно, читаність у середньому – понад 28 книг на читача⁴⁸.

Серед дитячих бібліотек з'явилося чимало маяків, зокрема й Антонінська міська дитяча бібліотека, яка в травні 1981 р. відзначила 30-річчя з часу заснування. Її фонд складав 28 273 прим. літератури (13% суспільно-політичної, 35,2 – дитячої, краєзнавчої – 181 прим., атеїстичної – 198) і був розміщений з урахуванням відкритого доступу⁴⁹, читанням охоплено всіх учнів 1–8 класів та 89 дошкільників, загалом – 1 336 дітей і підлітків. За підсумками 1980 року книговидача склала 45 897 прим., на 294 більше попереднього року, читаність – 34,2 книги⁵⁰. Обслуговували читачів ст. бібліотекар Ганна Чміль та бібліотекар Ольга Нікітюк. Вони вели активну пропаганду книги, особливо краєзнавчої. За підсумками 1980 р. бібліотека отримала почесне звання «Бібліотека відмінної роботи», а завідувачій Г. Чміль наказом Хмельницького обласного управління культури оголошено подяку⁵¹.

Того ж року звання «Бібліотека відмінної роботи» отримала Маківська сільська дитяча бібліотека Дунаєвецької ЦБС, яка в мікрорайоні обслуговування мала понад 500 дітей. І хоч вона була набагато молодшою Антонінської, за показниками обслуговування не відставала від неї: 507 дітей 1980 р. були охоплені читанням, книговидача порівняно з 1979 р. зросла на 389 прим. і становила 17 397 прим., з плюсом йшло читання усіх видів літератури, особливо – патріотичного та спортивного спрямування⁵².

⁴⁷ Захаренко А.М. Імена в історії бібліотеки (штрихи до портретів директорів Хмельницької обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка). *Бібліотеки в інформаційному просторі*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С. 232.

⁴⁸ Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1980 р. / відп. за випуск Т.В. Логвиненко. Хмельницький: Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1981. С. 3; Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1986 р. Хмельницький, 1987. С. 20.

⁴⁹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. Р-6139. Оп. 2. Спр. 106. Арк. 20.

⁵⁰ Ibid. Арк. 19.

⁵¹ Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1980 р....С. 4.

⁵² ДАХМО. Ф. Р-6139. Оп. 2. Спр. 106. Арк. 197–198.

У 1980-і роки бібліотечне керівництво ще ефективно використовувало змагання за звання закладу відмінної роботи, як впливовий інструмент активізації бібліотечної праці. Проілюструємо це на прикладі Дунаєвецького району. 1980 р. претендентами на отримання цього почесного звання були Маківські філіали № 1, № 2 Дунаєвецької ЦБС і дитяча бібліотека, а також Держанівська сільська філія. Для надання допомоги від Дунаєвецької районної центральної бібліотеки за ними були закріплені О. Царук, С. Олійник, В. Осадчук і Г. Мазур. За їх підтримки ці книгозбірні 1980 р. розгорнули різнопланову роботу з обслуговування читачів⁵³

20 січня 1981 р. рада відділу культури та президія райкому профспілки працівників культури прийняли рішення «просити обласне управління культури і обком профспілки працівників культури присвоїти почесне звання «Бібліотека відмінної роботи» Маківським філіям № 1, № 2, Маківській дитячій бібліотеці та Держанівській сільській філії»⁵⁴. У лютому спільним рішенням ради Хмельницького облуправління культури та президії обкому профспілки працівників культури, підписаним Ф. Возняком і М. Лебедевим, ці книгозбірні у числі 28 інших отримали статус «Бібліотек відмінної роботи» та відповідні документи. На 1 січня 1981 р. таких бібліотек в області вже налічувалося 485 (39,3%), на 118 більше ніж їх було 1975 р., на початок Х п'ятирічки⁵⁵.

Не менш важливу роль у системі організаційно-методичних заходів відігравало змагання між централізованими бібліотечними системами та, окремо – центральними бібліотеками цих систем за такими показниками: видача галузевої літератури в %, у т.ч. – суспільно-політичної, науково-природничої, технічної, сільськогосподарської; читаність; обертаність; відвідування та видача книг з єдиного фонду в %. Згодом у складі критеріїв оцінки роботи бібліотек відбулися зміни: 1982 р. додали показник спеціалістів з бібліотечною освітою і кількість бібліотек відмінної роботи, а 1984 р. зняли показники видачі суспільно-політичної, науково-природничої, технічної, сільськогосподарської, об'єднавши їх в один – «видано галузевої літератури». Серед лідерів змагання тримались бібліотеки Кам'янець-Подільської міської та районної ЦБС, Городоцької, Теофіпольської, Чемеровецької, Шепетівської ЦБС.

Варто окремо сказати про Дунаєвецьку ЦБС. 1979 р. сталася зміна бібліотечного керівництва – у зв'язку з виїздом Марії Шматкової директором була призначена Тамара Прокопчук. Саме у 1980-і роки ЦБС досягла найкращих результатів у своїй роботі. Щорічно отримувала 70–80 тис. прим. книжкового поповнення і на 1 січня 1990 р. мала фонд 817,2 тис. прим., у т.ч. у центральній бібліотеці 78,4 тис., у міських філіях – 71,4 тис., у дитячих бібліотеках – 57,9 тис., сільських філіях – 609,5 тис. прим. До складу ЦБС входило 75 книгозбірень міністерства культури, діяло 96 бібліотечних пунктів, 14 стоянок бібліобуса. За підсумками 1980 р. ЦБС зайняла 17 місце, 1981-го – 2-ге, а наступні 8 років підряд утримувала перше місце.

⁵³ Ibid. Арк. 185–188, 192–193.

⁵⁴ Ibid. Арк. 184.

⁵⁵ Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1980 р.... С. 33.

Колектив бібліотечних працівників району вкладав у ці досягнення велику працю з обслуговування читачів. 1982 р. працівники центральної районної бібліотеки здійснили на місця 258 виїздів, провели 23 комплексних і 50 тематичних перевірок, 5 семінарів, 4 практикуми, 9 занять шкіл передового бібліотечного досвіду, вивчили, узагальнили і розповсюдили досвід п'яти бібліотек. ЦБС провели 2 240 масових заходів з пропаганди фондів, читанням охопила 66 849 осіб – 76,9% населення (по області – 75,9), видавши їм 1 477,3 тис. документів, читаність складала 22,1 книги, відвідування – 9,6 рази (по області – 8,3), обертаність фонду – 2,1. Також 4 філії отримали звання «Бібліотек відмінної роботи». Саме тоді ЦБС і виборола перше місце⁵⁶. За цей час – 1984 і 1988 рр. – двічі заносилася на обласну Дошку пошани, 1988 р. виборола призове третє місце і грошову премію в республіканському соціалістичному змаганні⁵⁷. Передові позиції Дунаєвецька ЦБС утримувала і в наступні роки, стала лауреатом всеукраїнської премії імені академіка Д. Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців, а директор центральної районної бібліотеки отримала знак міністерства культури СРСР «За відмінну роботу» і була відзначена обласними преміями імені Т.Г.Шевченка та імені Мелетія Смотрицького.

У системі заходів з організаційно-методичного керівництва великого значення надавалося роботі з кадрами, які, як відомо, вирішують усе, підвищенню їх освітнього і професійного рівня та відповідальності. І насамперед – добору і розстановці кадрів, які тепер знаходились у підпорядкуванні директорів ЦБС. Якщо на вакантне місце не вдавалося знайти фахівця з бібліотечною освітою, то відразу ж оговорювалася умова – вступ на заочне навчання. І у 1980-і роки відсоток спеціалістів з бібліотечною освітою неухильно зростав. 1987 р. найвищий відсоток фахівців з бібліотечною освітою – 87,4% – мала Кам'янець-Подільська, 83,8% – Городоцька, 83,3% – Старосинявська, 80,7% – Чемеровецька районні ЦБС та 82,1% – Хмельницька міська⁵⁸.

В умовах радянської політичної системи вплив на бібліотечні кадри справляли партійні, профспілкові і комсомольські організації, їх звіти слухали виконкоми рад депутатів трудящих, міжвідомчі бібліотечні ради при відділах та обласному управлінні культури. З року в рік зростала кількість комплексних і тематичних перевірок з боку центральних бібліотек з метою упровадження радянської пропаганди, елементи контролю мали місце і під час виїздів у сільські і міські бібліотеки з метою надання допомоги. І в той же час не мало робилося для надання методичної допомоги, 1985 р., скажімо, в області було проведено 239 семінарів і

⁵⁶ Аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1982 р.... С. 20.

⁵⁷ Прокопчук Т.К., Прокопчук В.С. Бібліотеки Дунаєвеччини: історія і сучасність. *Бібліотеки в інформаційному просторі*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С. 273.

⁵⁸ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1987 рік. Хмельницький, 1988. С. 36.

практикумів, 142 заняття шкіл передового бібліотечного досвіду, узагальнено і поширено досвід 33 бібліотек⁵⁹.

У 1980-і ще активно будувались бібліотечні приміщення, зміцнювалася матеріальна база закладів культури. За останнє радянське десятиріччя на Хмельниччині збудовано 124 бібліотеки, у т.ч. обласні для дітей та для юнацтва, низка районних, у кращі приміщення переведено 210 книгозбірень, 55 відсотків районних ЦБС мали бібліобуси⁶⁰. У 1985–1987 рр. здавалося щорічно по 13 бібліотечних приміщень, здебільшого в складі будинків культури, чим забезпечувалося комплексне задоволення інформаційних і культурних потреб населення області. 1985 р. – найбільше: 3 бібліотеки перейшли в нові приміщення і одна – у поліпшене на Кам'янецьчині, по одному новому бібліотечному приміщенню з'явилося в Білогірському, Деражнянському, Дунаєвецькому, Летичівському, Новоушицькому, Славутському, Старокостянтинівському, Теофіпольському, Хмельницькому і Шепетівському районах⁶¹.

Все настирливіше пробивалась у бібліотеки області автоматизація. Її рівень можна вважати початковим, адже охоплювала вона вузьке коло процесів: повсюдне впровадження друкарських машинок, а 1986 р. на 1209 масових державних бібліотек було їх лише 165 – одна на 7 книгозбірень. Ротаторів для тиражування і поширення інформації – і того менше, 20 пристроїв у районних, за винятком Білогірської, Хмельницької і Кам'янець-Подільської міських ЦБС. А ще – 152 лічильні машинки. 12 ЦБС отримали бібліобуси, що поліпшило доставку літератури з бібколектора до районів, а звідти і до сільських бібліотек та місць обслуговування читачів, не охоплених впливом стаціонарних бібліотек – малих і віддалених сіл, підприємств, будов⁶².

Розширювалася база аудіовізуальних засобів передачі інформації – 1986 р. у бібліотеках області використовували 497 телевізорів, 241 магнітофон, 628 програвачів, 321 діапроектор, 529 фільмоскопів, було 26828 грамплатівок і 18042 діафільми⁶³.

В умовах перебудови в діяльності окремих бібліотек області з'явилися платні послуги – елементи ринкової економіки, нові форми інформаційного обслуговування читачів – кабінети науково-технічної інформації, літературно-музичні салони, вітальні тощо. І в той же час сталося помітне зниження основних бібліотечних показників.

⁵⁹ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1985 р.... С. 35.

⁶⁰ Аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1982 р.... С. 11.

⁶¹ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1985 р.... С. 38.

⁶² Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1986 р.... С. 39.

⁶³ Ibid. С. 40.

1989 р. у порівнянні з роком 1980-им кількість масових бібліотек системи міністерства культури зменшилася на 27, бібліотечних працівників – на 87, головним чином за рахунок скорочення мережі сільських бібліотек, кількість читачів – на 255959, спад торкнувся відвідуваності, обертаності, читаності та книговидачі⁶⁴:

Показники	1980	1989	Різниця
Мережа, у т.ч.	1234	1207	-27
сільських бібліотек	1106	1068	-38
Працівників	1978	1891	-87
Читачів	1 072 744	816 785 (1988 р.)	-255 959
Відвідуваність	8,5	7,4	-1,1
Книговидача (тис.)	23 984	14 600	-9 384
Читаність	22,3	19,5	-2,8
Обертаність	1,8	1	-0,8
Обслуговування населення	75,8	71,6 (1987 р.)	-4,2

Спад торкнувся і обласної бібліотеки для дорослих: 1990 р. порівняно з 1986-им кількість читачів зменшилася на 1,5 тис., відвідуваність – на 5,3 тис., книговидача – на 60 тис. прим.⁶⁵

Посилились труднощі в матеріально-фінансовій сфері. Якщо 1980 р. колгоспи і радгоспи виділили з культфондів 44 657 крб. на періодику та придбання літератури, то 1987-го – 28 194 крб., 1988 р. 26 бібліотек знаходились в аварійних приміщеннях, у т.ч. у Малій Новоселиці Полонського, м.Плужне Ізяславського, селах Буцнева і Вовковинці Деражнянського районів, уповільнились темпи автоматизації бібліотечних процесів⁶⁶. Наприкінці 1980-х рр. біля третини сільських бібліотек України ще знаходились у пристосованих приміщеннях, 47% мали площу менше 50 кв. м., не задовольняв сільського читача наявний книжковий фонд⁶⁷.

У чому причина спаду? Автори монографії «Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті» Л.Дубровіна та О.Онищенко небезпідставно вбачали її в посиленні конкурентних джерел інформації та скороченні кількості бібліотек. «Радіомовлення і телебачення, які невпинно розвиваються починають складати конкуренцію

⁶⁴ Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1980 р.... С. 35-37.

⁶⁵ Хмельницька ОУНБ у двох століттях: док. і матер. Житомир: ТОВ «Видавн. дім «Бук-Друк», 2021. С. 93.

⁶⁶ Статистичний аналіз роботи державних масових бібліотек Хмельницької області за 1988 р. / Відп. за випуск В.І.Леонов. Хмельницький: Державна обласна бібліотека ім. М. Островського, 1989. С. 13.

⁶⁷ Рибак І.В. Бібліотеки в соціально-побутовій інфраструктурі українського села радянської доби. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип.1. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 107.

бібліотекам, – твердили вони, – скорочується загальна чисельність загальнодоступних бібліотек»⁶⁸. Варто зазначити, що з середини 1980-х все відчутніше давали знати себе застійні явища, що й викликало політичне рішення про переустрій суспільного життя. Разом з тим, перебудова і гласність спонукала до відмови від приписок, фальсифікації звітності в економіці, соціальній і духовній сфері, що не могло не торкнутися надто зашореної бібліотечної звітності.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що 1980-і рр. стали останнім десятиліттям не тільки радянської влади, а й радянської бібліотечної системи. Продовжувалася централізація профспілкових і галузевих бібліотек, відпрацювання механізму взаємодії всіх компонентів централізованих бібліотечних систем, спрямованої на якнайповніше задоволення потреб читачів. Помітно зростав фонд, у першій половині 1980-х – основні показники бібліотечної роботи.

Після квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС – проголошення курсу на реформи, гласність дещо ослаб ідеологічний тиск, до основних фондів почали повертатися книги раніш заборонених авторів, посилюватись краєзнавча і національна складова інформаційного масиву, зріс читачий інтерес до усної народної творчості – традицій, свят та обрядів пращурів, бібліотеки почали займати свою нішу у формуванні національної свідомості своїх читачів.

І в той же час в другій половині 1980-х років давали знати себе застійні явища як у сфері матеріально-фінансовій, так і в сфері обслуговування: зменшувалася кількість читачів, книговидача та інші показники бібліотечної роботи. Напередодні 1990-х років і бібліотечні працівники, і читачі жили в очікуванні кардинальних суспільних перемін в умовах суспільно-політичних трансформацій. Дане дослідження має перспективи подальших розвідок в питанні поглиблення матеріалу в означений період та продовження розвитку бібліотек Хмельниччини в 1990-ті й подальші роки.

REFERENCES

- Bavorovska, O.O. (2021) Biblioteka – nasha dolia: dovidnyk [The library is our destiny: a guide]. 124 s. [in Ukrainian].
- Goldenberg, L.I. & Beliaev, A.S. (1986). Kniga i knizhnoe delo v Ukrainiskoi SSR sb dok i mater 1941-1984 [Book and book business in the Ukrainian SSR: Sat. doc. and mater]. Kiev: Nauk dumka [in Russian].
- Hryhorenko, O.P. (2010). V.M. Petrytska i naukova biblioteka Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu [V.M. Petrytsk and Scientific Library of the Khmelnytskyi National University]. *Naukovi pratsi Kam'ianets–Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivan Ohienka. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznnavstvo. Kam'ianets–Podilskyi: Aksioma. № 2. S. 57–66* [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2014). Rol osvitiyanskykh bibliotek pid chas formuvannia u starshoklasnykiv umin vykorystovuvaty suchasni informatsiini resursy [The role of educational libraries during the formation of high school students' ability to use modern information resources]. *Naukovi*

⁶⁸ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в XX ст. Київ, 2009. С. 420.

- pratsi Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteki Ukrainy imeni V.O. Sukhomlynskoho*. Kyiv. № 4. S. 387–393 [in Ukrainian].
- Dubrovina, L.A. & Onyshchenko, O.S. (2009). Bibliotechna sprava v Ukraini v XX stolitti [Library business in Ukraine in the 20th century]. Kyiv [in Ukrainian].
- Karavan, S.L. (2001). Biblioteka i chas: *yuvileinyi zbirnyk, prysviachenyi 100-richchiu z chasu zasnuvannia KhOUNB im. M. Ostrovskoho* [Library and time: jubilee collection dedicated to the 100th anniversary of the foundation of the HOUNB named after M. Ostrovsky]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Khmelnytska OUNB u dvokh stolittiakh: dok. i mater (2021) [Khmelnytskyi OUNB in two centuries: Doc. and materials]. Zhytomyr: TOV «Vydavn. dim «Buk-Druk» [in Ukrainian].
- Leonov, V.I. (1987). Statystychnyi analiz roboty derzhavnykh masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1986 r. [Statistical analysis of the state mass libraries of the Khmelnytsky region for 1986]. Khmelnytskyi: Khmelnytska derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Leonov, V.I. (1988). Statystychnyi analiz roboty derzhavnykh masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1987 r. [Statistical analysis of the state mass libraries of the Khmelnytsky region for 1987]. Khmelnytskyi: Khmelnytska derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Leonov, V.I. (1989). Statystychnyi analiz roboty derzhavnykh masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1988 r. [Statistical analysis of the state mass libraries of the Khmelnytsky region for 1988]. Khmelnytskyi: Derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Lohvynenko, T.V. (1981). Analiz roboty masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1980 r. [Analysis of the work of mass libraries of the Khmelnytsky region in 1980]. Khmelnytskyi: Derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Lohvynenko, T.V. (1982). Analiz roboty derzhavnykh masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1981 r. [Analysis of the work of mass libraries of the Khmelnytsky region in 1981]. Khmelnytskyi: Derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Lohvynenko, T.V. (1983). Analiz roboty derzhavnykh masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1982 r. [Analysis of the work of mass libraries of the Khmelnytsky region in 1982]. Khmelnytskyi: Derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Lohvynenko, T.V. (1985). Statystychnyi analiz roboty derzhavnykh masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1984 r. [Statistical analysis of the state mass libraries of the Khmelnytsky region for 1984]. Khmelnytskyi: Khmelnytska derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Lohvynenko, T.V. (1986). Statystychnyi analiz roboty derzhavnykh masovykh bibliotek Khmelnytskoi oblasti za 1985 r. [Statistical analysis of the state mass libraries of the Khmelnytsky region for 1985]. Khmelnytskyi: Khmelnytska derzhavna oblasna biblioteka im. M. Ostrovskoho [in Ukrainian].
- Mykhailova, S.R. (2010). Istoriia formuvannia fondiv naukovo-dovidkovoi biblioteki Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti [The history of the formation of funds of the research and reference library of the State Archive of the Khmelnytsky region]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivan Ohienka*. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznavstvo. № 2. Kam'ianets-Podilskyi: Aksioma. S. 395–399 [in Ukrainian].

- Polozhenie o mezhvedomstvennoi tsentralizatsii massovykh i profsoiuznykh bibliotek (1983). [Regulations on interdepartmental centralization of mass and trade union libraries]. *Bibliotekar*. № 12. S. 11–12 [in Ukrainian].
- Postati biblioteknoi pleiady. Dyrektory bibliotek Khmelnytskoi oblasti: dovidnyk* (2021). [Figures of the library galaxy. Library directors of Khmelnytskyi region: directory] Khmelnytskyi: PP Zakolodnyi M.I. [in Ukrainian].
- Prokopchuk, T.K. & Prokopchuk, V.S. (2001). Biblioteky Dunaievehchyny: istoriia i suchasnist [Libraries of the Danube region: history and modernity]. *Biblioteky v informatsiinomu prostori: mater. nauk.-prakt. konf., prysviach.* 100-richchiu KhOUNB im. M. Ostrovskeho. Khmelnytskyi, S. 269–275. [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. (2014). Kraieznavstvo na Podilli: istoriia i suchasnist: monohrafiia [Local history in Podillya: history and modernity: monograph]. Kam'ianets-Podilskyi: Zvoleiko D.H. [in Ukrainian].
- Rybak, I.V. (2008). Biblioteky v sotsialno – pobutovii infrastrukturi ukrainskoho sela radianskoi doby [Libraries in the social and household infrastructure of the Ukrainian village of the Soviet era]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu. Ser.: Bibliotekoznavstvo*. Knyhoznnavstvo. № 1. Kam'ianets-Podilskyi. S. 105–107 [in Ukrainian].
- Synytsia, N.M. & Chaban, K.A. (2019). Podvyzhnytsia biblioteknoho ta istorychnoho kraieznavstva [A pioneer of library and historical local studies]. *Khmelnytski kraieznavchi studii nauk: kraiezn. zb. Khmelnytskyi*: FOP Strykhar A.M. S. 4–11 [in Ukrainian].
- Zakharenko, A.M. (2001). Imena v istorii biblioteky (shtrykhy do portretiv dyrektoriv Khmelnytskoi oblasnoi biblioteky dlia ditei im. T.H. Shevchenka) [Names in the history of the library (touches of the portraits of the directors of the Khmelnytskyi Regional Library for Children named after T.G. Shevchenko)]. *Biblioteky v informatsiinomu prostori: materialy nauk.-prakt. konf., prysviach.* 100-richchiu KhOUNB im. M. Ostrovskeho. Khmelnytskyi. S. 230–233 [in Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/119-131

УДК (UDC) 796.011 : 001.5 : 271.2-9 "01/07"

PROLEGOMENA ON THE HISTORY OF SCIENTIFIC THOUGHT IN PHYSICAL CULTURE OF THE LATE MIDDLE AGES

Serhii Lazorenko*

Mykola Chkhailo**

Stanislav Lazorenko***

Nataliia Skachedub****

Abstract

The educational subject «History of scientific thought in physical culture», according to the existing periodization in modern historical science, reveals in sufficient detail the general stages and aspects of the formation of a rational-reflective base (methodology) in physical culture from the point of view of the influence on it of political, economic, social and educational factors. In other words, the requirements for physical education were justified by the dominant religion, the level of economic and social development of society, national and cultural traditions, regional peculiarities of the life and daily life of a people or group of nations, of each individual historical period, in our case – the late Middle Ages. Along with the development of physical culture, scientific thought in this area was also formed, which, as a part of a global process, formed humanistic approaches of universal solidarity in the educational space, and at the same time generated an active expression of the civic position and the best minds of pedagogy on the eve of the Renaissance. During this period the pedagogical process was marked by vivid events: educational institutions of higher and secondary education were created, the pedagogy of leading specialists, although influenced by Christian dogma, already tended more towards experimental sciences, empirical knowledge was inferior to the results of research in applied disciplines. Thanks

* Doctor of pedagogical sciences, associate professor of the department of sports disciplines and physical education Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: serglazarenko@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6493-8514>

** Associate professor of the department of sport theory and methodology Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: nikchkh@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7368-5202>

*** Graduate student of the department of theory and methods of physical culture Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: Kingdonstason@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2267-3049>

**** Senior lecturer department of sport theory and methodology Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: nata.skachedub@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2249-4203>

to the perseverance of Jan Amos Comenius, physical culture was registered in the curriculum of educational institutions in Europe at that time.

The material of this article is the result of the analysis of scientific and methodological literature, which made it possible to analyze the humanistic principles of the leading scientists of the European states of the 13th – 16th centuries, to establish the reasons for such reflection, to systematize the chronology of the events that state a deep understanding of the role of physical culture in the late Middle Ages.

Keywords: Middle Ages, pedagogy, physical culture, humanism, Christianity, religion

ПРОЛЕГОМЕНИ ПРО ІСТОРІЮ НАУКОВОЇ ДУМКИ У ФІЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Сергій Лазоренко*

Микола Чхайло**

Станіслав Лазоренко***

Наталья Скачедуб****

Анотація

Навчальний предмет «Історія наукової думки у фізичній культурі», згідно з існуючою в сучасній історичній науці періодизацією, досить детально розкриває загальні етапи та аспекти формування раціонально-рефлексійної бази (методології) у фізичній культурі з точки зору впливу на неї політичних, економічних, соціальних та освітніх чинників. Іншими словами, вимоги до фізичного вишколу були аргументовані панівною релігією, рівнем економічного і соціального розвитку суспільства, національними і культурними традиціями, регіональними особливостями життя та побуту народу чи групи народів, кожного окремо взятого історичного періоду, в нашому випадку – пізнього Середньовіччя. З розвитком фізичної культури, формувалась і наукова думка у цій сфері, яка в рамках глобального процесу формувала гуманістичні підходи загальнолюдської солідарності у освітньому просторі, а разом з тим генерувала активно висловлювати громадянську позицію і найкращі уми педагогіки, напередодні епохи Ренесансу. То ж матеріал даної статті, є результатом аналізу науково-методичної літератури, який дозволив проаналізувати гуманістичні примати провідних науковців європейських держав XIII–XVI століть,

* доктор педагогічних наук, доцент кафедри спортивних дисциплін і фізичного виховання Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: serglazarenko@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6493-8514>

** доцент кафедри теорії та методики спорту Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: nikchkh@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7368-5202>

*** аспірант кафедри теорії і методики фізичної культури Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: Kingdonstason@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2267-3049>

**** старший викладач кафедри теорії та методики спорту Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: nata.skachedub@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2249-4203>

встановити причини такої рефлексії, систематизувати хронологію подій, які констатують глибоке осмислення ролі фізичної культури педагогами пізнього Середньовіччя.

Ключові слова: Середньовіччя, педагогіка, фізична культура, гуманізм, християнство, релігія

Цитування: Лазоренко, С., Чхайло, М., Лазоренко, С., & Скачедуб, Н. (2023). Пролегомени про історію наукової думки у фізичній культурі пізнього Середньовіччя. *Консенсус*, 1, 119–131.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/49>

Постановка проблеми. «Історія наукової думки у фізичній культурі» є однією із обов'язкових навчальних дисциплін підготовки докторів філософії спеціальності 017 Фізична культура і спорт. Знання одержані під час вивчення предмету, нададуть можливість майбутнім науковцям засвоїти теоретичні засади методології формування науково-дослідницької діяльності в галузі фізичної культури і спорту з метою отримання наукових знань для подальшої педагогічної діяльності. А також гідно представляти вітчизняну систему вищої освіти на міжнародному та європейському ринках праці. Для цього необхідно сформувати у аспірантів систему теоретичних знань щодо виникнення й розвитку засобів, форм, методів, ідей та теорій фізичної культури, фізичного виховання і спорту; розвивати академічний професіоналізму майбутніх науковців; виховувати морально-етичні та ідейно-патріотичні переконання молодих вчених, причетність їх до світової історичної спадщини та традицій у сфері фізичної культури і спорту. Але зазначена дисципліна, в навчальній програмі докторів філософії, з'явилася відносно недавно, і на даний момент потребує від аспірантів витратити більше часу на пошуки потрібної інформації в різних навчальних напрямках – філософії, педагогіки, культурології, історії тощо. Тому, авторський колектив, **за мету** визначив наступний алгоритм – узагальнення та систематизація інформації за результатами аналізу науково-методичної літератури та інших історичних артефактів щодо систематизації розрізнених відомостей про становлення раціонально-рефлексивної свідомості у фізичній культурі, педагогів-гуманістів пізнього Середньовіччя.

Методи дослідження: для досягнення задекларованої мети авторським колективом були використані загальнологічні методи і прийоми дослідження – аналіз, порівняння і узагальнення історичної інформації та її систематизація відповідно до діалектики розвитку зазначеної проблеми.

Аналіз актуальних досліджень. За відсутності навчального підручника з узагальненою інформацією, яка стосується історії наукової думки у фізичній культурі, молоді науковці вимушені шукати її в науково-методичній літературі інших навчальних дисциплін. Вістки про потрібні знання можна знайти в «Історії фізичної культури» українських науковців – Віталія Вербицького та Ірини Бондаренко¹,

¹ Вербицький В., Бондаренко І. Історія фізичної культури та спорту в Україні. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.

Степана Філя, Олега Худолія, Галини Малки² та ін.; закордонних – Ласло Куна³, Агнежкі Поланецької, Анни Блажковської⁴, Юліана Ярошевського⁵. В «Педагогіці» – Аліни Сбруєвої та Марії Рисіної⁶, Володимира Галузинського⁷, Леніни Задорожної-Княгицької⁸, Миколи Євтуха⁹; «Філософії» – Юрія Бабаєва¹⁰, Леоніда Губерського, Івана Надольного, Володимира Разумного¹¹; «Культурології» – Арона Гуревича¹², Даріуша Скальські¹³, Миколи Собуцького¹⁴. Тож, для оптимізації навчального процесу та допомоги аспірантам, автори даної публікації систематизували інформацію в історичній послідовності пролегомени педагогів-гуманістів пізнього Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Важливим елементом піднесення культури у XI–XIII ст. було розширення освіченості, вихід її з-під гегемонії теософії православної релігії. Нові економічні відносини, міський уклад життя диктував потребу в освічених людях. У кінці Середньовіччя, збільшується кількість вищих навчальних закладів, шкіл – міських, єпископальних, а також приватних. Поступово виникає диференціація спеціалізації навчальних закладів. Наприклад, в Болоньї були юридичні школи, в Солерно – медичні, визнаним центром філософії вважався Париж.

Якісно новий етап у розвитку системи освіти, пов'язаний з виникненням вищих навчальних закладів. У XII–XIII ст. самозасновуються університети (лат. «універсум» – загальність, сукупність) в Італії, Франції, Німеччині. Оригінальністю педагогічного процесу, орієнтованого на критичне сприйняття філософської

² Філь С.М., Худолій О.М., Малка Г.В. Історія Фізичної Культури. Харків: «ОВС», 2003. 160 с.

³ Kun L. Egyetemes testnevelés sporttörténet. Budapest: C Sport, 1978. P. 118.

⁴ Połaniecka Agnieszka, Błaszowska Anna. Uwarunkowania ewolucji kultury fizycznej na ziemi koszański po 1945 roku // Історія фізичної культури і спорту народів Європи: зб. тез доп. III Міжнар. наук. конгр. іст. фіз. культ. (10–12 верес. 2019 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. С. 32.

⁵ Jaroszewski Julian. Wychowanie fizyczne i sport w obozach dla internowanej ludności ukraińskiej na terenie województwa Łódzkiego w latach // Історія фізичної культури і спорту народів Європи: зб. тез доп. III Міжнар. наук. конгр. іст. фіз. культ. (10–12 верес. 2019 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. С. 54.

⁶ Сбруєва А.А., Рисіна М.Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах. Суми: СумДПУ, 2000. 208 с.

⁷ Галузинський В.М. Педагогіка: теорія та історія. К.: Вища шк., 1995. 237 с.

⁸ Задорожна-Княгицька Л.В. Історія педагогіки. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 364 с.

⁹ Євтух М.Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні. К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1996. 70 с.

¹⁰ Бабаєв Ю.В. Основы философии. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2004. 544 с.

¹¹ Губерський Л.В., Надольний І.Ф., Андрущенко В.П. Філософія: навч. посіб. К.: Вікар, 2004. 516 с.

¹² Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М.: Искусство, 1984. 350 с.

¹³ Скальські Даріуш. Історико-культурні передумови становлення й розвитку фізкультурної освіти в Європі в середньовічну добу. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2015. № 4 (26). С. 19–27.

¹⁴ Собуцький М. Мовна ситуація і мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. *Мовознавчі студії*. 2014. Випуск 57. С. 93–97.

парадигми, відзначалась організація Паризького університету. Він отримав королівську грамоту 1200 року. До його складу входили викладачі, учні, а також книгопродавці, посильні, аптекарі, навіть шинкарі. Викладачі об'єднувалися в особливі організації – «факультети» (лат. «здатність», тобто здатність викладати який-небудь предмет). У Паризькому університеті їх було чотири: один «молодший», на якому навчали читання, письму і вивчали «сім вільних мистецтв», та три «старших» – медичний, юридичний і богословський. Викладачі обирали голову факультету – «декана» (лат. – десятник). Учні – «студенти» (лат. «студере» – старанно навчатися) – слухали і записували лекції, брали участь у наукових диспутах. У XV ст. в Європі налічувалось вже 60 університетів. Навчальні заклади середньої освіти – школи, протягом раннього середньовіччя відкривалися тільки при церквах і монастирях. Для яких ченці формували шкільну програму, яка не мінялася потім віками. До неї входили «сім вільних мистецтв»: три вступні дисципліни – «тривіум» – граматики, риторика (оволодіння ораторським мистецтвом), діалектика (тобто формальна логіка); та чотири дисципліни вищого циклу – «квадріум» – арифметика, геометрія, астрономія, музика. Саме до останньої і входили заняття з фізичної культури.

Одним з перших педагогів, що звернув увагу на фізичне виховання дітей у навчальних закладах як на навчальний предмет, був італійський педагог епохи Відродження Вітторіно да Фельтре (1378–1446 рр.). Він навчав дітей у школі міста Мантуя, заснованої 1425 року, під патронатом знатного італійського роду Гонзага. Спочатку В. де Фельтре навчав тільки дітей цього роду, а згодом і талановитих дітей з бідних сімей. Вітторіно відмовився від тілесних покарань, в освітянській діяльності чергував інтелектуальну роботу з фізичною. На заняттях з фізичного виховання діти займалися фехтуванням, верховою їздою, стрільбою з луку, боротьбою, іграми в м'яч, відточували танцювальну майстерність. Вітторіно да Фельтре залишив після себе не багато письмових робіт, його педагогічне надбання було викладено у трактаті «Будинок ігор» та продовжене його учнями, не менш талановитими педагогами П'єтро Паоло Верджеріо, Маффео Веджо, Гваріно де Верона – засновником Феррарського університету, Ніколо Перотті¹⁵.

Гваріно да Верона (1370 або 1374–1460 рр.) – італійський педагог, поет, перекладач, гуманістичні погляди і педагогічна майстерність якого, випередили свій час. Разом з Вітторіно да Фальтре, вважається родоначальником «гуманістичної педагогіки». Всі свої педагогічні теорії італійські гуманісти прагнули перевірити на практиці. Перші практичні досвіди Гваріно да Верона та Вітторіно да Фельтре, отримали після заснування під Мантуєю школи «Casa Giocosa» («Радісний будинок»). Це був перший навчальний заклад гуманістичною педагогікою, що являв собою яскравий приклад творчого підходу до проблем виховання дітей. Поеднуючи науковий і творчий початок, педагоги-новатори розвивали як логічне, так і художнє

¹⁵ Сбруєва А.А., Рисіна М.Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах... С. 42.

мислення, вони орієнтували учнів на земне активне життя з активною позицією. До програми освіти в «Радісному будинку» входили наступні предмети: історія, філософія, граматика, поетика, музика, арифметика, природознавство, медицина, право. Знайомство з усіма сферами знання, вважали вчителі, корисне кожному учню, але поглиблене вивчення тієї або іншої науки повинне передбачати особливу схильність до неї. Фізичне виховання розглядалося як необхідний елемент виховання взагалі. Гваріно да Верона та Вітторіно да Фельтре указували на адекватність фізичного навантаження, з огляду на особливості віку і природної будови тіла, аби не стомлювати надмірно учнів, тому що головне – виховання міцної духом і тілесно здорової людини, а не підготовка атлетів¹⁶.

П'єтро Паоло Верджеріо Старший (1370-1444 рр.) – італійський гуманіст, медик, правознавець, державний діяч, учень Колуччо Салютаті, автор однієї з перших ґрунтовних праць з питань виховання та освіти Ренесансу – «Про шляхетні вдачі та вільні науки», яка вийшла у світ 1402 року. П. Верджеріо, освіту здобув в університеті міста Падуя. Потім переїхав до Флоренції, де продовжив навчання та познайомився з Колуччо Салютаті (один із засновників італійського гуманізму). У 1388-1390 роках П'єтро Верджеріо викладав у Болонському університеті. У 1398 р. вирушив до Флоренції, де мав намір оволодіти грецькою мовою у Мануїла Хрисолора – відомого на той час педагога. Трактат «Про шляхетні вдачі та вільні науки» неодноразово перевидавався і набув популярності в міському середовищі Флоренції. П. Верджеріо відстоював морально-соціальні чесноти освіти: «Жодних гарантованих скарбів, або надійнішого захисту у житті не зможуть батьки підготувати дітям, ніж навчити їх шляхетним мистецтвам та вільним наукам». До останніх, він зараховував не лише традиційні «artes liberales» (сім вільних мистецтв), особливо вирізняючи роль риторики, але й так звані «цивільні науки» – історію та філософію. Мету освіти П'єтро Паоло Верджеріо вбачав у набутті багатофакторних знань, що формують вільний розум та високу моральність, допомагають в життєвих справах. Його ідеал – гармонійно розвинена особистість, що поєднує істину знань, чесноти та фізичну міцність. У методах виховання, за П. Верджеріо, важливі авторитет батьків та вчителя, інтерес самого учня до занять, а не примус чи покарання¹⁷.

Маффео Веджо (1407-1458 рр.) – автор трактату «Про виховання дітей та про їх гідні звички», яка була написана у період між 1445-1448 роками, у дійсності не мав педагогічного фаху, але зробив для освіти досить багато. Здобув освіту в найстаріших університетах Італії – Міланському та Павійському, де вивчав право і діалектику. Знав та любив античну культуру. Був досить успішним поетом, вірші якого читали у Ватикані. У своїй педагогіці звертався до виховання не тільки учнів (тільки хлопчики та юнаки), а їх батьків. Його дидактика полягала у поведінкових рекомендаціях майбутнього громадянина-гуманіста, які пов'язані з моральною поведінкою, з такою,

¹⁶ Kun L. Egyetemes testneveléses sporttörténet... P. 117.

¹⁷ Ibid. P.117.

яка орієнтована на зовнішнє схвалення оточуючих, на їхню повагу та любов. Але суспільство за часів М. Веджо було ще класовим, а в рекомендаціях гуманіста це не враховувалось. Спираючись на античні і ранньохристиянські тексти, він говорить про «гідну» поведінку, яка відповідає демонстрації «королівської величі» (метафорично), відмову від поведінки «рабської душі» (в прямому сенсі); з іншого боку, педагог був проти гордовитості та пихи в поведінці, так само як і проти лицемірства. Словом, автор обстоює концепцію поведінки людини не обмеженої класовою свідомістю, а людини вільної і гідної, якою вона бачилася гуманістам. Ця ідея відображена М. Веджо у принципі «нічого занадто» і підтверджуючі її, приводить приклади подібної поведінки учнів, який є правилом «золотої середини»: «Отже, за будь-яким жестом, позою, ходою, способом сидіти і лежати, нарешті, за будь-яким рухом обличчя, очей і рук ми будемо ретельно спостерігати, але найбільш похвальною з усього буде та середина, коли ми не будемо виглядати ні зманіженими та розслабленими, ні суворими та грубими». Науковець, порушує тему ненажерливості, культури поведінки під час обідів і бенкетів і особах, що беруть у них участь, засуджуючи надмірне вживання їжі і пияцтво, які шкодять здоров'ю і тіла, і душі. Як бачимо, Маффео Веджо продовжує традиції Античногрецької доктрини – «калокагатії». Еталон людини майбутнього повинен включати не тільки гуманістичні принципи, а мати фізичний вишкіл, що відповідає зазначеним аспектам. Трактат «Про виховання дітей та про їх гідні звички» перерахував і Еразм Роттердамський, який захоплювався ним і використовував педагогічні інновації М. Веджо у власній практиці¹⁸.

Ніколо Перотті (1429 або 1430–1480 рр.) – італійський вчений гуманіст, педагог, перекладач та засновник латинського напрямку освіти епохи Ренесансу. У 1443 році почав відвідувати школу Вітторіно да Фельтре в місті Мантуї, потім школу Гваріно да Верона у – Феррарі. Закінчив університет в Падуї, викладав у Болонському університеті латину, риторику та поезію. У віці 18 років познайомився з англійським гуманістом Вільямом Греєм, який згодом став єпископом Елі. Перекладав роботи грецьких філософів (Аристотеля, Платона, Плінія) та письменників (байки Федра) на латинську мову. Зрозуміло, що під дією імперативу думок зазначених вчителів, світогляд Ніколо Перотті обрав вектор гуманізму. Як викладач університету, організував власну наукову школу, яку залюбки відвідували студенти. Зневажливо ставився до шкідливих звичок учнів, закликаючи їх до здорового способу життя, критикував черезмірне вживання їжі і алкогольних напоїв, мотивував студентів до фізичних вправ, які позитивно впливають на інтелектуальну діяльність, щодо засвоєння навчального матеріалу¹⁹.

Французький письменник Франсуа Рабле (1494–1553 рр.) у своєму романі «Гаргантюа і Пантагрюель», який вважається пам'яткою французької літератури

¹⁸ Ibid. Р. 118.

¹⁹ Грендлер Пол Ф. Университеты итальянского Возрождения, JHU Press, 2002. С. 37.

епохи Відродження, піддає жорсткій критиці середньовічний аскетизм і пропагує гуманістичні ідеали свого часу. Молодий Гаргантюа вдало вправляється з верхової їзди, вправно володіє списом, займається гімнастичними вправами з гантелями тощо. Автор порівнює свого героя з грецьким атлетом Мілоном Кротонським, який вісім раз отримував оливковий вінок Олімпійського чемпіона в Античні часи. Не маючи глибоких знань з фізіології людини, Ф. Рабле вбачає позитивні результати від змін розумового і фізичного навантаження²⁰.

Іспанець за походженням, лікар, філософ і педагог, гуманіст, який заклав фундамент сучасного психоаналізу Хуан Луїс Вівес (1492-1540 рр.) жив і працював в Лондоні. Почав здобувати освіту у Валенсійському університеті, через переслідування Інквізиції, переїздить до Парижу де і здобуває фах лікаря. Після закінчення Університету Сорбони, дістається столиці Англії. Оселившись в Лондоні, був призначений кардиналом Вослі лектором коледжу Корпус-Крісті та Канцлером короля Англії Генріха VIII. Саме тоді, коли англійська знать була покровителем Хуана Луїса Вівеса, він зміг повністю присвятити себе своїм дослідженням ідей гуманізму. Мислитель і педагог, Епохи Відродження, у своїх наукових працях щодо вихованню дітей («Про викладання навчальних дисциплін») проповідував відмову від тілесних покарань, доброзичливе ставлення до учнів, індивідуальний підхід до кожної дитини. Головним приматом педагогіки Х. Вівеса була концепція всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Мета виховання – створення умов для розвитку її кращих задатків. Людина – вінець світобудови, Бог створив її досконалою, однак силою обставин ця досконалість утрачається, добра у своїй основі природа людини псується. Тому й потрібне виховання, бо воно здатне, на думку Хуана Вівеса, викоринити або зменшити негативні пристрасті, розвинути позитивні природні орієнтири. Х. Вівес вважав, що окрім часу на навчання учні повинні мати і час на заняття фізичними вправами, які зміцнюють їх здоров'я і підвищують розумову активність²¹.

Відомий італійський гуманіст, професор медицини університетів Падуї, Болоньї і Пізи Ієронім Меркуріаліс (1530-1606 рр.) вивчав історію давньогрецької агоністики (грец. «агон» – змагання) і видав шеститомну роботу «Мистецтво гімнастики». Перші три томи були присвячені історії античної гімнастики, а в трьох останніх описаний ефект фізичних вправ з точки зору медичних знань. У вступі автор пише «...більше всього помиляється той, хто стверджує, що фізичні вправи не сприяють підтримці здоров'я...». Слід відзначити неабиякий вклад І. Меркуріаліса у відродження давньогрецької гімнастики і поєднанні її елементів з середньовічними медичними знаннями. Автор виділяє три види гімнастики – військову (необхідну під час військових походів), атлетичну (шкідливу для здоров'я) і істинну (лікувальну)²².

²⁰ Сбруєва А.А., Рісіна М.Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах... С. 42.

²¹ Ibidem.

²² Губерський Л.В., Надольний І.Ф., Андрущенко В.П. Філософія... С. 49.

Німецький лікар, ботанік, прихильник гуманістичних поглядів у педагогіці Іохім Камерарій Молодший (Камераріус) – (лат. Joachim Camerarius Junior, нелатинізована форма німецького прізвища Каммермайстер 1534–1598 рр.) в своїй роботі «Діалог про гімнасії» з медичної точки зору, першим окреслив позитивні звершення від занять фізичною культурою та заповнив основи фізичного виховання як навчальної дисципліни у школах тогочасної Німеччини. Систематизував та описав чисельні ігри та фізичні вправи для приміщень навчального закладу і для використання на свіжому повітрі²³.

Англійський гуманіст Роджер Ешем (1515–1568 рр.) в книзі «Шкільний вчитель» (1570 р.) наполягає на включенні фізичного виховання у навчальну програму англійських шкіл. На думку Р. Ешема фізичний вишкіл повинен включати елементи верхової їзди, боротьби, бігу, танців, тощо. Будучи палким прихильником фізичного виховання джентльменів, Р. Ешем категорично засуджував спортивні ігри як «негідні та недостойні види спорту». Така нелюбов стає загалом зрозумілою, коли в їхньому переліку, окрім ігор в м'яч, ми зустрічаємо «кості» та інші азартні ігри, пов'язані з грошовим шахрайством. Такий осуд, завжди здавався підозрілим дослідникам його педагогічної спадщини, вони указували на те, а чи не був Роджер сам азартним гравцем. Як свідчить листування англійця з товаришами, виступаючи проти азартних ігор, сам Р. Ешем був якраз людиною азартною. Багато дослідників вказували на його пристрасть до півнячих боїв. Навіть намір, написати трактат з цього приводу не став у нагоді, саме в цьому і вбачали, дослідники його біографії, джерело постійної бідності, на яку він нарікав. Пам'ять про Роджера Ешема дбайливо зберігають в Англії клуби та об'єднання спортсменів–лучників і мисливців. У своєму ранньому трактаті «Стрілок з лука», який вийшов в світ 1545 року, гуманіст описує справжню велич, граційність і красу цього виду спорту. Вдячні послідовники та любителі цього заняття досі називають ім'ям Роджера Ешема свої клуби, обладунки для зберігання стрілецького спорядження тощо. У клубах встановлюють погруддя педагога, на жаль, не ідентичні, оскільки справжнього портрету науковця не збереглося, існують лише окремі замальовки олівцем, за якими відтворюють вигляд Роджера Ешема²⁴.

Французький філософ-гуманіст Мішель де Монтень (1533–1595 рр.) в книзі «Досліди» пропонує для зміцнення здоров'я учнів використовувати фізичні вправи. М. Монтень вважав що ігри для дітей є серйозним заняттям і тому автор пропонує ставитись до ігрової діяльності, як до практики, котра спрямована на зміцнення здоров'я учнів та поліпшує розумову роботу²⁵.

Одним з практиків, який розробив практичний курс фізичного виховання для шкіл Англії, був директор лондонської торгівельної школи Річард Малкастер (1530–

²³ Kun L. Egyetemes testneveléses sporttörténet... P. 118.

²⁴ Ascham R. The Scholemaster / Ed. by E. Arber. London, 1923. P. 27.

²⁵ Сбруева А.А., Рисіна М.Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах... С. 42.

1611 рр.), людина яку називали творцем «уроку» і «футболу». Свій великий практичний досвід наставник учнівської молоді виклав у роботі «Дослідження всіх обставин, обов'язкових в ділі навчання дітей, чи йде мова про виховання духу чи тіла». Річард Малкастер відзначав важливість занять фізичними вправами для покращення системи кровообігу, харчової системи, покращення емоційного стану, зміцнення м'язів тіла тощо. Для цього він рекомендував займатися бігом, робити піші прогулянки на певні відстані, плавання, фехтування, верхову їзду, стрільбу з луку, танці та співи²⁶.

Томмазо Кампанелла (1568–1639 рр.) – італійський філософ, теолог і поет, один з найбільш яскравих представників раннього утопічного соціалізму. З юності, прагнучи до науки, він у віці 15 років вступив в чернечий орден домініканців і присвятив себе вивченню філософії і богослов'я. У соціально-політичних переконаннях Т. Кампанелли центральне місце займає ідея створення єдиної світової держави, що повинна було привести до усунення усіх конфліктів між людьми і встановлення миру і щастя на землі. Впродовж 27 років Т. Кампанелла був заточений у в'язниці за участь у змові проти іспанського панування. Перебуваючи в заточенні, Т. Кампанелла написав твір «Місто Сонця», у якому зображував ідеальну державу, де немає приватної власності, де усі однаково працюють, мають можливість вивчати науки і мистецтва. Значне місце в книзі займає опис виховання дітей в місті «Сонця». На думку Кампанелли, воно має бути організоване так, щоб у дітей була можливість розвивати як фізичні, так і розумові здібності. Т. Кампанелла вказував, що розумове утворення повинно поєднуватися з фізичним і моральним вихованням, за участю дітей в праці, з навчанням різним професіям. Слід підкреслити, що початкове навчання учнів в місті «Сонця» засноване на наочності, яку Т. Кампанелла цінував дуже високо. Діти одержують елементарні знання про усі речі і явища під час прогулянок, розглядаючи намальовані на стінах міста картини, на яких зображені геометричні фігури, тварини, рослини, знаряддя праці тощо. Т. Кампанелла мріяв про те, щоб чоловіки і жінки були рівноправні, звільнені від важкої фізичної праці, діти з двох років займалися фізичними вправами, він описав фізичні вправи і рекомендував правила моральної гігієни і здорового режиму «соляріям» – жителям міста «Сонця»²⁷.

Цінним внеском, у розвиток гуманістичних ідей фізичного виховання пізнього Середньовіччя, була діяльність видатного слов'янського педагога з Чехії, мислителя – Яна Амоса Коменського (1592–1670 рр.). Після закінчення латинської школи і університету в Німеччині був проповідником, а потім і головою своєї релігійної громади. Займався педагогічною діяльністю в різних країнах Європи, писав підручники. Завдяки останнім, Я. Коменський став відомим ще за життя, по ним вчилися у Європі і в усьому світі. Він був засновником педагогіки «Нового часу». У

²⁶ Kun L. Egyetemes testneveléses sporttörténet... Р. 120.

²⁷ Губерський Л.В., Надольний І.Ф., Андрущенко В.П. Філософія... С. 55.

його теоретичних працях з питань навчання і виховання дітей («Материнська школа», «Велика дидактика», «Новітній метод мов», та ін.) розглянуті усі найважливіші педагогічні проблеми свого часу. Відмінною рисою педагогічних переконань Яна Амоса Коменського було те, що він розглядав виховання в якості однієї з найважливіших передумов встановлення справедливих і дружніх стосунків між людьми і народами. Я. Коменський, на основі наукових відкриттів, прийшов до розуміння необхідності розвитку фізичного виховання. У його роботі «Велика дидактика» розглядалися питання виховання дітей дошкільного віку і підготовки підростаючого покоління, визнавалося те, що правильно обрані і дозовані фізичні рухи не лише допомагають збереженню здоров'я, а і сприяють подоланню втоми, пов'язаної з шкільними заняттями. Через введення в школах розкладу уроків, Ян Амос Коменський запропонував, зробити тривалішими перерви і частину пообіднього часу використовувати для занять фізичними вправами, тренувань і виховної роботи. Велику увагу приділяв формуванню системи фізичних вправ. Серед рухливих ігор виділяв корисні, які доповнював військовою підготовкою – бігом, стрибками, боротьбою, плаванням і попаданням списа в кільце. На основі висунених педагогом ідей, в учбових закладах впроваджувалася система гуманістичних цінностей, етика фізичного виховання, яка в зміненому вигляді, з другої половини ХІХ ст. вплинула на розробку норм проведення спортивних змагань, з метою досягнення високих результатів²⁸.

Еразм Роттердамський (1466 або 1467–1536 рр.) – голландський вчений-гуманіст, богослов, письменник, філософ, перекладач, критик середньовічної схоластики, у роботі «Громадянство звичаїв дитячих» в пункті 150, рекомендує до загально розвиваючих фізичних вправ, для учнів середніх навчальних закладів, додавати ігри з м'ячем не тільки в школах, а і вдома. Еразм Роттердамський творив в самих різних областях: від теології до педагогіки. У педагогіці і філософії він виступає як християнський гуманіст. Основні ідеї, на яких побудована педагогіка Еразма: «Людьми не народжуються, але робляться шляхом виховання»; «Людину робить розум»; «Людина має вільну волю, і тільки тому можлива його моральна і юридична відповідальність; деструктивна критика будь-якого насильства і воєн» Різко виступив проти жорстоких методів середньовічної освіти, які називав «камерою для катувань», де «нічого не почуєш крім шуму різок і палиць, криків болю і ридань та шаленої лайки. Що інше може винести дитина звідси, крім ненависті до науки». Указував на актуальність фізичного вишколу учнів: «Треба пам'ятати і про фізичний розвиток дитини, піклуватися про правильний режим, помірне харчування, про спеціальні заняття і ігри, але все повинно бути в міру, без надмірностей». Вчити треба граючи, метр педагогіки пропонує різноманітні ігри для навчання читанню,

²⁸ Kun L. Egyetemes testneveléses sporttorttenet... P. 121.

письму, математиці, історії та попереджає, щоб інтелектуальні ігри не були надто складними²⁹.

З наукових досліджень, що зробили великий вплив на розвиток фізичної культури, важливими були роботи по анатомії і біомеханіці Леонардо да Вінчі (1452–1519 рр.)³⁰, по анатомії – Андреа Везалія (1514–1564 рр.)³¹ і фізіології – Вільяма Гарвея (1578–1657 рр.)³². Їх праці стали фундаментом для розвитку наукових основ фізичного виховання в педагогіці Нового часу.

Висновки. Для епохи Відродження характерним є виникнення й поширення спортивно-ігрових (Англія) та гімнастичних (Німеччина, Швеція, Франція, Чехія, Данія тощо) систем фізичного виховання, які мали в різних європейських країнах багато спільного, проте кожна з них відтворювала економічні, військові, культурні особливості тих країн, у яких вони були представлені. Відрізнялося також і застосування методологічні аспекти організації і форм проведення занять. Ці системи були модернізовані і пристосовані до нових умов кінця XIX – початку XX ст.

Загалом, характеризуючи вплив середньовічної методологічної основи фізичного виховання на сучасні концепції фізкультурної освіти, можна дійти таких висновків:

- видатними педагогами і мислителями у багатьох країнах світу навчальний предмет «фізична культура» знайшов прописку у освітній програмі поряд з філософією, риторикою, медициною, правом, поезією тощо, були розроблені теоретико-методологічні засади викладання фізичної культури, визначені методи та засоби її реалізації;

- елементи руху набули своєрідних стилізованих форм, які, вивільнившись від елементів ритуального характеру, створили фундамент для розвитку сучасної європейської фізичної культури і спорту;

- в епоху Ренесансу було створено умови для впровадження у навчальний процес вищих і середніх навчальних закладів предмету «фізична культура»;

- більшість гімнастичних систем позбулися прикладного змісту, орієнтованого на підготовку військових кадрів;

- головні ідеї епохи реформації сприяли гуманізації фізичної культури, проте вони не зазнали системної реалізації в освіті молодого покоління;

- фізична культура та спорт почали змінювати статус обмеженості територіальними рамками окремої держави, завдяки комунікації між провідними умами того часу, вона набуває загальноєвропейського характеру.

REFERENCES

Ascham, R. (1923). *The Scholemaster*. London [in English].

Babaev, Yu. (2004). *Osnovy fylosofii*. Rostov-na-Donu: «Fenyks» [in Russian].

²⁹ Сбруєва А.А., Рисіна М.Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах... С. 42.

³⁰ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры... С. 67.

³¹ Рассел Б. Жизнь в Средневековье. М.: Политизат, 1987. С. 148.

³² Руа Жюст Жан. История рыцарства. С-Пб.: Печатня Леонида Демиса, 1858. 96 с.

- Fil, S., Khudolii, O. & Malka, H. (2003). *Istoriia Fizychnoi kultury*. Kharkiv: «OVS» [in Ukrainian].
- Gurevych, A. (1984). *Kategorii srednevekovoi kultury*. Moskva: Iskusstvo [in Russian].
- Haluzynskiy, V. (1995). *Pedahohika: teoriia ta istoriia*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Hrendler, P. (2002). *Universitety italianskoho Vozrozhdeniya*. JHU Press [in Russian].
- Huberskyi, L.V., Nadolnyi, I.F. & Andrushchenko, V.P. (2004). *Filosofia*. Kyiv: Vikar [in Ukrainian].
- Jaroszewski, J. (2019). Wychowanie fizyczne i sport w obozach dla internowanej ludności ukraińskiej na terenie województwa Łódzkiego w latach. In: *Istoriya fizychnoyi kultury i sportu narodiv Yevropy: zb. tez dop. III Mizhnar. nauk. konhr. ist. fiz. kult. (10–12 veres. 2019 r.)*. Lutsk: Skhidnoyevrop. nats. un-t im. Lesi Ukrayinky. P. 54 [in Poland].
- Kosyak, V.A. (2018). *Ocherki filosofii sporta* [Essays on the philosophy of sport]. Sumy: FLP Tsyoma S.P. [in Russian].
- Kun, L. (1978). *Egyetemes testnevelés sporttörténet*. Budapest: C Sport [in Hungary].
- Rassel, B. (1987). *Zhizn v Srednevekovie*. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Rua Zhiust Zhan (1958). *Istoriya rytsarstva*. SPb.: Pechatnia Leonida Demysa [in Russian].
- Połaniecka, A. & Błaszowska, A. (2019). Uwarunkowania ewolucji kultury fizycznej na ziemi koszalińskiej po 1945 roku. In: *Istoriya fizychnoyi kultury i sportu narodiv Yevropy: zb. tez dop. III Mizhnar. nauk. konhr. ist. fiz. kult. (10–12 veres. 2019 r.)*. Lutsk: Skhidnoyevrop. nats. un-t im. Lesi Ukrayinky. P. 32. [in Poland].
- Sbruieva, A.A. & Rysina, M.Yu. (2000). *Istoriia pedahohiki u skhemakh, kartakh, diahramakh* [History of pedagogy in schemes, maps, diagrams]. Sumy: Sumy SPU [in Ukrainian].
- Skalski Dariush (2015). Istoryko-kulturni peredumovy stanovlennia y rozvytku fizkulturnoi osvity v Yevropi v serednovichnu dobu. *Porivnialno-pedahohichni studii*, 4 (26), 19–27 [in Ukrainian].
- Sobutskiy, M. (2014). Movna sytuatsiia i movno-kulturnyi prostir zakhidnoievropeiskoho serednovichchia. *Movoznavchi studii*, 57, 93–97 [in Ukrainian].
- Verbytskyi, V. & Bondarenko, I. (2014). *Istoriia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini*. Mykolaiv. Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly [in Ukrainian].
- Yevtukh, M. (1996). *Rozvytok osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini*. Kyiv: Kyivskiy un-t im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
- Zadorozhna-Kniahytska, L. (2020). *Istoriia pedahohiky*. Kherson: OLDI-PLUS [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/132-139

УДК (UDC) 366.477

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE SECURITIES INSTITUTE**Ivan Lisnyi*****Abstract**

The article examines the history of the formation and development of such an institution as securities. The emergence of securities and the implementation of various financial transactions with them has a centuries-old history. The birth of this institute plays a significant role in the development of the financial market, which in turn is a key cog in the mechanism of the entire economy. Some ancient peoples knew symbols without names, but their rights were determined only by the fact of possession. Although these signs had no guarantees in the modern sense, there is a certain historical connection between them and there is reason to consider them archetypes of the latter.

The purpose of the research is to study the process of creation of the securities market in the world and to identify further stages of development for the securities market of Ukraine.

The methodological basis of the research was the principles of objectivity, historicism and systematicity with the application of general scientific methods of analysis, synthesis, generalization in the unity of logical and historical, the study of phenomena in concrete – historical conditions, the transition from concrete to abstract and from abstract to concrete with the use of general scientific methods.

The scientific novelty of the publication lies in the comprehensive analysis of the process of transformation of securities and the process of their formation in the world community.

Conclusions. Thus, as a result of the long history of the securities market, the global financial architecture of the securities market was formed only at the beginning of the 21st century, which determined the main trends of its development. However, in general, the growth of securities markets is cyclical, and even when there are periods of market decline, the growth of securities markets is a continuous evolutionary process aimed at increasing the importance of securities markets as a source of investment resources for economic growth.

Keywords: securities, stamps, congaria, missilia, promissory note circulation, promissory law

* Holder of the Third (educational and scientific) Level of Higher Education With the Degree of Doctor of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Law and Finance of the Poltava Institute of Economics and Law ZVO "Open International University of Human Development "Ukraine", Poltava, Ukraine. E-mail: liso612.z@gmail.com. ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3157-6323>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Іван Лісний*

Анотація

У статті розглянуто історію становлення та розвитку такого інституту як цінні папери. Виникнення цінних паперів і здійснення різноманітних фінансових операцій з ними має багатовікову історію. Зародження даного інституту відіграє значну роль у розвитку фінансового ринку, який своєю чергою є ключовим гвинтиком у механізмі усієї економіки. Деякі стародавні народи знали символіку без назв, але їхні права визначалися лише фактом володіння. Хоча ці знаки не мали гарантій в сучасному розумінні, між ними існує певний історичний зв'язок і є підстави вважати їх архетипами останніх.

Мета дослідження полягає у вивченні процесу створення ринку цінних паперів в світі та виокремлення подальших етапів розвитку для ринку цінних паперів України.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення у єдності логічного та історичного, вивчення явищ у конкретно – історичних умовах, переходу від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного із застосуванням загальнонаукових методів.

Наукова новизна публікації полягає у комплексному аналізі процесу трансформації цінних паперів та процесу їх становлення в світовому співтоваристві.

Висновки. Таким чином, в результаті тривалої історії ринку цінних паперів тільки на початку XXI ст. сформувалася глобальна фінансова архітектура ринку цінних паперів, яка визначила основні тенденції його розвитку. Однак загалом зростання ринків цінних паперів є циклічним, і навіть коли спостерігаються періоди спаду ринку, зростання ринків цінних паперів є безперервним еволюційним процесом, спрямованим на підвищення значення ринків цінних паперів як джерела інвестиційних ресурсів для економічного зростання.

Ключові слова: цінні папери, марки, *congiaria*, *missilia*, вексельний оборот, вексельне право

Цитування: Лісний, І. (2023). Історія становлення та розвитку інституту цінних паперів. *Консенсус*, 1, 132–139.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/50>

Постановка проблеми. У сучасній юриспруденції цінні папери та ринки цінних паперів є найважливішими елементами для належного функціонування усього ринкового механізму. Упродовж усієї своєї історії ринок цінних паперів був одним з основних джерел фінансування економіки та рушієм економічного зростання. Динаміка цього зростання значною мірою визначається фінансовими інноваціями на ринку цінних паперів та появою нових продуктів і методів торгівлі.

* здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти ступеня доктора філософії, старший викладач кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Полтава, Україна. E-mail: liso612.z@gmail.com. ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3157-6323>

Аналіз останніх досліджень. Питанням історії цінних паперів присвячена значна кількість досліджень. Проблеми закономірностям розвитку ринку цінних паперів присвячена робота Пола Байроха¹, аналізу сучасного стану діяльності українського ринку цінних паперів присвячено роботу Л. Діденко та Д. Касянчук².

Фундаментальні дослідження особливостей історичного розвитку національного та світових фінансових ринків висвітлено у науковій праці Г. Марковіца³, а В. Шарп розвинув теорію співвідношення ризику та доходу інвестицій у цінні папери у 1960-х рр.⁴

Метою цієї статті є узагальнення історії створення ринку цінних паперів в світі та виокремлення подальших етапів розвитку для ринку цінних паперів України, які перебувають практично на стадії становлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія ринків цінних паперів пов'язана з розвитком фінансових послуг, які з'явилися в усьому світі разом з розвитком торгівлі. Ще в XXIII ст. до н.е. і аж до XX ст. до н.е. в Месопотамії (переважно в Шумері та Вавилоні) з'явилися кредитні ринки та найпростіші прототипи банків.

З огляду на історію цінних паперів, варто зазначити, що найпершими цінними паперами можна вважати прототипи боргових інструментів у країнах Стародавнього світу, таких як Римська імперія та Стародавній Китай, де система боргової документації була досить чітко визначеною.

Деякі стародавні народи знали символіку без назв, але їхні права визначалися лише фактом володіння. Хоча ці знаки не мали гарантій в сучасному розумінні, між ними існує певний історичний зв'язок і є підстави вважати їх архетипами останніх.

У Римі існували так звані *Congiaria* і *Musilia*, що використовувалися при імператорах. *Congiaria* означає подарунки, які дають пролетаріату на великих святах. Зазвичай на останніх вручалася спеціальна дерев'яна або свинцева печатка, за якою вони могли отримати зазначений приз. *Musilia* – це не що інше, як замовлення на доставку грошей, їжі тощо. На вигляд вона була як маленька табличка, яку римський імператор кидав у натовпи в громадських місцях, театрах і цирках.

У той же час, згідно із законами стародавніх квіритів, зобов'язання вважалось глибоко особистим, не залишаючи сумніву в тому, що особистості змінюються. З

¹ Байрох П. Перемоги та поразки: економічна та соціальна історія світу з XVI століття до наших днів (3 т.). Gallimard, 1997.

² Діденко Л.В., Касянчук Д.С. Діяльність нерезидентів на українському ринку цінних паперів та проблеми її регулювання. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України*. 2018. № 2. С. 118.

³ Markowitz H.M. Foundations of Portfolio Theory. *Journal of Finance*. 1991. Vol. 46. Issue 2. P. 469–477.

⁴ Sharp William Forsythe. Encyclopedia of financial ideas / [head. ed. V.V.Feshchenko; structure. N.L. Guzei and others]. Kyiv: Ukr. agency finance development, 2012. Chap. 4. P. 306. (Financial transactions. Specialist's library).

огляду на подібну безумовну індивідуальність зобов'язальних відносин не могло бути й мови про які-небудь зміни в особистостях первинних співучасників зобов'язання. Але з плином часу незручності такого положення мали зумовити пошук інших засобів. Таким засобом став мандат. Безсумнівно, таке нововведення є величезним кроком вперед у порівнянні з беззастережною заборорою на зміну роботи⁵.

Такі речі, як сучасні цінні папери, були відомі індусам задовго до того, як туди прийшов Олександр Македонський. Цей папір написаний на санскриті і називається *Ondegui*, що перекладається як «папір, призначений для обігу».

Історично першою формою забезпечення фінансового обігу можна вважати вексель. Наприкінці XVIII ст. походження векселів пов'язували з євреями, яких неодноразово виганяли з Франції, або з гвельфами, які покинули в кінці XIII ст. Флоренцію після того, як їх партія зазнала поразки. У Новий час, згідно з Монтеस्क'є і Вольтером, ідея походження векселя отримала особливу довіру серед євреїв. Однак наприкінці XVIII ст. були знайдені підтверджені докази: векселі можна вважати породженням Середньовіччя, Італію – його батьківщиною (про що красномовно свідчать майже всі вексельні умови), а творцями векселів – середньовічних італійських купців і міняйл.

Першим періодом в історії векселя можна назвати Італію. Тому наступну епоху в розвитку грошових переказів слід пов'язувати з італійським періодом, а саме з епохою ярмарків Шампані (XIII ст.) і особливо в Бургундії (Ліон) і Безансоні (XIV–XVI ст.). Векселі почали виконувати інші функції, а також були засобом переказу грошей. Це могло бути у формі кредиту або способу отримання дебіторської заборгованості (зі знижкою) шляхом переуступки її комусь іншому. Та чи інша функція може бути здійснена лише за посередництва банкірів. Канонічні закони визнавали право тільки на відшкодування праці і витрат і засуджує векселі для посередництва грошових позик під відсотки⁶.

Епоха колоніальних завоювань розпочалася наприкінці XV ст. і принесла величезні прибутки. Для фінансування колоніальних експедицій потрібні були великі суми грошей, тому почали створюватися торгові компанії, які випускали власні цінні папери.

Такі компанії стали дуже поширеними в італійській торгівлі протягом XII–XIV, і до XIV ст. в італійських містах налічувалося кілька сотень таких компаній.

Широке використання цінних паперів цих компаній призвело до створення в 1460 р. першої міжнародної фондової біржі в Антверпені, тодішньому фінансовому центрі Європи, для управління атлантичною торгівлею.

До кінця італійського періоду (кінець XVI – початок XVII ст.) векселі майже повністю сформувалися. У тривалому історичному процесі сформувався звичай

⁵ Бриндак Д. Класифікація боргових цінних паперів. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 12. С. 119.

⁶ Демківський А.В. Вексельний обіг в Україні: Навчальний посібник. Київ: ВІРА-Р, 2013. 213 с.

векселів і навіть з'явився вексель міста Болонья (1569 р.). Вексель складається у формі листа, а потім складається у формі факсу. Курси валют відомі, і між різними торговими центрами встановлюються звичайні курси. Існують також різні гарантії щодо обґрунтованості та своєчасності платежів.

Вимога про повернення у формі переказного векселя з усіма особливостями виконавчого процесу в акцепті, арбітражі, якщо необхідно, оцінці, опротестуванні та петиції майна та особи. До кінця італійського періоду, при всьому своєму розвитку, векселям бракувало однієї якості: мобільності, переказності. Це ще не був цінний папір, який можна передати від однієї людини до іншої і змінити кредиторів.

Важливим кроком в історії обігу векселів стала поява індосаменту в 1600 році. Лише з появою індосаменту паперові гроші стали потужним кредитним інструментом, який переходив з рук в руки, не обмежуючись рамками однієї країни.

Після деяких вагань з боку французьких законодавців індосамент був нарешті визнаний і запроваджений указом Людовика XIV (1673 р.) і майже одночасно (1682 р.) у лейпцизьких векселях, які на той час були зразком для наслідування. Цей індосамент звільнив вексель з рук банкірів і передав його в руки купців як засіб комерційного кредиту.

Переказні векселі прийшли до Німеччини з Італії та Франції. Вексель є формальним актом, незалежно від матеріальних відносин між учасниками угоди і дій, що призвели до його утворення: у 1847 році було видано німецьке положення про векселі, згідно з яким вексель став абстрактним зобов'язанням.

У XVII ст. в європейських країнах почали з'являтися акціонерні товариства. Прогрес у технології бухгалтерського обліку призвів до більш широкого використання акцій, що, в свою чергу, призвело до подальшого розвитку ринку цінних паперів.

Це мало вирішальне значення для подальшого розвитку ринку цінних паперів. Столиця голландського ринку цінних паперів була загальновизнаною протягом двох століть, починаючи з 1600 року.

До 1800 р. місто було загальновизнаним центром світового ринку цінних паперів, особливо після заснування Банку Амстердама. Амстердам здобув цю важливу позицію в результаті розвитку голландської колоніальної імперії та створення умов, що сприяли швидкому економічному зростанню і прийняттю фінансових інновацій в Нідерландах.

Амстердам визнаний важливим містом в результаті розвитку голландської колоніальної імперії і створення в Нідерландах умов, які сприяли швидкому економічному зростанню і сприйнятливості до фінансових інновацій.

На міжнародній арені на початок XX ст. характеризується пошуком шляхів уніфікації законів про векселі. Процес узгодження національних векселів розпочався з Міжнародної конференції з гармонізації законів про векселі, що проходила в Гаазі в

1910 і 1912 рр. За результатами цієї роботи 29 країн підписали договори, що містять положення про прості векселі та переказні векселі⁷.

Загалом, економічна депресія початку 1930-х років відбулася в більшості країн світу. Рецесія 1930-х років відбулася в більшості країн світу: між 1929 і 1932 роками світове виробництво впало на 35%, а тисячі компаній у кожній країні були створені під час буму 1920-х років тисячі компаній у кожній країні, створених під час буму 1920-х років, були ліквідовані. Тоді, у 1930-х роках, у Сполучених Штатах і Західній Європі 11 мільйонів людей були безробітними в Сполучених Штатах і Західній Європі (2 мільйони з них лише в Німеччині)⁸.

Після Бреттон-Вудської конференції 1944 р. та закінчення Другої світової війни Сполучені Штати продовжили період свого міжнародного політичного та економічного лідерства. Характерною рисою періоду британського лідерства стало проголошення політики вільної торгівлі.

Саме проголошення політики вільної торгівлі, посилення процесу глобалізації та створення глобальної економіки. Це було створення глобальної економіки.

У 1950-х рр. ринок цінних паперів почав стрімко розширюватися, що знову загостило проблему волатильності, притаманну природі цього ринку. З початку 1980-х рр. (а в США та Великобританії – з початку 1970-х) ринки цінних паперів стали основним джерелом фінансування в багатьох країнах, зменшуючи роль банків у фінансуванні економіки. У цьому контексті з продовженням політики лібералізації та дерегуляції ринків і поглибленням міжнародних економічних відносин завдяки розвитку засобів зв'язку та передачі інформації.

У 1980-х рр. світова система фінансових ринків вступила в якісно нову фазу. У міру розвитку системи світових фінансових ринків у 1980-х роках формувалася глобальна фінансова мережа, що з'єднувала основні фінансові центри. Формування таких мереж лягло в основу так званої «фінансової революції», яка забезпечила постійну присутність основних міжнародних фінансових інститутів на світових фінансових ринках і, в свою чергу, значно прискорила розвиток міжнародної фінансової інтеграції та фінансових інновацій.

Інформаційно-технологічна революція, що розпочалася в цей період, призвела до швидкого впровадження комп'ютерних технологій на фінансові ринки, а з початку 1990-х рр. – до широкого використання Інтернету у сфері фінансових послуг. Таким чином, до кінця XX ст. сформувалися глобальні ринки цінних паперів, які стали важливим джерелом фінансування економіки. Однак кризи на фінансових ринках почастішали. Банківські кризи, структурні кризи суверенних облігацій (наприклад, мексиканська криза 1982 р.), кризи на ринку нерухомості (1990–1991 рр.,

⁷ Орлов І.В. Історичний аспект обліку корпоративних цінних паперів в акціонерних товариствах. *Вісник ЖІТІ*. 2002. № 18. С. 106.

⁸ Smith M. A History of the global stock market. From Ancient Rome to Silicon Valley. Chicago: University of Chicago Press, 2004. P. 15.

що переросли у світову фінансову кризу в США у 2007 р.), регіональні кризи фінансової лібералізації (Мексика у 1994–1995 рр., Південно-Східна Азія у 1997–1998 рр., Бразилія у 1998–2002 роках, Аргентина у 2001 році й інші. Що стосується криз на ринках цінних паперів, то варто згадати кризи 1987 та 2000 рр.

Після першої хвилі рецесії у 2000–2001 рр. були зроблені спроби відродити ринок цінних паперів через сек'юритизацію активів. На ринку нерухомості пріоритетом став випуск спеціальних іпотечних цінних паперів (ІЦП) для придбання нерухомості в кредит, і ринки нерухомості та ІЦП знову почали зростати⁹.

Лібералізація, демократизація та деопосередкування, а також сек'юритизація – основні тенденції, що були виявлені. Враховуючи загальну циклічність розвитку ринку цінних паперів, можна було б очікувати подальшого розвитку цих тенденцій після завершення фінансово-економічної кризи 2008–2009 років і відновлення активності на ринку цінних паперів на новому, більш високому рівні. Однак очевидно, що після кризи ландшафт світового ринку цінних паперів зміниться, а ролі учасників ринку будуть перерозподілені¹⁰.

Висновок. Ринки цінних паперів завжди були важливим елементом економічного зростання та економічного розвитку, але ці ринки за своєю природою циклічні. Тому що вони є вони мають періоди спаду після періодів активності, але потім обсяги торгів завжди знову досягають високих рівнів.

Однак загалом зростання ринків цінних паперів є циклічним, і навіть коли спостерігаються періоди спаду ринку, зростання ринків цінних паперів є безперервним еволюційним процесом, спрямованим на підвищення значення ринків цінних паперів як джерела інвестиційних ресурсів для економічного зростання. Таким чином, в результаті тривалої історії ринку цінних паперів на початку XXI ст. сформувалася глобальна фінансова архітектура ринку цінних паперів, яка визначила основні тенденції його розвитку.

REFERENCE

- Bairoch, P. (1997). *Victories and setbacks: economic and social history of the world from the 16th century to the present day* (3 Vols). Gallimard [in French].
- Bryndak, D. (2010). *Klasyfikatsiia borhovykh tsinnykh paperiv* [Classification of debt securities]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 12, 117–120 [in Ukrainian].
- Demkivskyi, A.V. (2013). *Vekselnyi obih v Ukraini* [Promissory note circulation in Ukraine]. Kyiv: VIRA–R [in Ukrainian].
- Didenko, L.V. & Kasyanchuk, D.S. (2018). *Diya'nist' nerezidentiv na ukrains'komu rinku cinnih paperiv ta problemi ii reguluvannya* [Activities of non-residents on the Ukrainian securities market and problems of its regulation]. *Zbirnik naukovih prac' Universitetu derzhavnoi fiskal'noi sluzhbi Ukraini*, 2 [in Ukrainian].

⁹ Roubini N., Uzan M. *New International Financial Architecture* (Elgar Mini Series) (Vol 1 & 2). N.Y.: Edward Elgar Publishing, 2006.

¹⁰ Гавкалова Н.Л., Шутеева О.Ю. Ринок цінних паперів: особливості та фінансове забезпечення його функціонування: монографія. Х.: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. 184 с.

- Feshchenko, V.V. (Ed.). (2012). Sharp William Forsythe. *Encyclopedia of financial ideas*. Kyiv: Ukr. agency finance. development. Part 4. P. 306 [in Ukrainian].
- Havkalova, N.L. & Shutieieva, O.Yu. (2015). *Rynok tsinnykh paperiv: osoblyvosti ta finansove zabezpechennia yoho funktsionuvannia* [Securities market: features and financial support of its functioning]. Kharkiv: KhNEU im. S. Kuznetsia [in Ukrainian].
- Markowitz, H.M. (1991). Foundations of Portfolio Theory. *Journal of Finance*, 46 (2), 469–477.
- Orlov, I.V. (2002). Istorychnyi aspekt obliku korporatyvnykh tsinnykh paperiv v aktsionernykh tovarystvakh [Historical aspect of accounting of corporate securities in joint-stock companies]. *Visnyk ZhITI*, 18, 101–106 [in Ukrainian].
- Roubini, N. Uzan, M. (2006). *New International Financial Architecture (Elgar Mini Series)*. N.Y.: Edward Elgar Publishing.
- Smith, M. (2004). *A History of the global stock market. From Ancient Rome to Silicon Valley*. Chicago: University of Chicago Press.

тіжнародні Відносини

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/140-153

УДК (UDC) 327.7 : 316.346.2-055.2 «19/20»

DEVELOPMENT OF MULTILATERAL INTERSTATE COOPERATION ON GENDER ISSUES IN THE MIDDLE EAST (END OF THE 20 – BEGINNING OF THE 21 CENTURY)

Iryna Tykhonenko*

Yelizaveta Kyrychenko**

Abstract

The article attempts to analyze the development of forms and manifestations of multilateral intergovernmental cooperation on gender issues in the Middle East at the end of the 20th – beginning of the 21st century.

The Middle East region, in religious and civilizational dimensions, is quite specific in terms of the comprehensive implementation of the ideas of feminism and overcoming gender gaps. However, as a result of the study, the effectiveness of the region's involvement in both global initiatives on gender issues and the formation of its own mechanisms and tools for the protection of women was revealed, which is implemented in the following practical acts.

Firstly, the involvement of the Middle East region as an object of activity of the United Nations Structure for Gender Equality and Empowerment of Women ("UN-Women") aimed at protecting women in conflicts and granting equal rights to women alongside men.

Secondly, the formation of a regulatory framework and programs on gender issues in the activities of the regional organization – the League of Arab States (LAD). It was found that the existing mechanism of intergovernmental cooperation in the LAD regarding the implementation of gender equality and the role of women in Arab society is not sufficiently effective, given the advisory nature of the organization's decisions, and it is not sufficiently implemented in practice by all Middle Eastern states. It should be stressed on the positive and fruitful activity of the Arab Women Organization, which has a number of programs for the protection of Arab women and their rights.

* PhD in political sciences, Assistant professor of the Department of International relations and foreign policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: irinavi2202@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

** Student of Master Degree, Specialty 291 "International relations, public communications and regional studies" Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: kiricenkoliza075@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5976-0049>

Thirdly, the dialogue between the Middle East and North Africa in the format of the MENA region is quite developed – the holding of African-Arab summits between the African Union and the League of Arab States, launched in 1977, which are aimed at jointly solving gender issues.

The authors concluded that the Middle East region still has to overcome a number of barriers and domestic policy changes to protect women's rights, but the initiation and development of dialogue on a multilateral basis is a positive step in achieving global trends in ensuring gender equality and feminism in general.

Keywords: Middle East, gender issues, "UN-Women", LAD, Arab Women Organization, MENA

РОЗВИТОК БАГАТОСТОРОННЬОГО МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЩОДО ГЕНДЕРНИХ ПИТАНЬ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Ірина Тихоненко*

Єлизавета Кириченко**

Анотація

У статті здійснено спробу аналізу розвитку форм та проявів багатостороннього міждержавного співробітництва щодо гендерних питань на Близькому Сході наприкінці XX – початку XXI ст.

Регіон Близького Сходу у релігійному та цивілізаційному вимірах є досить специфічним щодо всеосяжного втілення ідей фемінізму та подолання гендерних розривів. Пороте, у результаті дослідження виявлено ефективність залучення регіону як до загальносвітових ініціатив щодо гендерних питань, так і формування власних механізмів та інструментів захисту жінок, що проявляється у наступному.

По-перше, залученість регіону Близького Сходу як об'єкту діяльності Структури Організації ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок («ООН-Жінки») спрямованої на захист жінок у конфліктах та наданні рівних прав жінок поряд із чоловіками.

По-друге, формування нормативної бази та програм з гендерної проблематики у діяльності регіональної організації – Ліги Арабських Держав (ЛАД). Виявлено, що наявний механізм міждержавної взаємодії в ЛАД щодо впровадження гендерної рівності та ролі жінки у арабському суспільстві не є достатньо ефективним зважаючи на рекомендаційний характер рішень організації і не реалізується на практиці повною мірою усіма близькосхідними державами. Позитивною є діяльність Арабської жіночої організації, яка має низку програми щодо захисту арабських жінок та їх прав.

По-третє, досить розвиненим є діалог між Близьким Сходом та Північною Африкою у форматі регіону MENA – проведення Африкансько-арабських самітів між Африканським Союзом та Лігою Арабських Держав, що започатковані у 1977 р. та спрямовані на спільне вирішення гендерних питань.

* кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: irinavi2202@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

** магістрантка спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: kiricenkolizao75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5976-0049>

Автори дійшли висновку, що регіон Близького Сходу має подолати ще низку бар'єрів та внутрішньодержавних змін політики щодо захисту прав жінок, але започаткування та розвиток діалогу на багатосторонній основі є позитивним зрушенням у досягненні загальносвітових тенденцій щодо забезпечення гендерної рівності та фемінізму в цілому.

Ключові слова: Близький Схід, гендерні питання, «ООН-Жінки», ЛАД, Арабська жіноча організація, MENA

Цитування: Тихоненко, І., & Кириченко, Є. (2023). Розвиток багатостороннього міждержавного співробітництва щодо гендерних питань на Близькому Сході (кінець XX – початок XXI ст.). *Консенсус*, 1, 140–153.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/51>

Постановка проблеми. Питання гендерної рівності та захисту прав жінок все більше стають на порядок денний міждержавного співробітництва. Досить специфічним у цьому контексті є регіон Близького Сходу, держави якого мають у своїй гендерній політиці досить ґрунтовну релігійну та державо-центристську позицію. Проте, всеосяжний розвиток руху за жіночі права та подолання гендерних розривів має загальносвітову інституційну основу – діяльність «ООН-Жінки», яка поширюється і на Близький Схід. У свою чергу, не зважаючи на певну «закритість» до феміністських тенденцій, регіон Близького Сходу має здобутки у власних ініціативах на рівні багатостороннього міждержавного співробітництва щодо гендерних питань, які варто розглянути у їх еволюційному розвитку. Існуючі механізми міждержавної співпраці на Близькому Сході щодо подолання гендерних розривів, захисту прав жінок та підвищення ролі жінок у суспільстві набувають все більшого поширення на межі XX – початку XXI ст. і стають кроком до зменшення гендерних стереотипів щодо мусульманських країн у всьому світі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Еволюція багатостороннього міждержавного співробітництва на Близькому Сході з питань гендерної рівності, участі жінок у суспільному та політичному житті держав, захисту прав жінок є майже недослідженими в українській науковій школі. Відзначимо загальнотеоретичні напрацювання щодо гендерних питань у міжнародних відносинах та фемінізму загалом – Л. Гентош та О. Кісь¹, А. Нікосян². Питання гендерної нерівності та участі жінок у суспільному житті держав Арабського Сходу досліджуються Ж.Б. Ігошиною³. Є низка праць про функціонування міжнародних організацій, але без акценту на гендерні питання у їх діяльності.

¹ *Гендерний підхід, історія, культура, суспільство* / під ред. Гентош Л., Кісь О. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.

² Нікосян А. Привласнення фемінізму: гендер, мілітаризм і Резолюція ООН 1325. *Критика феміністична: східноєвропейський журнал феміністичних і квір-студій*. 2019. № 2. С. 31–56.

³ Ігошина Ж.Б. Гендерні питання та процеси глобалізації на Арабському Сході. *Науковий вісник «Актуальні проблеми міжнародних відносин» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. № 94. Ч. 2. С. 130–137.

Питання гендерної рівності та їх подолання крізь призму діяльності міжнародних організацій та міждержавної взаємодії на Близькому Сході піднімаються у працях Н. Саїд-Фокаха⁴, М. Бек⁵, М. Олімат⁶.

Базисом для дослідження стали звіти про діяльність міжнародних організацій щодо гендерного чинника на Близькому Сході, а саме – звіти Структури Організації ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок («ООН-Жінки»), Арабської жіночої організації, Ліги Арабських держав та Африканського Союзу щодо розвитку міждержавної трансрегіональної взаємодії держав Близького Сходу та Північної Африки, що формують регіон MENA у історичній ретроспективі.

Мета дослідження полягає в аналізі розвитку ініціатив багатостороннього міждержавного співробітництва щодо гендерних питань у Близькосхідному регіоні.

Близький Схід у цивілізаційному вимірі належить до ісламської цивілізації і відповідно до концепції «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона підпадає під вплив низки дестабілізуючих факторів. Крім конфліктогенності та нестабільного безпекового середовища, регіон володіє специфічною ситуацією щодо гендерних питань у міжнародних відносинах. Мається на увазі дотримання рівних прав між чоловіками та жінками, залучення жінок до політики, питання гендерної дискримінації, реалізації феміністської дипломатії.

Варто зазначити, що у цивілізаційному контексті, Близький Схід як ісламська цивілізація характеризується наступними рисами: 1) ісламська цивілізація заснована на віршах Корану і встановлена Пророком; 2) ісламська цивілізація охоплює всі духовні та матеріальні виміри людства; 3) оскільки ісламська цивілізація спирається на релігійну мораль, вона є динамічною⁷.

Розглядаючи участь жінок у політичних справах в ісламських країнах, варто зазначити, що Коран майже не обмежує політичні права жінки, та включає право виборів та висування на політичні посади, а також не виключає участь жінок у державному управлінні⁸. Проте, не дивлячись на досить гарне положення жінок в суспільстві згідно Корану, країни ісламської цивілізації все ще визначаються представниками більш демократичних держав, як повністю архаїчні та несправедливі щодо жінок.

⁴ Said-Foqahaa N. After the May 2021 Escalation: A Multi-Sectoral Gender Needs Assessment in the Gaza Strip. *UN Women*. 2022. URL: <https://arabstates.unwomen.org/en/digital-library/publications/2022/05/after-the-may-2021-escalation-a-multi-sectoral-gender-needs-assessment-in-the-gaza-strip-o>

⁵ Beck M. The Arab League: A New Policy Approach in the Making? *Syddansk Universite: Center for Mellemøststudier*. 2013. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50688151.pdf>

⁶ Olimat M. *Handbook of Arab Women and Arab Spring: challenges and opportunities*. London: Routledge, 2001. 230 p.

⁷ Ahmad Ashimi T. Islamic civilization: factors behind its glory and decline. *International Journal of Business, Economics and Law*. 2016. Vol. 9. P. 184.

⁸ Лубська М.В. Коран як головне джерело мусульманського права. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2006. № 2. С. 175.

У свою чергу, регіон Близького Сходу стає як об'єктом, так і активним суб'єктом у багатосторонньому міждержавному співробітництві крізь призму гендерного фактору. Ініціативи спрямовані на співробітництво з гендерних питань у регіоні Близького Сходу варто розглядати у таких форматах: 1) діяльність ООН; 2) діяльність регіональних організацій – Ліги арабських держав (ЛАД) та форумів багатосторонньої взаємодії між державами Близького Сходу та Північної Африки; 3) діяльність «Арабської жіночої організації».

ООН. Створена в липні 2010 р. Структура Організації ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок («ООН-Жінки») сприяє гендерній рівності не лише як невід'ємному праву людини, але й як центральному принципу соціального, економічного та культурного розвитку світу та міжцивілізаційних відносин загалом⁹.

Відзначимо один із основних нормативних документів, що регулює діяльність ООН з гендерних питань – «Стратегічний план ООН-Жінки на 2022–2025 роки», який окреслює стратегію, цілі та підходи організації щодо підтримки зусиль з досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат. «ООН-жінки» у своїй діяльності зосереджується на таких пріоритетних сферах: 1) підвищення лідерства та участі жінок в усіх сферах життя; 2) припинення насильства над жінками; 3) залучення жінок до всіх аспектів процесів миру та безпеки; 4) розширення економічних можливостей жінок; 5) намагається зробити гендерну рівність центральною частиною планування національного розвитку та бюджетування держав регіону¹⁰.

На Близькому Сході функціонує регіональний офіс «ООН-жінки», розташований у м. Каїр (Єгипет). Одним із ключових напрямків його діяльності в цьому регіоні є розширення сфери громадянства, лідерства та політичної участі жінок, особливо в країнах з перехідною економікою. Допомога організації в цій галузі включає сприяння досягненню консенсусу щодо пріоритетів та обґрунтування гендерно-чутливої політики. Організація допомагає зміцнювати роль жінки в арабському суспільстві та її адвокаційний потенціал у тісному партнерстві з національними жіночими групами та урядами. Прикладом такої діяльності можна назвати реакцію ООН на порушення талібами прав жінок та людей, насамперед після захоплення ними влади в Афганістані у 2021 р., де представники «ООН-Жінки» використовують зустрічі з членами уряду країни, а також санкційну політику¹¹. За

⁹ Нікогосян А. Привласнення фемінізму: гендер, мілітаризм і Резолюція ООН 1325. С. 39–41.

¹⁰ United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN-Women) Strategic Plan 2022–2025. *United Nations*. 2021. July 12. URL: <https://documentsddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/186/22/PDF/N2118622.pdf?OpenElement>

¹¹ A U.N. official met with a Taliban leader over a ban on women working for NGOs. *NPR*. 2023. January 1. URL: <https://www.npr.org/2023/01/01/1146516708/un-official-meets-taliban-ban-on-women-working-ngo>

багаточисленні порушення прав жінок, держави-члени ООН прийняли рішення виключити Ісламську Республіку Іран зі складу Комісії з прав жінок¹².

Серед найбільш відомих програм, які реалізує «ООН-Жінки» на Близькому Сході можна виокремити наступні:

1) Програма «Зміцнення стійкості сирійських жінок і дівчат і приймаючих громад» («Мадад») діє на теренах приймаючих громад в Іраку, Йорданії та Туреччині. Вона має на меті забезпечити усім необхідним жінок, що постраждали від кризи в Сирії, за допомогою вироблення багатовимірної стратегії, яка забезпечує розширення прав і можливостей жінок, що постраждали в економічному, емоційному та фізичному плані. У Туреччині програма додатково спрямована на сприяння культурі миру та співіснування через лідерство жінок у розбудові миру, примиренні, запобіганні конфліктам і захисту прав людини¹³.

2) Форум рівності поколінь – це провідна світова ініціатива, спрямована на прискорення інвестицій та реалізацію гендерної рівності. Ініціативу було започатковано у 2021 р. на Форумі Generation Equality, що проходив у Мехіко та Парижі. Форум започаткував п'ятирічний план дій, укладений у Глобальний план прискорення гендерної рівності, який визначає найважливіші дії, необхідні для прискорення прогресу в наступні 5 років¹⁴.

3) Програма «Жіноче лідерство, розширення прав і можливостей, доступ та захист під час реагування на кризи» в Ємені надає послуги щодо забезпечення засобами до існування та захисту жінкам у шести губернаторствах (Аден, Амран, Хадрамаут, Аль-Ходейда, Ібб та Сана). Програма включає надання та підтримку тимчасових притулків та навчання, забезпечення роботою та доступ до послуг з догляду за дітьми для місцевих жінок.

4) «Єменський жіночий пакт за мир і безпеку» є інклюзивною платформою для єменських жінок для більш активної участі у прийнятті державних рішень. Його цілі потрійні: припинення насильства, поліпшення умов життя та посилення включення жінок до мирного процесу¹⁵.

¹² Iran expelled from UN commission on women. *CNN*. 2022. December 14. URL: <https://edition.cnn.com/2022/12/14/middleeast/iran-expelled-from-un-womens-rights-body-intl/index.html>

¹³ UN Women's 'Strengthening the Resilience of Syrian Women and Girls and Host Communities' ("Madad") programme. *UN Woman*. 2018. URL: <https://arabstates.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20Arab%20States/Attachments/Publications/2019/05/Madad%20Newsletter%20Vol%201%20%20Final%20%20%20April%20%20%20LInks%20updated.pdf>

¹⁴ Generation Equality Forum. *UN Woman*. 2021. URL: <https://www.unwomen.org/en/get-involved/beijing-plus-25/generation-equality-forum>

¹⁵ Mobilizing women in the MENA region: Roadmaps for peace in Iraq, Syria and Yemen. *UN Woman*. 2018. URL: <https://arabstates.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20Arab%20States/Attachments/Publications/2018/Regional%20Women%20Platform%20Report.pdf>

5) Програма «Ліквідація насильства щодо жінок на Західному березі та в секторі Газа» спрямована на ліквідацію насильства щодо жінок та дівчат шляхом різних інформаційно-просвітницьких заходів, зміцнення інституційної спроможності державних службовців розробляти та впроваджувати правові та політичні засади, що сприяють та захищають права жінок та дівчат на життя, вільне від насильства¹⁶.

З метою більш ефективного покращення захисту жінок в кожній з країн Близького Сходу, «ООН-Жінки» тісно співпрацює з іншими агентствами ООН, а також з регіональними організаціями, зокрема, Лігою Арабських держав (ЛАД).

ЛАД. Арабський регіон продовжує відчувати результати великих перетворень, розпочатих «Арабською весною» 2010 р. З того часу помітність жінок у регіоні зростає, що призвело до надзвичайної кількості коментарів та аналізу гендерних аспектів «Арабської весни». Зміни та трансформації в регіоні сприяли розвитку народних рухів за реформування та трансформацію урядів. Невід'ємною частиною цих реформ є прагнення до гендерної рівності та впровадження гендерної справедливості через політику та законодавство¹⁷.

Однією з платформ для досягнення гендерної рівності в регіоні Близького Сходу є Ліга арабських держав, заснована в 1945 р. Розширення політичних прав та можливостей жінок організація розвиває у полі зору своїх гуманітарних задач і найбільшу увагу їй стали приділяти після завершення «Арабської весни», за допомогою імплементації урядами держав-членів наступних регіональних договорів:

- «Арабська хартія прав людини» підписана у 2004 р. за посередництва Постійної арабської комісії з прав людини. Договір є унікальним у своїй політиці щодо подолання гендерної дискримінації в рамках ісламської правової бази та робить основним завданням арабських держав та суспільства забезпечити захист сім'ї, заборонити всі форми насильства особливо щодо жінок і дітей¹⁸.

- Регіональна стратегія «Захист арабських жінок: мир і безпека» прийнята в рамках організації в 2012 р., яка насамперед зосереджує свою роботу на питаннях, що стосуються жінок, які безпосередньо постраждали від конфліктів¹⁹.

¹⁶ Said-Fogahaa N. After the May 2021 Escalation: A Multi-Sectoral Gender Needs Assessment in the Gaza Strip... P. 34–36.

¹⁷ Women in the Middle East and North Africa: Issues for Congress. *Congressional Research Service*. 2021. URL: <https://sgp.fas.org/crs/mideast/R46423.pdf>

¹⁸ The League of Arab States Human Rights Standards and Mechanisms: Towards further Civil Society Engagement. *Open Society Foundations and Cairo Institute for Human Rights Studies*. 2015. P. 92–95. URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/league-arab-states-manual-20151125.pdf>

¹⁹ Executive Action Plan «Protection of Arab Women: Peace and Security» 2015–2030. *UN Women*. 2015. September 13. URL: <http://1325naps.peacewomen.org/wp-content/uploads/2021/08/RAP-2015-2030-LAS.pdf>

- «Каїрська декларація», прийнята у 2014 р., яка забезпечує основу для просування прав і статусу жінок в арабському світі і зачіпає питання насильства над жінками та питання репродуктивного здоров'я²⁰.

Завдяки, прийнятим документам та деклараціям ЛАД реалізовує всеохоплюючу гендерну політику, яка підтримує врахування гендерної проблематики та розширення прав і можливостей жінок і дівчат у регіоні. Позитивним є також хороша координація, що існує між ЛАД та структурами ООН, зокрема «ООН-жінки», ЮНЕСКО. Проте, не дивлячись на розвинуту документальну основу, нові закони та реформи погано імплементуються в життя суспільства цього регіону, адже будь-які нові рішення мають бути втілені державами лише через низку внутрішньодержавних процедур. Структура ЛАД обмежує участь правозахисних організацій та інших членів громадянського суспільства, оскільки їх участь у процесах ЛАД обмежена статусом спостерігача. Тому, вагома частка рішень ЛАД все ж містить рекомендаційний характер і не реалізується на практиці у достатній мірі усіма близькосхідними державами²¹.

Під егідою Ліги арабських держав було створено *Організацію арабських жінок* (Arab Women Organization – AWO), на основі рішення Каїрської декларації, прийнятої Першим арабським жіночим самітом, який відбувся в Каїрі в листопаді 2000 р. у відповідь на заклик пані С. Мубарак, першої леді Єгипту. Організація була утворена спільно з Національною радою жінок Єгипту, Фондом «Харірі» в Лівані та Лігою арабських держав.

З моменту свого створення організація притримується таких цілей, як: 1) розширення прав і можливостей арабських жінок і розвиток їх потенціалу для сприяння прогресу арабських суспільств; 2) підвищення обізнаності про необхідність залучення жінок як рівноправних партнерів до суспільного розвитку; 3) координація зусиль арабських держав з метою сприяння розширенню прав і можливостей жінок і підвищенню обізнаності про їх життєво важливу роль у суспільстві. Таким чином, організація сприяє посиленню ролі жінок в політичній та економічній сферах, створенню програм безпеки та мирного співіснування, подоланню жорстокого поводження з жінками, та сприяння жінкам здобувати освіту та вносити свій вклад в розвиток суспільства²².

Для досягнення наступних цілей AWO започатковує низку власних програм:

1) Програма «Survey Studies Project» спрямована на проведення дослідження ефективності проектів і програм щодо жінок у сферах інтересів AWO в державах-членах.

2) Проект заохочення жіночих досліджень та художніх інновацій – має на меті заохотити науковців, дослідників і медіа-персоналу більш чуйно реагувати на

²⁰ Cairo Declaration on Human Rights in Islam. *University of Minnesota Library*. 2014. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/cairodeclaration.html>

²¹ Beck M. The Arab League: A New Policy Approach in the Making?

²² Olimat M. Handbook of Arab Women and Arab Spring: challenges and opportunities. P. 10–12.

проблеми жінок і розглядати їх у своїх наукових працях, теоретичних і прикладних дослідженнях. Для досягнення цієї цілі організація використовує навчальні курси, випуск публікацій щодо чутливої гендерної проблематики, а також надання грантів і нагород на дослідження.

3) Програма «ЗМІ та підтримка жінок», яка включає в себе декілька проєктів, що мають на меті розробку політики для арабських засобів масової інформації, для висвітлення ключової ролі жінок у розвитку суспільства та їх внесок у зміну соціальної культури.

4) Програма «Звернення до міжнародної спільноти», яка базується на побудові мостів спілкування та діалогу з іншими культурами щодо питання жінок, а також сприяння формуванню більш збалансованого сприйняття арабських жінок поза регіоном Близького Сходу. Для цього AWO проводить лекції про арабських жінок а також організовує симпозиуми за участю експертів.

5) Програма «Молодь» спрямована на організацію навчальних курсів для молоді в різних сферах та їх практичне застосування, зокрема, проведення сесії арабського та арабсько-західного молодіжного діалогів, формування стратегії арабської молоді щодо підтримки ролі жінок у розбудові суспільства та її активізації у практичному вимірі²³.

Основними механізмами реалізації діяльності Арабської жіночої організації виступають конференції та саміти, перша з яких була проведена в 2006 р. в Королівстві Бахрейн, під егідою першої леді, в результаті якої було прийнято стратегічний документ надання рекомендацій для покращення становища арабських жінок²⁴. Важливість цих самітів визначається нагальною потребою визначити дії, які вжиті кожною арабською державою окремо для виконання вищезазначених рекомендацій. Крім цього, офіційні представники AWO підтримують діяльність її держав-членів в просуванні гендерної рівності. Зокрема, дипломат М.Таллаві привітала рішення Саудівської Аравії надати можливість жінкам отримувати водійські посвідчення та керувати автомобілем, що на її думку є важливим кроком до досягнення рівності у правах між чоловіками та жінками для всього регіону²⁵.

Конференції проводяться кожні кілька років в різних державах, і мають ту чи іншу мету. Остання, восьма конференція проходила в 2021 р., під егідою ліванської першої леді. Конференція під назвою «Арабські жінки та культурні виклики» розглядала проблеми жінок з культурної точки зору, за допомогою укоріненних в

²³ Report on AWO participation in the work of high-level political forum on Sustainable Development. *Arab Women Organization*. 2016. URL: <http://www.arabwomenorg.org/MediaFiles/Publications/PDFs/HLPE.pdf>

²⁴ Achievements and Challenges under the Auspices of Her Highness Sheikh Sabeeka Bint Ibrahim Al Khalifa. *Arab Women Organization*. 2006. November 15. URL: <http://english.arabwomenorg.org/ConferenceDetails.aspx?ID=1>

²⁵ Egyptians welcome decree allowing women to drive in Saudi Arabia. *Arab news*. 2017. September 27. URL: <https://www.arabnews.com/node/1168451/middle-east>

суспільній культурі стереотипів, а також було приділено увагу ролі державної політики, правових та економічних рамок у боротьбі зі стереотипною культурою та сприяння жінкам подолати обмежувальні впливи традиційної культури²⁶.

Близький Схід та Африканський регіон часто зіштовхуються з подібними ризиками та небезпеками, тому африкансько-арабське співробітництво розглядається як одна з найстаріших ініціатив трансрегіональної міждержавної взаємодії, що сприяло появі спеціального визначення – регіон MENA (Middle East and North Africa) – країни Близького Сходу та Північної Африки.

В контексті співробітництва країн MENA в межах Африканського союзу (АС) необхідно вказати, що жінки в MENA живуть гірше, ніж чоловіки, і гірше, ніж жінки в більшості інших країн. У звіті Всесвітнього економічного форуму про глобальні гендерні розриви за 2021 р. регіон Близького Сходу та Північної Африки зайняв найнижчу сходинку за рівнем досягнення гендерної рівності, зокрема, країни Близького Сходу та Північної Африки охоплюють 12 із 25 країн із найгіршими показниками в усьому світі²⁷.

Країни регіону MENA співпрацюють в межах двох ключових регіональних організацій цього регіону – Африканського Союзу та Ліги арабських держав. Метою співробітництва є сприяння демократичним принципам та інститутам, а також забезпечення ефективної участі жінок у прийнятті рішень, особливо в політичній, економічній та соціально-культурних сферах.

Варто розглянути багатостороннє міждержавне співробітництво регіону MENA між ЛАД та АС в історичній ретроспективі. Формальні відносини між двома організаціями почалися в 1977 р., коли було оголошено про співпрацю у фінансових, політичних та економічних питаннях. Започаткуванням інституційних відносин є Перший Африкансько-арабський саміт, скликаний у березні 1977 р. в м. Каїр.

Протягом останніх чотирьох десятиліть було докладено значних зусиль для активізації африкансько-арабського співробітництва в економічній, фінансовій та культурній сферах. Діють арабські двосторонні та багатосторонні установи допомоги африканським державам, наприклад, Арабський банк економічного розвитку в Африці, який надає економічну, фінансову та технічну підтримку Африці.

Другий Африкансько-арабський саміт, що відбувся в Лівії в 2010 р., засвідчив нагальну необхідність активізації зусиль з прийняття стратегії арабо-африканського партнерства, яка б вирішувала проблеми глобалізації. Було затверджено «Документ стратегічного партнерства» та спільний «План дій з африкансько-арабського співробітництва на 2011-2016 рр.». Саме під час цього саміту президент Комісії

²⁶ Recommendations of the Eighth General Conference of the Arab Women Organization «Arab women and cultural challenges» 23-25 February 2021. *Arab Women Organization*. 2021. P. 4. URL: http://www.arabwomenorg.org/uploads/AWO_8th_Conference_Recommendations.pdf

²⁷ Progress Towards Gender Equality in the Middle East and North Africa Region. *World Bank*. 2017. P. 43-45. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28965/121679-WP-27-11-2017-15-23-11-MNAProgressTowardsGenderEqualityFINALSept.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Африканського Союзу, звернувся з проханням до арабських країн допомогти Африці покращити їх економічне та соціальне відставання та подолання гендерних розривів²⁸.

В рамках цієї організації, також було проведено Третій Африкансько-арабський саміт з 19 по 20 листопада 2013 р. в державі Кувейт, який зібрав понад 60 глав держав і урядів, а також делегації з Африки та Близького Сходу. На цьому саміті було ухвалено нову стратегію партнерства та спільний план дій²⁹. Саме цей план дій підкреслює мету обох регіонів до досягнення демократичних перетворень, та створення економічної та політичної рівності серед усіх громадян, а також захисту жінок, що постраждали в результаті криз та конфліктних ситуацій в Сомалі, Судані, Південному Судані та арабо-ізраїльському конфлікті³⁰.

На Четвертому Африкансько-арабському саміті, який проходив в 2016 р. в м. Малабо (Екваторіальна Гвінея) було прийнято «Декларацію Малабо³¹», яка передбачала створення африкансько-арабської робочої групи з соціального розвитку, що мала посилити співпрацю в рамках «Плану сталого розвитку до 2030 р.»³² – сприяти співпраці у сфері прав жінок і гендерної рівності, а також розвивати потенціал і розширювати можливості молоді та жінок.

Проте, нажаль, на наступних самітах цих регіонів, питання, щодо гендерної рівності не було порушено, і представники організацій більше не розглядали нагальні питання, щодо встановлення миру в регіонах, покращення торгівлі та економічної взаємодії, а також шляхів подолання COVID-19.

Висновки. На основі вище згаданих фактів, можна стверджувати наступне. По-перше, Близькосхідний регіон є досить специфічним у форматі гендерних питань зважаючи на релігійну складову та особливості цивілізаційного розвитку і державної політики країн регіону. Однак, держави регіону беруть участь і стають об'єктами реалізації глобальних гендерно-спрямованих програм під егідою «ООН-Жінки».

По-друге, не можна нехтувати активізацією ініціатив у міждержавному багатосторонньому діалозі на Близькому Сході. Зокрема, розвитком діяльності ЛАД

²⁸ Africa/Libya – Arab-African Summit opened, the second after 33 years. *Agenzia fides*. 2010. October 11. URL: <http://www.fides.org/en/news/27581>

²⁹ Africa-Arab Partnership Strategy. *Arab Bank for Economic Development in Africa*. 2010. URL: https://www.badea.org/Portal/Document_Repository/123/1_Res2.pdf

³⁰ Third Africa-Arab summit point to first successful steps on road to development and agrees on ambitious plans for future cooperation. *African Union*. 2016 P. 3. URL: https://au.int/sites/default/files/pressreleases/27497-pr-kuwait_summit_feature_2.pdf

³¹ Malabo declaration. *African Union*. 2016. November 23. URL: https://au.int/sites/default/files/documents/37754-doc-4th_africa_arab_declaration.pdf

³² Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. UN General Assembly Resolution № A/RES/70/1. *United Nations*. 2015. September 25. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>

щодо розширення та захисту прав жінок у регіоні. Проте, відзначимо недостатню ефективність впровадження рішень ЛАД з гендерних питань вже на місцях – у державній політиці країн регіону. Позитивним імпульсом до міждержавної кооперації з гендерних питань у регіоні є утворення та функціонування Арабської жіночої організації.

По-третє, діалог на багатосторонній основі між арабськими державами не обмежується лише інституційно задекларованими діями в межах міжнародних організацій, а розвивається на трансрегіональному рівні – формування і розвиток регіону MENA. Започаткований ще у 1977 р. діалог між Близьким Сходом та Північною Африкою, а також Африкансько-арабські саміти між Африканським Союзом та Лігою Арабських Держав є проявом розвитку ініціатив щодо подолання гендерних розривів, зростання участі жінок у суспільно-політичному житті держав регіону та захисту прав жінок і дівчат.

Регіон Близького Сходу має подолати ще низку бар'єрів і внутрішньодержавних змін політики щодо захисту прав жінок, але розвиток діалогу на багатосторонній основі щодо гендерних питань безперечно є позитивним зрушенням у досягненні загальносвітових тенденцій щодо забезпечення гендерної рівності та фемінізму в цілому.

REFERENCES

- Ahmad Ashimi, T. (2016). Islamic civilization: factors behind its glory and decline. *International Journal of Business, Economics and Law*. Vol. 9. P. 180–184 [in English].
- African Union (2016a). *Malabo declaration*. Retrieved from https://au.int/sites/default/files/documents/37754-doc-4th_africa_arab_declaraiion.pdf [in English].
- African Union (2016b). *Third Africa-Arab summit point to first successful steps on road to development and agrees on ambitious plans for future cooperation*. Retrieved from https://au.int/sites/default/files/pressreleases/27407-pr-kuwait_summit_feature_2.pdf [in English].
- Agenzia fides (2010). *Africa/Libya - Arab-African Summit opened, the second after 33 years*. Retrieved from <http://www.fides.org/en/news/27581> [in English].
- Arab Bank for Economic Development in Africa (2010). *Africa-Arab Partnership Strategy*. Retrieved from https://www.badea.org/Portal/Document_Repository/123/1_Res2.pdf [in English].
- Arab news (2017). *Egyptians welcome decree allowing women to drive in Saudi Arabia*. Retrieved from <https://www.arabnews.com/node/1168451/middle-east> [in English].
- Arab Women Organization (2006). *Achievements and Challenges under the Auspices of Her Highness Sheikha Sabeeka Bint Ibrahim Al Khalifa*. Retrieved from <http://english.arabwomenorg.org/ConferenceDetails.aspx?ID=1> [in English].
- Arab Women Organization (2016). *Report on AWO participation in the work of high-level political forum on Sustainable Development*. Retrieved from <http://www.arabwomenorg.org/MediaFiles/Publications/PDFs/HLPF.pdf> [in English].
- Arab Women Organization (2021). *Recommendations of the Eighth General Conference of the Arab Women Organization «Arab women and cultural challenges» 23-25 February 2021*. Retrieved from

- http://www.arabwomenorg.org/uploads/AWO_8th_Conference_Recommendations.pdf [in English].
- Beck, M. (2013). The Arab League: A New Policy Approach in the Making? *Syddansk Universite: Center for Mellemøststudier*. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/50688151.pdf> [in English].
- Cairo Declaration on Human Rights in Islam (2014). Retrieved from <http://hrlibrary.umn.edu/instree/cairodeclaration.html> [in English].
- CNN (2022). *Iran expelled from UN commission on women*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2022/12/14/middleeast/iran-expelled-from-un-womens-rights-body-intl/index.html> [in English].
- Congressional Research Service (2021). *Women in the Middle East and North Africa: Issues for Congress*. Retrieved from <https://sgp.fas.org/crs/mideast/R46423.pdf> [in English].
- Ihoshyna, Zh.B. (2010). Henderni pytannia ta protsesy hlobalizatsii na Arabskomu Skhodi [Gender issues and processes of globalization in the Arab East]. *Naukovyi visnyk «Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn» Instytutu mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenko*, 94 (2), 130–137 [in Ukrainian].
- Hentosh, L. & Kis, O. (2003). *Hendernyi pidkhid, istoriia, kultura, suspilstvo* [Gender approach, history, culture, society]. Lviv: VNTL-Klasyka [in Ukrainian].
- Lubska, M.V. (2006). Koran yak holovne dzherelo musulmanskoho prava [The Koran as the main source of Muslim law]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 2, 170–177 [in Ukrainian].
- Nikohosian, A. (2019). Pryvlasnennia feminizmu: gender, militaryzm i Rezoliutsiia OON 1325 [Appropriating Feminism: Gender, Militarism and UN Resolution 1325]. *Krytyka feministychna: skhidnoievropeiskyi zhurnal feministychnykh i kvir-studii*, 2, 31–56 [in Ukrainian].
- NPR (2023). *A U.N. official met with a Taliban leader over a ban on women working for NGOs*. Retrieved from <https://www.npr.org/2023/01/01/1146516798/un-official-meets-taliban-ban-on-women-working-ngo> [in English].
- Olimat, M. (2001). *Handbook of Arab Women and Arab Spring: challenges and opportunities*. London: Routledge [in English].
- Open Society Foundations and Cairo Institute for Human Rights Studies (2015). *The League of Arab States Human Rights Standards and Mechanisms: Towards further Civil Society Engagement*. Retrieved from <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/league-arab-states-manual-20151125.pdf> [in English].
- Said-Foqahaa, N. (2022). After the May 2021 Escalation: A Multi-Sectoral Gender Needs Assessment in the Gaza Strip. *UN Women*. Retrieved from <https://arabstates.unwomen.org/en/digital-library/publications/2022/05/after-the-may-2021-escalation-a-multi-sectoral-gender-needs-assessment-in-the-gaza-strip-o> [in English].
- United Nations (2015). *Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development*. *UN General Assembly Resolution № A/RES/70/1*. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf> [in English].
- United Nations (2021). *United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN-Women) Strategic Plan 2022–2025*. Retrieved from <https://documentsddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/186/22/PDF/N2118622.pdf?OpenElement> [in English].

- UN Women (2015). *Executive Action Plan «Protection of Arab Women: Peace and Security» 2015-2030*. Retrieved from <http://1325naps.peacewomen.org/wp-content/uploads/2021/08/RAP-2015-2030-LAS.pdf> [in English].
- UN Woman (2018a). *UN Women's 'Strengthening the Resilience of Syrian Women and Girls and Host Communities' ("Madad") programme*. Retrieved from <https://arabstates.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20Arab%20States/Attachments/Publications/2019/05/Madad%20Newsletter%20Vol%201%20%20Final%20%20%20April%20%20%20Links%20updated.pdf> [in English].
- UN Woman (2018b). *Mobilizing women in the MENA region: Roadmaps for peace in Iraq, Syria and Yemen*. Retrieved from <https://arabstates.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20Arab%20States/Attachments/Publications/2018/Regional%20Women%20Platform%20Report.pdf> [in English].
- UN Woman (2021). *Generation Equality Forum*. Retrieved from <https://www.unwomen.org/en/get-involved/beijing-plus-25/generation-equality-forum> [in English].
- World Bank (2017). *Progress Towards Gender Equality in the Middle East and North Africa Region*. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28965/121679-WP-27-11-2017-15-23-11-MNAProgressTowardsGenderEqualityFINALSept.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in English].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/154-162

УДК (UDC) 339.5 (477+519)

TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF KOREA: CONDITION AND PROSPECTS

Iryna Fedoriv*

Yaryna Chekryhina**

Abstract

The article analyzes the trade and economic cooperation between Ukraine and the Republic of Korea. Statistical data on the trade of goods and services between the two countries indicate an uneven balance of foreign economic relations at present.

The aim of the article is to outline the condition and prospects of the development of trade and economic cooperation between Ukraine and the Republic of Korea. Research in this area allows to identifying factors that have hindered the development of Ukraine's existing trade and economic potential. The main obstacles include the absence of a free trade agreement between the countries, insufficient investment, poor quality of information about market, lack of relevant legal basis for investment protection and intellectual property, and difficulties accessing the South Korean market due to regulatory barriers.

The article proposes ways to overcome these problems and increase the efficiency of economic cooperation. These include signing a free trade agreement between the countries, creating joint projects in science and technology, increasing the number of investments, and improving information exchange between business communities. In particular, it is noted that the opening of free trade between the countries may lead to an increase in exports of goods and services from Ukraine to the Republic of Korea, the growth of investment, and the development of such industries as information technology, science, and education. The authors of the article also recommend conducting international forums that will facilitate the exchange of experience and knowledge in the field of business and science.

In addition, the export potential of Ukrainian products to the Republic of Korea market has been analyzed, and promising niches in the category of goods and services have been identified. Ways to overcome key problems and obstacles in the declared area of cooperation have been proposed, which allows for predicting the prospects for further development and a positive impact on the economies of both countries.

Keywords: Ukraine, Republic of Korea, Eastern Asia, Ukraine-Korea relations, trade and economic cooperation, export of goods and services

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the World History and Religious Study Chair in Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, Ternopil, Ukraine. E-mail: feiol@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

** Master's student of the Faculty of History Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, Ternopil, Ukraine. E-mail: yaryna_ch@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5506-5759>

ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РЕСПУБЛІКОЮ КОРЕЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Ірина Федорів*

Ярина Чекригіна**

Анотація

У статті аналізується торговельно-економічна співпраця між Україною та Республікою Корея. Статистичні дані щодо торгівлі товарами і послугами між державами свідчать про нерівномірний баланс зовнішньоекономічних відносин на сьогоднішній день.

Мета статті полягає в окресленні стану і перспектив розвитку торговельно-економічного співробітництва між Україною та Республікою Корея. Дослідження співпраці в даній сфері дозволяє виокремити чинники, які перешкоджали розвитку наявного торговельно-економічного потенціалу України. На заваді постає відсутність міждержавної угоди про вільну торгівлю між країнами, недостатня кількість інвестицій, низька якість інформації про ринки, брак релевантної правової бази для захисту інвестицій та інтелектуальної власності, важкість доступу до південнокорейського ринку через низку регуляторних бар'єрів.

У статті запропоновані шляхи подолання цих проблем та підвищення ефективності економічної співпраці. До них належать підписання угоди про вільну торгівлю між країнами, створення спільних проєктів у галузі науки та технологій, збільшення кількості інвестицій та поліпшення інформаційного обміну між бізнес-спільнотами. Зокрема, зазначається, що відкриття вільної торгівлі між країнами може призвести до збільшення експорту товарів та послуг з України до Республіки Корея, зростання інвестицій та розвиток таких галузей, як інформаційні технології, наука та освіта. Також автори статті рекомендують проводити міжнародні форуми, які сприятимуть обміну досвідом та знаннями у галузі бізнесу та науки.

Окрім того, проаналізовано потенціал експорту українських продуктів на ринок Республіки Кореї, визначено перспективні ніші в категорії товарів та послуг. Запропоновано шляхи подолання ключових проблем та перешкод на шляху підвищення ефективності співпраці у задекларованій сфері, що дозволяє спрогнозувати перспективи подальшого розвитку та позитивний вплив на економіку обох країн.

Ключові слова: Україна, Республіка Корея, Східна Азія, україно-корейські відносини, торговельно-економічна співпраця, експорт товарів і послуг

Цитування: Федорів, І., & Чекригіна, Я. (2023). Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Республікою Корея: стан і перспективи. *Консенсус*, 1, 154–162.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/52>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: feirol@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

** магістрантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: yaryna_ch@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5506-5759>

Постановка проблеми. В останні десятиліття глобальний економічний центр поступово зміщується до Азії, що зумовлено передусім зростанням національних економік таких країн, як Китай та Японія, а також появою нових індустріальних країн у регіоні: Республіка Корея, Таїланд та Сінгапур. Республіка Корея є одним з основних торговельних партнерів України у Східній Азії, торговельно-економічне співробітництво з якою регулюється низкою документів різного рівня.

Проте, незважаючи на декларування Республіки Корея як одного з провідних торговельних партнерів нашої держави у Східній Азії, аналіз статистичних даних показує нестабільний рівень торговельно-економічної співпраці, спричинений наявністю певних негативних чинників. До них слід віднести недостатній рівень торговельного обороту між країнами, нерівномірний баланс зовнішньоекономічних відносин, недостатню розвиненість інфраструктури для залучення інвестицій, а також ряд регуляторних бар'єрів, що створюють перешкоди для розвитку торговельно-економічного співробітництва між державами. Разом з тим у зв'язку із сучасними геополітичними викликами необхідно зазначити про можливість більш стрімкого розвитку відносин у цій сфері між Сеулом та Києвом.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика україно-корейських відносин є здебільшого малодослідженою серед фахівців різних галузей, у тому числі й експертів-економістів, істориків та політологів. Проте маємо відзначити, що найбільша кількість наукових робіт з даної тематики стосується саме торговельно-економічного співробітництва між Україною та Республікою Корея, аналізу наявних проблем та формулювання актуальних порад щодо активізації взаємодії у зазначеній сфері. Так, слід перш за все виокремити праці В. Вегнера¹, А. Мазаракі та Т. Мельник², Т. Осташко³. Опираючись на ґрунтовний фактологічний матеріал, дослідники роблять висновок, що економічно-торговельна співпраця України та Республіки Корея має значний потенціал для розширення, оскільки попри високу динаміку наразі спостерігається переважання негативного для нашої держави сальдо торгівлі товарами. Проте дослідники підкреслюють, що оскільки між зазначеними країнами не існує якихось суттєвих протиріч політичного характеру, які б обтяжували двосторонні відносини, то за умови розв'язання деяких проблемних аспектів, можлива активізація двостороннього співробітництва.

Метою статті є об'єктивний аналіз торговельно-економічної співпраці між Україною та Республікою Корея на сучасному етапі, окреслення основних проблем та

¹ Вегнер В. Перспективи розвитку співробітництва України з Республікою Корея у пріоритетних видах економічної діяльності. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2020. № 1.5. С. 4–17.

² Мазаракі А., Мельник Т. Зовнішньоекономічні відносини України і Республіки Корея. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. № 1. С. 5–15.

³ Осташко Т. Особливості доступу української продукції на ринки Азії: Республіка Корея. *Бізнес-аналітика в управлінні зовнішньоекономічною діяльністю*: матеріали VIII Міжнарод. наук.-прак. конф. (Київ, 17 березня 2021). Київ, 2021. С. 235–239.

перешкод, які гальмують їх подальший розвиток та висловлення пропозицій щодо шляхів їх вирішення та перспектив поглиблення українсько-корейського торговельно-економічного співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх 25 років Україна збільшила експорт до РК на 4,3% щорічно, з \$133 млн. у 1995 р. до \$382 млн. у 2020 р.⁴ Однак сальдо двосторонньої торгівлі залишається від'ємним. Дані Державної служби статистики України за 2001–2021 рр. показують, що лише шість років український експорт перевищував імпорт: 2001–2002, 2014 та 2014–2016 рр., причому різниця в грошовому еквіваленті не була значною. Найбільше позитивне сальдо було зафіксоване у 2016 р. й становило 158 000 доларів США⁵. Важливо зазначити, що у 2019–2020 рр. відбулося збільшення різниці між експортом та імпортом у від'ємний бік, хоча до 2019 р. спостерігалася тенденція до зменшення різниці між імпортом та експортом між Республікою Корея та Україною. У 2019 р. сальдо становило \$80 000 порівняно з \$109 000 у попередньому році⁶.

Український експорт до Республіки Корея має переважно сировинну орієнтацію. Принагідно відзначимо, що структура експорту товарів до цієї азійської країни значно змінилась на користь зернових культур. Так, їх частка збільшилась зі 59,8% у 2019 р. до 80,2% у 2020 р. Також зросло постачання до РК жирів та олій тваринного або рослинного походження, неорганічної хімії, деревини та виробів з неї. Натомість спостерігається зменшення поставок у Південну Корею з України руд, шлаків та золи⁷.

У 2021 р. Україна привезла до Республіки Кореї 340 699 метричних тонн пшениці, що робить її другим найбільшим експортером пшениці до цієї країни. Незважаючи на прийнятий урядом Республіки Корея Закон «Про сприяння корейській пшеничній промисловості», що передбачав надання фінансової допомоги фермерам для вирощування пшениці для задоволення споживчого попиту в країні, що зростає, у 2020–2021 рр. вирощування даної культури зменшилось на 19%. При

⁴ Ukraine (UKR) and South Korea (KOR) Trade OEC. OEC – *The Observatory of Economic Complexity*. Available at: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/ukr/partner/kor?redirect=true>

⁵ Державна служба статистики України: Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами у 2016 році. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/ztt/ztt_u/ztt1216_u.htm

⁶ Державна служба статистики України: Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами у 2018 році. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/ztt/ztt_u/arh_ztt2018.html; Державна служба статистики України: Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами у 2019 році. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/ztt/ztt_u/ztt1219_u.htm

⁷ Державна служба статистики України: Зовнішня торгівля окремими видами товарів з країнами світу у 2019 році. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/e_iovt/arh_iovt2019.htm; Державна служба статистики України: Зовнішня торгівля окремими видами товарів за країнами світу у 2020 році. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/zd/e_iovt/arh_iovt2020.htm

цьому спостерігалось збільшення внутрішнього попиту на 12%, що свідчить про необхідність Сеулу імпортувати більше пшениці. Це дозволяє говорити про можливість заповнення цієї ніші українським зерном⁸. Показовим є те, що через повномасштабне російське вторгнення у Південній Кореї зачинилось понад 1200 пекарень у зв'язку з порушенням логістики і як наслідком – браку сировини, що спричинило зростання її вартості⁹.

Також Україна постачає близько 70% світового газу неону і 40% криптону¹⁰. Експорт українських інертних газів до Республіки Корея у 2021 р. складав всього 3,45%, однак для Сеулу це 31% всього наявного у них криптону, 23% – неону і 40% – ксеону¹¹. У зв'язку з повномасштабним російським вторгненням південнокорейські фірми відчули також складнощі з пошуком замінників ресурсів, необхідних для виробництва напівпровідникових мікросхем¹².

Імпорт з Республіки Корея демонструє тенденцію до постійного зростання. Починаючи з 2016 р. основними категоріями традиційно є автомобілі та інші моторні транспортні засоби, призначені в основному для перевезення людей, а також запчастини до них. У 2020 р. ці категорії товарів склали 35% південнокорейського імпорту. Трохи більше 5% складають чавун або нелегована сталь. Також РК експортує медичне обладнання та відповідні інструменти. Корейські косметичні засоби, які отримують широкую популярність в Україні, займають лише 2,67% експорту країни¹³.

Важливо вказати, що двостороння торгівля послугами між Україною та РК відзначається позитивним сальдо на користь нашої держави. Так, обсяг торгівлі послугами між обома країнами у 2021 р. склав 76,38 млн. дол., з яких на український експорт припало 57,69 млн. дол. Таким чином, позитивне для України сальдо склало майже 39 млн. дол.¹⁴ Провідне місце у структурі послуг займають послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги, які становлять 60% від усіх наданих послуг.

⁸ Fadanelli J. Beyond the Data: Does South Korea Have a Stake in the Ukraine? *KEI*. 2022. 18 February. URL: <https://keia.org/the-peninsula/beyond-the-data-does-south-korea-have-a-stake-in-the-ukraine/>

⁹ *South China Morning Post*. South Korean bakeries shut down ovens as Ukraine war sends wheat prices soaring, July 18, 2022. URL: <https://www.scmp.com/video/economy/3185646/south-korean-bakeries-shut-down-ovens-ukraine-war-sends-wheat-prices-soaring>

¹⁰ Economy during the war. War exacerbates global chip shortage. *GMK Center*. URL: https://gmk.center/wp-content/uploads/2022/04/Economy-War_11.pdf

¹¹ Ukraine (UKR) and South Korea (KOR) Trade OEC...

¹² Kwon Y. Ukraine Invasion Highlights South Korea's Persistent External Vulnerability. *The diplomat*. Feb. 28, 2022. URL: <https://thediplomat.com/2022/02/ukraine-invasion-highlights-south-koreas-persistent-external-vulnerability/>

¹³ Ukraine (UKR) and South Korea (KOR) Trade OEC...

¹⁴ Державна служба статистики України: Географічна структура зовнішньої торгівлі послугами у 2021 році. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/zd/gsztp/gsztp_u/arh_gsztp2021_u.html

Інвестиційна співпраця є ще одним виміром торговельно-економічної співпраці між Києвом та Сеулом. Так, за даними Національного банку України, у 2021 р. обсяг прямих інвестицій з Республіки Корея в нашу економіку становив 42,3 млн. дол. США¹⁵. За даними Посольства РК в Києві, обсяг прямих українських інвестицій в економіку азійської країни загалом становив 11,2 млн. дол. США. Причини такої незначної інвестиційної співпраці між Україною та РК відомі: недовіра до правоохоронної та правової системи, корупція та незахищеність прав власності.

Низка українських дослідників виділяють кілька перспективних сфер для інвестування у вітчизняну економіку, серед яких сільське господарство, житлово-комунальне господарство, машинобудування, фінансовий та енергетичний сектори, транспортна інфраструктура, спільне виробництво високошвидкісних транспортних засобів, медична галузь, інформаційні технології¹⁶.

Проте, як зазначалось вище, однією з головних перешкод на шляху інвестування Республікою Корея до України є недовіра до вітчизняного інвестиційного середовища, котра пов'язана з прецедентами деяких південнокорейських компаній, які постраждали від українського правового регулювання, як у випадку із GS Construction, так і від недоброчесності місцевих підприємців, як у випадку із Khan International¹⁷. Тому українському уряду слід звернути увагу на належне забезпечення безпеки іноземного інвестування, що створить сприятливий клімат для залучення коштів південнокорейських корпорацій.

Контроль вимог безпечності продукції, що діє у Республіці Корея, створює складність у вільному доступі українських товарів до південнокорейського ринку через наявність високих нетарифних бар'єрів. Такі ж нетарифні бар'єри існують також для імпорту сільськогосподарської продукції в рамках тарифних квот, які адмініструються багатьма різними організаціями, що призводить до складнощів та затримок при отриманні необхідних сертифікатів¹⁸. Незважаючи на це, останнім часом спостерігаються позитивні зміни в цій сфері, що дозволило Україні отримати

¹⁵ Національний банк України: Прямі інвестиції в Україну. Операції за інструментами прямих інвестицій за регіонами, країнами світу та видами економічної діяльності. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fbank.gov.ua%2Ffiles%2FES%2F_FDI_Lf_y.xlsx&wdOrigin=BROWSELINK

¹⁶ Вегнер В. Перспективи розвитку співробітництва України з Республікою Корея... С. 11.

¹⁷ Омельченко Т. Посол Республіки Корея: «Для малих та середніх корейських підприємців інвестування в Україну є досить ризикованим». *Mind*. 2021. 16 лют. URL: <https://mind.ua/publications/2022205-posol-respubliki-koreya-dlya-malih-ta-serednih-korejskih-pidpriemciv-investuvannya-v-ukrayinu-e-dosit>

¹⁸ Secretariat Republic of Korea. Trade policy review. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s414_e.pdf

сертифікати на експорт молочних та перероблених яєчних продуктів до РК у 2021 році¹⁹.

На думку авторів, значному полегшенню торговельно-економічних відносин між Києвом та Сеулом сприяло би підписання угоди про вільну торгівлю між державами, як це було зроблено в лютому 2022 р. між Україною та Турецькою Республікою. Це б стимулювало збільшення взаємних інвестицій та підвищення обсягу торгівлі між країнами. При цьому підписання угоди дозволить зменшити митні та інші бар'єри, що заважають розвитку співпраці в сфері, що розглядається. Крім того, угода про вільну торгівлю може сприяти розвитку нових галузей торгівлі, особливо високотехнологічних та інноваційних продуктів, що може допомогти українським підприємствам виходити на більш розвинуті ринки та залучати іноземні інвестиції.

Маємо констатувати, що в Україні сформувалася низка сфер і галузей, які займають досить стійкі позиції у світовій економіці й можуть стати основою послідовного економічного прискорення. Насамперед мова йде про аграрне виробництво та військове озброєння, а також ІТ-сферу, в яких зацікавлена корейська сторона. Свідченням цього інтересу є дослідницький центр Samsung у Києві, де працює близько 600 українських інженерів, які розробляють додатки для телефонів та програмне забезпечення компанії. Крім того, з'явилися нові можливості для співпраці між двома країнами, зокрема, в ІТ-секторі, де в Україні налічується близько 5 тис. компаній з більш ніж 100 тис. висококваліфікованими співробітниками, здатних створювати унікальні продукти у співпраці з південнокорейськими фірмами. Яскравим прикладом такої співпраці є українська ІТ-компанія ELEKS, яка розробила програмне забезпечення для популярних голлівудських фільмів, таких як «Халк», «Людина-павук» та «Гаррі Поттер»²⁰. Україна має потенціал для значного зростання бізнесу в ІТ-індустрії завдяки своїй потужній інженерно-технічній базі та перевагам над іншими країнами, які досягли швидкого розвитку шляхом копіювання вже існуючих моделей. Враховуючи використання РК кінопродукції як засобу публічної дипломатії, існує можливість для українсько-корейської B2B співпраці у цій сфері²¹.

¹⁹ Держпродспоживслужба України: Сертифікат здоров'я для експорту молочних продуктів до Республіки Корея із України (2021). URL: <https://dpss.gov.ua/storage/app/sites/12/uploaded-files/certifikat-zdorovya-dlya-eksportu-molochnikh-produktiv-do-respubliki-koreya-iz-ukraini.pdf>; Держпродспоживслужба України: Сертифікат здоров'я для експорту перероблених яєчних продуктів до Республіки Корея з України. URL: <https://dpss.gov.ua/storage/app/sites/12/Vet%20Certificates/certifikat-zdorovya-dlya-eksportu-pereroblenikh-yaechnikh-1.pdf>

²⁰ REUTERS. Ukrainian programmers produce software for Hollywood. Aug. 5, 2010. URL: <https://reuters.screenocan.com/record/204640>

²¹ Створено українсько-корейську ділову раду. Торгово-промислова палата України: веб-сайт. URL: <https://uccr.org.ua/press-center/uccr-news/stvoreno-ukrayinsko-koreysku-dilovu-radu>

Висновки. Аналізуючи сучасний стан торговельно-економічних відносин між Україною та Республікою Корея, можна говорити про значний потенціал для зміцнення співпраці між обома державами у зазначеному секторі. Наразі сальдо торгівлі товарами є негативним для України, хоча й наша держава є важливим постачальником зерна та природніх газів до РК. Однією з основних складностей доступу української продукції на південнокорейський ринок є високі тарифні бар'єри, які вимагають ретельної перевірки якості продукції. Проте останніми роками відбуваються позитивні зміни, що дозволяє говорити про потенційне розширення в майбутньому поставок вітчизняних товарів до Республіки Кореї.

Також важливо створити сприятливий інвестиційний клімат для того, щоб заохотити входження південнокорейського капіталу на український ринок. Найбільший інтерес для представників бізнесу Республіки Корея становлять сільське господарство, машинобудування, житлово-комунальне господарство, фінансовий та енергетичний сектори, транспортна інфраструктура, спільне виробництво високошвидкісних транспортних засобів, медична галузь, інформаційні технології. Щодо останнього, Україна має особливий потенціал, що може стати основою для послідовного економічного зростання, свідченням чого є залученість українських ІТ-спеціалістів до масштабних проєктів по всьому світу. Враховуючи неабияку популярність південнокорейського телепродукту і обсяги його виробництва, можемо припустити, що це є можливою нішою для поглиблення співпраці українського та корейського бізнесів, що в свою чергу стимулюватиме зміцнення відносин між державами.

REFERENCES

- Economy during the war (2022). War exacerbates global chip shortage. GMK Center. Retrieved from https://gmk.center/wp-content/uploads/2022/04/Economy-War_11.pdf
- Fadanelli, J. (2022.). Beyond the Data: Does South Korea Have a Stake in the Ukraine? *KEI*. 18 February. Retrieved from <https://keia.org/the-peninsula/beyond-the-data-does-south-korea-have-a-stake-in-the-ukraine/>
- Kwon, Y. (2022). Ukraine Invasion Highlights South Korea's Persistent External Vulnerability. *The diplomat*. Feb. 28. Retrieved from <https://thediplomat.com/2022/02/ukraine-invasion-highlights-south-koreas-persistent-external-vulnerability/>
- Mazaraki, A. & Melnyk, T. (2017). Zovnishnoekonomichni vidnosyny Ukrainy i Respubliky Koreia [Foreign economic relations between Ukraine and the Republic of Korea]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*, 1, 5–15 [in Ukrainian].
- Omelchenko, T. (2021). Posol Respubliky Koreia: «Dlia malykh ta serednikh koreiskyykh pidpriyemstiv investuvannya v Ukrainu ye dosyt ryzykovanyim» [Ambassador of the Republic of Korea: «For small and medium-sized Korean entrepreneurs, investing in Ukraine is quite risky»]. *Mind*. Feb. 16. Retrieved from <https://mind.ua/publications/2022205-posol-respubliki-koreya-dlya-malih-ta-serednih-korejskih-pidpriemciv-investuvannya-v-ukrayinu-e-dosit> [in Ukrainian].
- Ostashko, T. (2021). Osoblyvosti dostupu ukrainskoi produktsii na rynky Azii: Respublika Koreia [Features of access of Ukrainian products to Asian markets: Republic of Korea]. *Biznes-*

- analitika v upravlinni zovnishnoekonomichnoi diialnistii*: materialy VIII Mizhnarod. nauk.-prak. konf. (Kyiv, 17 bereznia 2021). P. 235–239 [in Ukrainian].
- REUTERS. (2010) Ukrainian programmers produce software for Hollywood. Aug. 5. Retrieved from <https://reuters.screenocean.com/record/204640>
- South China Morning Post (2022). South Korean bakeries shut down ovens as Ukraine war sends wheat prices soaring, Jul. 18. Retrieved from <https://www.scmp.com/video/economy/3185646/south-korean-bakeries-shut-down-ovens-ukraine-war-sends-wheat-prices-soaring>
- Stvoreno ukrainsko-koreisku dilovu radu (N.d.) [The Ukrainian-Korean Business Council was established]. Torhovo-promyslova palata Ukrainy: website. Retrieved from <https://ucci.org.ua/press-center/ucci-news/stvoreno-ukrayinsko-koreisku-dilovu-radu> [in Ukrainian].
- Ukraine (UKR) and South Korea (KOR) Trade | OEC (N.d.). *OEC – The Observatory of Economic Complexity*. Retrieved from <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/ukr/partner/kor?redirect=true>
- Vehner, V. (2020). Perspektyvy rozvytku spivrobitnytstva Ukrainy z Respublikoiu Koreia u prioritetnykh vydakh ekonomichnoi diialnosti [Prospects for the development of cooperation between Ukraine and the Republic of Korea in priority economic activities]. *Yevropeiskyi naukovi zhurnal Ekonomichnykh ta Finansovykh innovatsii*, 1.5, 4–17 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/163-177

УДК (UDC) 327.7

CONDUCTING PEACEKEEPING OPERATIONS: CHALLENGES OF MODERN PEACEKEEPING

Volodymyr Koziupa*

Abstract

The article examines approval criteria, stages of implementation, and problems associated with conducting peacekeeping operations. The study provides a comprehensive overview of the United Nations criteria for approving peacekeeping operations, including the need for the consent of the parties involved and the availability of resources. The article also outlines various stages of implementation. In addition, the paper highlights the challenges and issues often encountered in peacekeeping operations, such as lack of funding, insufficient resources and political complexities. Peacekeeping operations are becoming increasingly important in resolving conflicts and promoting peace around the world. However, conducting these operations is a complex process that requires careful planning and management. To meet these challenges, policymakers and practitioners must adopt a proactive approach to peacekeeping operations, including providing adequate funding and resources, promoting effective communication and cooperation, and prioritizing the safety and security of personnel involved.

The article also highlights some of the key challenges facing peacekeeping operations in the modern era, including the changing nature of conflicts, the politicization of peacekeeping and the challenges of ensuring the safety of peacekeepers on the ground. In addition, the problems of resource allocation and coordination between various participants in peacekeeping activities, such as the UN, regional organizations and member states, are explored, calling for more attention to these challenges and more effective cooperation between all participants in peacekeeping operations. It emphasizes the need for a more nuanced and adaptive approach to peacekeeping that takes into account the unique circumstances of each conflict and utilizes the experience of all parties involved. Overall, the article highlights the importance of continuing efforts to improve the effectiveness and impact of peacekeeping operations in the modern era.

Keywords: United Nations, UN Security Council, UN Secretary General, peacekeeping, peacekeeping mission, conflict

* PhD-student at the Department of the World History and Religious Studies in Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: Volodymyr.koziupa@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5637-7099>

ПРОВЕДЕННЯ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Володимир Козюпа*

Анотація

У статті розглядаються критерії затвердження, етапи реалізації та проблеми, пов'язані з проведенням миротворчих операцій. Дослідження містить комплексний огляд критеріїв Організації Об'єднаних Націй для схвалення миротворчих операцій, включаючи необхідність згоди залучених сторін і наявність ресурсів. У статті також окреслено різні етапи реалізації миротворчих операцій. Крім того, у статті висвітлюються виклики та проблеми, з якими часто стикаються під час миротворчих операцій, такі як брак фінансування, недостатні ресурси та політичні складності. Миротворчі операції стають все більш важливими для вирішення проблеми конфліктів і сприяння миру в усьому світі. Однак проведення цих операцій є складним процесом, який вимагає ретельного планування та управління. Для подолання цих викликів політики та практики повинні прийняти проактивний підхід до миротворчих операцій, включаючи надання належного фінансування та ресурсів, сприяння ефективній комунікації та співпраці та пріоритетність безпеки та безпеки задіяного персоналу.

У статті також висвітлюються деякі з ключових викликів, з якими стикаються миротворчі операції в сучасну епоху, включаючи мінливий характер конфліктів, політизацію миротворчої діяльності та труднощі забезпечення безпеки миротворців на місцях. Крім того, досліджуються проблеми розподілу ресурсів та координації між різними учасниками миротворчої діяльності, такими як ООН, регіональні організації та держави-члени закликаючи приділяти більше уваги цим викликам і більш ефективної співпраці між усіма учасниками миротворчих операцій. Наголошується на необхідності більш тонкого та адаптивного підходу до миротворчої діяльності, який враховує унікальні обставини кожного конфлікту та використовує досвід усіх залучених сторін. Загалом стаття підкреслює важливість продовження зусиль для підвищення ефективності та впливу миротворчих операцій на сучасному етапі.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ООН, Генеральний секретар ООН, миротворча діяльність, миротворча місія, конфлікт

Цитування: Козюпа, В. (2023). Проведення миротворчих операцій: виклики сучасної миротворчої діяльності. *Консенсус*, 1, 163–177.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/53>

* аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. Е-mail: Volodymyr.kozyupa@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5637-7099>

Постановка проблеми. Операції з підтримання миру відіграють вирішальну роль у підтриманні міжнародного миру та безпеки, і ефективність цих операцій пов'язана із критеріями затвердження та етапами впровадження. Відсутність чітких і послідовних критеріїв затвердження може призвести до непослідовних мандатів і недостатніх ресурсів, що призведе до провалу місії. Різні етапи впровадження, включаючи планування, розгортання та перехід, вимагають скоординованих зусиль між різними зацікавленими сторонами, що може бути ускладнене через політичну делікатність і матеріально-технічні проблеми. Крім того, такі оперативні проблеми, як неадекватна підготовка, обладнання та підтримка, можуть підірвати безпеку та ефективність миротворчих сил, ставлячи під загрозу їхню здатність виконувати свою місію. Таким чином, для покращення успіху миротворчих операцій важливо визначити та розв'язати питання, пов'язані з критеріями затвердження та етапами впровадження. Крім того, складність конфліктів і мінливий характер загроз, з якими стикаються миротворці, ще більше ускладнюють виклики, з якими стикаються ці операції. Традиційного підходу до розділення сторін конфлікту та дотримання режиму припинення вогню в багатьох випадках уже недостатньо, і миротворчі операції дедалі частіше вимагаються для розв'язання таких питань, як порушення прав людини, гендерне насильство та тероризм. Крім того, залучення недержавних організацій і розповсюдження стрілецької зброї та легкого озброєння зробили ситуацію на місці ще більш небезпечною. Тому важливо визначити сфери для вдосконалення, що дозволить розробити більш ефективні стратегії для проведення цих операцій.

Сучасна миротворча діяльність натрапляє на труднощі щодо управління очікуваннями країни перебування та місцевого населення. Невиконання очікувань цих груп може призвести до втрати довіри, що може ще більше знизити ефективність операції. Крім того, миротворці також можуть зіткнутися з проблемами, пов'язаними з їх власною безпекою, особливо у ворожому оточенні.

Важливо вивчати та вирішувати виклики сучасної миротворчої діяльності як на національному, так і на міжнародному рівнях. Це потребує багатовимірного та комплексного підходу, який усуває корінні причини конфлікту та сприяє сталому миру та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблем миротворчої діяльності та її розвитку є актуальним напрямком наукових досліджень у сучасному світі. У зв'язку зі зміною геополітичної ситуації та концептуальних засад відносин між країнами, виникає необхідність у ретельному аналізі основних тенденцій у сфері миротворчої діяльності. У дослідженні використанні напрацювання закордонних авторів, таких як Д. Джетт, Б. Уркхарт та інші. Варто зазначити напрацювання виконавчого директора Центру міжнародного співробітництва Нью-Йоркського університету С. Кліфф. Для розкриття питання детально розглянуті доповіді Генеральних секретарів ООН. Також для розкриття проблеми ми використовували публікації та статті з авторитетних інтернет-видань, як, наприклад, «Сідней морнінг

геральд» чи «Гардіан». Дослідження також проведено на основі комплексу документів Секретаріату ООН з Архіву ООН.

Метою статті є дослідження критеріїв, які використовуються для схвалення миротворчої місії, різних етапів її реалізації, а також проблем і викликів, з якими зазвичай стикаються під час цих операцій. Розглянути політичні, матеріально-технічні та практичні виклики, з якими стикаються миротворці.

Виклад основного матеріалу. Миротворчі операції мають довгу історію існування, проте критерії затвердження мандату вперше були сформовані 3 травня 1994 р. у доповіді Голови Ради Безпеки:

- 1) Чи існує ситуація, збереження якої може загрожувати міжнародному миру та безпеці чи нести таку загрозу;
- 2) Чи існують регіональні, чи субрегіональні організації та механізми та, чи готові та можуть надати допомогу у врегулюванні ситуації;
- 3) Чи існують угоди припинення вогню і, чи сторони заявили про своє прагнення мирного процесу направлено на політичне врегулювання;
- 4) Чи існує чітка політична ціль і, чи можна її чітко відобразити в мандаті;
- 5) Чи може бути сформований чіткий мандат для операції ООН;
- 6) Чи може бути забезпечена охорона та безпека персоналу ООН включаючи отримання від основних сторін чи угруповань розумних гарантій у відношенні охорони та безпеки персоналу ООН¹.

У Статуті ООН немає положень щодо миротворчих операцій відповідно правовою основою виступає мандат, який встановлюється Радою Безпеки. У «Доповіді Брахімі» 2000 р. викладені мінімальні умови перш ніж Рада Безпеки буде виділяти ресурси на проведення миротворчої діяльності:

- 1) Можливість забезпечити присутність консультантів-спостерігачів під час мирних переговорів;
- 2) Забезпечення відповідності угод чинним міжнародним стандартам в галузі прав людини та нормам гуманітарного права;
- 3) Забезпечення досяжності завдань, які повинна виконувати ООН і сприяти усуненню джерел конфліктів².

У «Загальній доктрині» 2008 р. затверджені умови які враховуються під час ухвалення рішення щодо миротворчої діяльності:

- 1) Бажання зберегти мир;
- 2) Позитивне регіональне залучення;
- 3) Повна підтримка єдиної Ради Безпеки;

¹ Statement by the President of the Security Council: Official Document System of the United Nations. S/PRST/1994/22. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/202/90/PDF/N9420290.pdf?OpenElement>

² Identical letters dated 2000/08/21 from the Secretary-General to the President of the General Assembly and the President of the Security Council: Official Document System of the United Nations. A/55/305. URL: https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/a_55_305_e_brahimi_report.pdf

4) Чіткий і досяжний мандат з відповідними ресурсами³.

У 2018 р. Антоніу Гутерреш виступив з ініціативою «Акція для підтримання миру» де назвав такі умови для впровадження миротворчої діяльності як:

- 1) Наявність передумов для проведення місії;
- 2) Наявність фінансування;
- 3) Немоżliвість політичного вирішення конфлікту;
- 4) Можливість чіткого і вузького мандату⁴.

Сам процес проведення миротворчих операцій чітко не прописаний, проте на початку 21 ст. простежується активність у цьому процесі. Перша спроба відображається у «Доповіді Брахімі» 2000 р. де запроваджені часові норми проведення миротворчої місії, зокрема це 30 днів на традиційні операції та 90 на комплексні, проте зважаючи на обставини це як правило є умовною метою. Крок у впровадженні нових норм наявні у «Загальній доктрині» 2008 р., де велика увага приділяється в першу чергу консультаціям на всіх рівнях, проведення повного аналізу ситуації та надання технічної оцінки та на основі цього пропонуються деталі проведення миротворчої діяльності.

Значна увага приділяється запуску місії, де масштаб та темп операції неухильно зростають під час первинного розгортання досягаючи плато під час виконання мандату і зменшуються як тільки починається виведення. Під час запуску місія прагне досягти початкової оперативної спроможності (стан коли можливість доступна у мінімально корисному для розгортання вигляді) і зрештою повної експлуатаційної спроможності (завершення зусиль під час розгортання) щоб реалізація мандату могла розпочатися у всіх сферах. На цьому етапі увага зосереджується на виконанні поставлених завдань та досягненні цілей визначених мандатом. Процес може мати кілька умовних етапів:

- Попереднє розгортання – це здебільшого облаштування штаб-квартири, бюджетний процес, оцінка готовності, переговори щодо статусу місії.

- Швидке розгортання – розгортання невеликої групи передових команд для створення необхідної інфраструктури та адміністративних систем.

- Початок діяльності штаб-квартири місії – прибуття командування, формуються системи управління, створення логістичних центрів.

- Функціональний компонент та запуск польових офісів – скоординоване створення різних цивільних, поліційних та військових командно-управлінських можливостей⁵.

³ United Nations Peacekeeping Operations Principles and Guidelines / Approved by J.-M. Guéhenno. New York: UN, 2008. P. 100.

⁴ Remarks to Security Council High-Level Debate on Collective Action to Improve UN Peacekeeping Operations. *United Nations*: website. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2018-03-28/collective-action-improve-un-peacekeeping-operations-remarks>

⁵ United Nations Peacekeeping Operations Principles and Guidelines... P. 100.

Визначені також критерії згідно з якими відбувається перехід контролю до уряду держави чи іншим міжнародним організаціям:

- 1) Відсутність насильницьких конфліктів та масштабних порушень прав людини;
- 2) Завершення роззброєння, демобілізації та реінтеграції;
- 3) Здатність національних збройних сил та поліції забезпечувати порядок та безпеку;
- 4) Прогрес у створенні незалежної та ефективної судової системи;
- 5) Відновлення державної влади;
- 6) Повернення або переселення та реінтеграція переміщених осіб з мінімальними внутрішніми конфліктами в районах повернення;
- 7) Успішне формування законних політичних інститутів після проведення вільних та чесних виборів⁶.

Персонал миротворчої операції поділяється на ряд різних груп. Існує 5 категорій персоналу миротворчої місії під час конфлікту:

- 1) Держслужбовці ООН;
- 2) Військові спостерігачі;
- 3) Штатні співробітники;
- 4) Поліція;
- 5) Військовий контингент⁷.

Найважливішим кадровим рішенням є вибір людини, яка керуватиме операцією – Спеціальний представник Генерального секретаря. Основні завдання які лягають на плечі командувача миротворчою місією є:

- Забезпечення діалогу між сторонами конфлікту;
- Перегляд процесу імплементації мандату, якщо цього вимагає ситуація;
- Організація міжнародної підтримки та забезпечення підтримки на місцях;
- Забезпечення політичних, військових та економічних елементів⁸.

Зазвичай, найбільше група – це військовий контингент, солдати у світло-блакитних шоломах, принаймні таке уявлення має більшість людей. Як правило, коли ситуація виходить з-під контролю і це береться до уваги неурядовими організаціями та ЗМІ, вони стають об'єктами найсильнішої критики миротворчої діяльності.

Основна проблема військових контингентів впливає з того, що ООН не має постійної армії, держави-члени добровільно надають війська. До 1990 р. 33 країни брали участь у 3 або більше із 18 миротворчих місіях, з них половина були заможними країнами⁹. До 1996 р. 76 країн стали донорами для миротворчої

⁶ United Nations Peacekeeping Operations Principles and Guidelines... P. 100.

⁷ Dennis C.J. Why Peacekeeping Fails: study. London: Palgrave Macmillan, 2019. P. 326.

⁸ Hume C. Ending Mozambique's War: The Role of Mediation and Good Offices: study. Washington, D.C.: United States Institute of Peace, 1994. P. 162.

⁹ James A. Peacekeeping in the Post-Cold War Era. *International Journal*. 1995. Vol. 50, Issue 2. P. 241–265.

діяльності, 22 з яких мали розвинену економіку¹⁰. У 2018 р. 124 країни постачали військовий контингент, але лише 7% цього персоналу походило з 26 з 31 держави, що входять до списку країн, що мають розвинуту економіку (п'ять країн з розвинутою економікою, які не забезпечили військовий контингент в підтримку миру були Ісландія, Ізраїль, Люксембург, Південна Корея та Сінгапур)¹¹.

Країни-донори зазвичай отримують від ООН близько 1400\$ на місяць на солдата. Багаті країни, які платять найбільше за підтримку миру, вважали, що ціна занадто висока. Країни, що розвиваються і які постачають переважну кількість військ стверджують, що це занадто мало¹². Для військових спостерігачів, поліціантів та цивільного персоналу вартість ООН ще більша, оскільки вони отримують добові, які становлять 100–200\$ на день. Кожна країна повинна платити своїм військам виходячи із власної структури заробітної плати¹³.

Показником суми матеріально-технічного забезпечення армії є розподіл оборонного бюджету країни на кількість солдатів. Близько 90% миротворців є з країн де оборонний бюджет на одного солдата становить менше ніж 50 000\$, а деякі навіть нижче 2000\$. Лише 4% є з країн де це відношення становить більше 100 000\$. Країна з найбільшою часткою є США, де сума сягає 500 000\$ і продовжує рости, проте США надає дуже малу кількість персоналу і відмовляються давати саме військовий контингент, головним чином через протидію бути підпорядкованими командуванню ООН¹⁴.

Ще одним аспектом є дисципліна, яка не допускає воєнних злочинів та зловживань. ООН не має повноважень дисциплінувати тих хто служить від її імені, а це повинні робити країни, які надали контингент. Раніше ООН часто розв'язувала проблему просто ігноруючи її. Сьогодні проблемою яка привертає увагу є сексуальна експлуатація та сексуальне насильство. У 2003 р. ООН визнала, що є проблема сексуального насильства в якій залучені цивільні та поліціанти, проте, протягом наступних років було повідомлено про майже 2000 звинувачень у такій поведінці¹⁵. У 2017 р. Генеральний секретар Антоніу Гутерреш запропонував зменшити кошти, які виплачуються країнам за постачання персоналу і використовувати їх для компенсації жертвам, якщо ці країни не здатні розв'язати проблему насильства. Створена добровільна група яка підписала договір про зобов'язання усунути сексуальну

¹⁰ Neack L. UN Peacekeeping: In the Interest of Community or Self? *Journal of Peace Research*. 1995. Vol. 32 (2). P. 181–196.

¹¹ Dennis C.J. Why Peacekeeping Fails: study. London : Palgrave Macmillan, 2019. P. 326.

¹² Sengupta S. U.N. Peacekeepers' Pay Dispute Is Resolved. *New York Times*. 2014. 3 July.

¹³ Dennis C.J. Why Peacekeeping Fails: study... P. 326.

¹⁴ Jacobson L. Karl Rove says that "American troops have never been under the formal control of another nation". *Politifact*. 2011. 29 March.

¹⁵ McGeough P. Sexual abuse and exploitation by peacekeepers: new UN plan met with scorn. *Sydney Morning Herald*. 2017. 7 July.

експлуатацію та зловживання, основним пунктом є те, що у миротворців братимуть зразки ДНК¹⁶. Цей договір, станом на травень 2021 р. підписали лише 103 країн¹⁷.

Ще одною особливістю є проблема якості миротворців з різних країн, точніше рисами які вони володіють. Організація Freedom House класифікує країни як: вільні, частково вільні та невольні. У 2018 р., 71 країна внесла свій внесок щодо миротворчості, серед них 30% миротворців з не вільних країн, 43% з частково вільних і 27% з вільних. Отримуємо досить невтішні результати. У недемократичних країнах поліція та збройні сили використовують головним чином для захисту влади. Оскільки ООН не має постійної армії, вона виходить з наявних ресурсів.

Є кілька суперечностей, які ускладнюють планування миротворчих операцій – це є швидкість та якість. Генеральний секретар Бутрос-Галі закликав організацію серйозно обдумати пропозицію швидкого реагування яка була викладена у «Порядку денному для миру» у 44 параграфі¹⁸. У 1995 р. канадський уряд запропонував створити військові сили у кількості 5 000 солдатів та цивільних осіб які швидко б реагували на проблему¹⁹. Ці ідеї зародилися ще на початку встановлення миротворчості як такої. Перший Генеральний секретар Трюгве Лі писав про те, що навіть невеликі автономні сили ООН будуть викликати повагу, оскільки над ними буде авторитет ООН²⁰. Генеральний секретар Даг Гаммаршельд мав дещо інше бачення. Він вважав, що постійні сили ООН представляли б непотрібний і непрактичний захід, особливо з огляду на те, що кожна нова ситуація та криза несуть нові виклики²¹.

Навіть незначна сила була б достатньою, оскільки вона матиме силу та авторитет ООН, проте це твердження є дійсний для міждержавних конфліктів з дисциплінованими арміями де блакитні шоломи здатні викликати повагу. У громадянській війні інша ситуація і реагування буде інакшим, яке важче передбачити.

Щодо питання оперативного розгортання миротворців – це зумовлено передусім ситуацією в штаб-квартирі, а не безпосередньо ситуацією на місці конфлікту. Політики хочуть негайних дій після прийняття рішень, особливо коли присутній тиск громадськості та ЗМІ. Одна з проблем політики керованої ЗМІ полягає у тому, що репортери знаходяться безпосередньо в зоні конфлікту і їхній погляд часто позбавлений контексту, аналізу та протилежних точок зору, однак саме

¹⁶ Compact between the Secretary-General of the United Nations and the Government of: Commitment to eliminate sexual exploitation and abuse. *PassBlue*. 2017. 17 August.

¹⁷ Voluntary Compact. List of member states. *United Nations*: website. URL: <https://www.un.org/preventing-sexual-exploitation-and-abuse/content/voluntary-compact>

¹⁸ Supplement to an Agenda for Peace: position paper of the Secretary-General on the occasion of the 50th anniversary of the United Nations: Official Document System of the United Nations. A/50/60. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/168325?ln=en>

¹⁹ Wren C. Envision New Force for the UN. *International Herald Tribune*. 1995. 1 October.

²⁰ Lie T. In the Cause of Peace: Seven Years with the United Nations: study. New York: Macmillan, 1954. P. 473.

²¹ Urquhart B. A Life in Peace and War: study. New York: Harper and Row, 1987. P. 390.

ці образи часто визначають, як і коли приймаються рішення. Швидке потрапляння військ на місце події ускладнює їхню готовність та здатність виконувати місію. Також суперечності є між штаб-квартирою ООН та місцем бойових дій. Персонал, який безпосередньо перебуває на місці, повинен мати більше повноважень, але через сильний бюрократичний апарат ми маємо протилежну картину.

Хоча ООН як правило не показує великого інтересу щодо реформування, проте і немає достатньо обґрунтованих досліджень які б стверджували, що реформи такі потрібні. Одним з таких досліджень є звіт Нью-йоркського університету який розкриває низку проблем:

- Ресурси ООН часто настільки розтягнуті під час проведення операцій, що залишається мало засобів для запобігання майбутнім кризам;
- Фрагментація системи, яка підриває узгодженість дій;
- Відсутність чіткої політичної стратегії при проведенні миротворчих операцій;
- Недостатність повноважень та ресурсів під час миробудування;
- Конкуренція між департаментами;
- Невідповідні кадрові процедури та адміністративна культура²².

Сьогодні ООН стикається з різними типами конфліктами, ми виділили три групи:

- 1) Класична миротворча діяльність – здебільшого це введення миротворців між арміями двох країн, які досягли режиму припинення вогню;
- 2) Багатовимірна миротворча діяльність – вид місії які мають місце після закінчення громадянської війни і є багатозадачними, можуть виконувати програми довгострокового економічного розвитку, допомагати в організації виборів в країнах без демократичного досвіду.
- 3) Миротворча стабілізація – захист мирних жителів від зловживань з боку збройних груп, сприяння розширенню контролю уряду над власною територією. Це скоріше охорона миру, а не підтримка миру і ці дії здебільшого класифікуються миротворчими операціями ніж миротворчістю, оскільки миру як такого немає.

Класична миротворча діяльність – порівняно найпростіша та найбільш керована форма миротворчої діяльності, але і вона має свої складності. По-перше, країни часто не хочуть домовлятися щодо територіального спору. По-друге, збільшилися випадки насильницького екстремізму. Для більш детального огляду розглянемо кілька миротворчих операцій, які діють сьогодні.

ООН розпочала свою діяльність зі створенням Організації нагляду за перемир'ям ООН (UNTSO), яка мала на меті наглядати за тимчасовим припинення війни між Ізраїлем та арабськими країнами й діє по сьогоднішній день. Ще одною місією є Зона Сил ООН із нагляду за роз'єднанням (UNDOF), яка створена у 1974 р. по

²² Cliffe S., Novosseloff A. Restructuring the UN Secretariat to Strengthen Preventative Diplomacy and Peace Operations: report. Center On International Cooperation: NYU, 2017. P. 54.

закінчені Війни Судного дня. У 1981 р. створені Тимчасові сили ООН в Лівані (UNIFIL) після конфлікту між Організацією визволення Палестини та ізраїльськими військовими силами на півдні Лівану. Важливими є також Багатонаціональні сили та спостерігачі (MFO), які діють на Синайському півострові з 1981 р. і спостерігають за виконанням мирної угоди між Єгиптом та Ізраїлем в 1978 р.

На сьогодні деякі миротворчі операції існують, якщо не для галочки, то де-факто не виконують поставлених на них задач, візьмомо для прикладу UNDOF, місія яка контролює припинення вогню між Ізраїлем та Сирією. Патрулювання демілітаризованої зони безпосередньо не відбувається на лінії розмежування, а спостереження ведеться з безпечної дистанції переважно з гори Бенталь, яка є чудовим оглядовим майданчиком, використовуючи біноклі високої кратності. Примітним є Кафе Аннан (Coffee Annan), яке розташоване на горі й саме тут туристи часто можуть зустріти миротворців які несуть «службу»²³. З 2011 р. з початком конфлікту у Сирії демілітаризована зона перетворилася на мертву землю. У 2013 р. філіппінський миротворець був поранений снарядом біля гори Бенталь під час витіснення сирійськими повстанцями урядових сил з Ель-Кунейтри (населення біля лінії розмежування). У відповідь Австрія відкликала 380 своїх миротворців, які практично становили третину персоналу²⁴.

Далі розглянемо UNIFIL в південному Лівані, яка почалася в 1978 р. У 2006 р. миротворцям надали завдання допомагати Збройним силам Лівану. Проблема полягає в тому, що в Лівані уряд має дуже нестабільне положення, Хезболла займає більшу частину парламенту. Місія не може подолати політичну ситуацію через значні обмеження, хоча кількість миротворців сягає близько 10 000, всі вони є погано озброєними²⁵. Згідно із заявою Армії оборони Ізраїлю, Хезболла імпортувала близько 6000 ракетних носіїв і почала їх складувати в населених пунктах²⁶. Неодноразово ці сховища вибухали та розслідування ООН були марними, оскільки переважно їх зустрічали градом каміння²⁷. Коли в серпні 2018 р. Майкл Бірі, генерал-майор ірландської армії, відмовився від командування UNIFIL, він взяв частину заслуги за те, що протягом останніх 12 років між Ізраїлем та Ліваном існував мир²⁸. У 2017 р. американський посол ООН Ніккі Гейлі відвідав прикордонну територію і звинуватив його у тому, що він закривав очі на діяльність Хезболли та півдні Лівану.

²³ Dennis C.J. Why Peacekeeping Fails... P. 326.

²⁴ Greenwood P. Austria to withdraw Golan Heights peacekeepers over Syrian fighting. *The Guardian*. 2013. 6 Jun.

²⁵ Suffering Heavy Losses in Syria, Hezbollah Entices New Recruits With Money and Perks. *Haaretz*. 2015. 19 December.

²⁶ Levitt J. IDF Says Hezbollah Weapons Cache Exceeds 60,000 Rockets, All Israel in Range. *Algemeiner*. 2013. 12 July.

²⁷ Charbonneau L. Hezbollah arms cache violated U.N. embargo: U.S. *Reuters*. 2009. 23 July.

²⁸ Harel A. UN Peacekeeping Commander: It's Time for Israel and Lebanon to Take Courageous Steps. *Haaretz*. 2018. 4 August.

Ще одною довготривалою місією є Багатонаціональні сили та спостерігачі (MFO) – це міжнародні миротворчі сили які спостерігають за виконанням мирної угоди між Єгиптом і Ізраїлем 1978 р. MFO не є операцією ООН, оскільки тодішній Радянський Союз на прохання Сирії погрожував накласти вето на будь-які дії які стосуватимуться Синайської місії. Проблема полягає в тому, що чим ближче до кордону з Ізраїлем, тим більше обмежень накладається на єгипетських військових згідно Кемп-девідських угод і саме в цій зоні миротворці повинні виконувати свою роботу, де найбільша кількість терористичних угруповань, відповідно тероризм зробив роботу MFO абсолютно неактуальною та існує лише задля того, щоб допомагати єгипетським та ізраїльським військовим спілкуватися між собою. У даному регіоні проживає менше ніж 1% населення Єгипту і 70% людей там є бедуїнами, яких уряд вважає громадянами другого класу²⁹. Тому воєнне вирішення тероризму на Синаї малоймовірне.

Ці миротворчі операції виконують класичні миротворчі функції, які за відсутності позитивного політичного процесу не вносять жодного внеску в мир, однак Ізраїль зацікавлений в продовженні цих місій, швидше за все через те, що якщо щось піде не так, то буде кого обвинувачувати. Попри свою відносну неефективність, США будуть проти їх ліквідації.

Класичні миротворчі місії можуть тривати вічно, основною причиною є те, що сторони конфлікту не можуть домовитися де буде проведена лінія на карті. Усі миротворчі місії сьогодні здаються нескінченними, оскільки не дають жодних політичних надій щодо розв'язання проблеми. UNTSO не тільки не дає надії, що конфлікт буде вирішеним, але і не приймає практично ніяких дій для досягнення мети. Місія надає своїх спостерігачів іншим операціям, має чудовий досвід, але ситуація стоїть на місці, оскільки дві основні сторони не бажають вести переговори. UNTSO вносить вагомий внесок тим, що забезпечує спостерігачів для інших місій. Цікаво є те, що лише 8 з 26 країн які надають свій персонал не є членами Організації економічного співробітництва та розвитку (35 країн з високим доходом). 18 країн бачать певну користь від того що військові офіцери здобувають досвід в Єрусалимі.

Група військових спостерігачів ООН в Індії та Пакистані (UNMOGIP) – забезпечує стабільність між Індією та Пакистаном, проте показник стабільності важко вимірювати коли обидві країни мають ядерну зброю. Обидві країни не виявляють схильність до участі в переговорах, які дозволили б врегулювати претензії щодо Кашміру.

Миротворчі сили ООН на Кіпрі (UNFICYP) – місія на Кіпрі також не видає ознак руху. Проблема полягає в тому, що лідери турів-кіпріотів ліпше будуть займати високі посади на своїй половині острова. Поки Туреччина буде підтримувати непоступливість турецьких кіпріотів, ситуація не зміниться, а присутність миротворців лише заохочує цю непоступливість.

²⁹ IRIN, part of the Guardian's Development Network. Egypt's Bedouins begin to demand equal citizenship rights. *The Guardian*. 2011. 17 Jun.

Зона Сил ООН із наглядом за роз'єднанням (UNDOF) – ще одна місія яка може ніколи не закінчитися на кордоні з Ізраїлем та Сирією. Місія розпочалася в 1974 р., але миротворці вийшли з демілітаризованої зони, яку слід було контролювати у 2014 р. через громадянську війну в Сирії. Генеральний секретар у своєму звіті 2018 р. закликав сторони сприяти просуванню операції та поверненню на позиції у зоні розділення й уряд Сирії несе головну відповідальність за безпеку персоналу ООН³⁰.

Тимчасові сили ООН в Лівані (UNIFIL) – миротворча операція на кордоні Ізраїлю на півдні Лівану. Хезболла контролює південь Лівану і накопичила десятки тисяч ракет за даними ізраїльських та американських служб, проте мала ймовірність що миротворці будуть їх вилучати, оскільки вважається що це повинні робити Збройні сили Лівану які не хочуть загострювати свої відносини з Хезболою яка також контролює значну частину ліванського уряду та парламенту що свідчить про неможливість будь-якої дискусії з Ізраїлем щодо вирішення територіальних спорів.

Місія ООН з проведення референдуму в Західній Сахарі (MINURSO) – контролює територію, яка позначає кордон між західною частиною регіону, контрольованою Марокко та східною частиною, контрольованою Полісаріо. Марокко не дозволить регіону стати незалежною країною, а Полісаріо не відмовиться від її створення. Алжир та Мавританія підтримують Полісаріо як засіб ослаблення Марокко, а це означає безстрокове перебування миротворчих сил.

Всі миротворчі операції класичного характеру перебувають в замороженому стані, припинення будь-якої з них буде протистояти інтересам великих держав. Сторони конфлікту не роблять жодних серйозних кроків для розв'язання основної проблеми яка спричинила конфлікт. Саме відсутність політичної волі з боку політичних лідерів та підтримка інших країн є справжніми перешкодами для миру.

Миротворчі місії які повинні захищати цивільне населення та допомагати уряду стабілізувати контроль над власними територіями здебільшого локалізуються в Африці. Ці операції здебільшого формуються контингентом з бідних країн. Через напружений політичний клімат у період Холодної війни необхідність миротворчої діяльності була необхідною. Класичні місії того часу зменшували шанси на ескалацію що є головним виправданням їхнього подальшого існування, хоча є і протилежні думки. Оскільки миротворча діяльність еволюціонувала, ентузіазм серед багатих країн щодо участі зменшився, особливо якщо були жертви. Протягом років вживався вислів «африканські рішення для африканських проблем», за цим принципом діяв Африканський союз, який хотів, щоб багаті країни фінансували рішення, але без надання контролю за використанням коштів³¹. Пропонувалося, щоб проблеми вирішували самі африканці, що виступало проти багатих країн.

³⁰ United Nations Disengagement Observer Force. Report of the Secretary-General: Official Document System of the United Nations. S/2018/867. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF0%7D/s_2018_867.pdf

³¹ Pham J. Peter. Real African solutions to Africa's challenges. *The Hill*. 2015. 26 May.

Місії зі стабілізації, або місії з примушенням до миру частково можна не класифікувати як миротворчі, оскільки часто вони не відповідають основним вимогам миротворчої діяльності: обопільна згода сторін, суворий нейтралітет та використання сили лише з метою самооборони.

Коли екстремістські групи здійснюють напад на цивільне населення – це ставить миротворці у непросте становище які або не можуть захистити, як це було в Руанді, або стає на одну зі сторін і починають брати участь у військових діях і як показує досвід Конго чи Сомалі – це історія часто закінчується поганим результатом.

Відповідно до доктрини «Обов'язок захищати» (R2P), яка була прийнята у 2005 р. уряд країни несе головну відповідальність за захист власних громадян і лише тоді, коли уряд не спроможний виконувати ці функції – міжнародна спільнота може втрутитися з метою врегулювати ситуацію. Глобальний центр відповідальності за захист склав перелік усіх резолюцій Ради Безпеки між 2006 р. та 2018 р. де було посилення на R2P, яких було 75 і 41 з яких стосувалися: Малі, Судану, Південного Судану, Конго та Центральноафриканської республіки³². Ці 5 країн є одні з найбідніших у світі, найбільш корумпованих та репресивних. Всі вони оцінюються Freedom House як невільні, що стосується політичних прав.

Висновки. Підсумовуючи, миротворчі операції відіграють вирішальну роль у підтриманні міжнародного миру та безпеки, але їх успіх залежить від кількох факторів. Критерії схвалення миротворчих операцій мають бути суворими та враховувати потенційні ризики, витрати та переваги місії. Етапи реалізації миротворчих операцій включають планування, розгортання та перехід, і кожним етапом необхідно ретельно керувати, щоб забезпечити успіх місії. Проте проведення миротворчих операцій не позбавлене труднощів. Деякі з проблем, з якими стикаються під час миротворчих операцій, включають відсутність співпраці з конфліктними сторонами, недостатні ресурси, політичне втручання та загрози безпеці. Ці виклики можуть перешкодити успіху місії та поставити під загрозу безпеку миротворців. Щоб подолати ці виклики, необхідно покращити координацію між зацікавленими сторонами, залученими до миротворчих операцій, включаючи ООН, регіональні організації та держави-члени. Слід також докласти зусиль для зміцнення спроможності миротворчих сил, покращення їх підготовки та забезпечення їх достатніми ресурсами для ефективного виконання свого мандату.

Загалом, миротворчі операції залишаються критично важливим інструментом для запобігання та розв'язання конфліктів, тому слід докладати зусиль для розв'язання проблем, які постають під час їх проведення. Роблячи це, ми можемо забезпечити ефективність миротворчих операцій у підтримці міжнародного миру та безпеки. Крім того, важливо забезпечити залучення місцевого населення до миротворчого процесу. Успіх будь-якої миротворчої операції залежить від

³² UN Security Council Resolutions and Presidential Statements Referencing R2P // Global Centre for the Responsibility to Protect, 8 April 2021.

підтримки та співпраці місцевої громади. Тому вкрай важливо взаємодіяти з місцевим населенням, розуміти їхні проблеми та потреби та працювати над зміцненням їх довіри.

Іншим важливим аспектом миротворчих операцій є необхідність підзвітності. Миротворці повинні дотримуватися найвищих стандартів поведінки, а будь-яка неправомірною поведінка або порушення прав людини повинні розглядатися негайно та прозоро. Необхідно створити ефективні механізми притягнення миротворців до відповідальності за їхні дії. Крім того, важливо визнати важливість гендеру в миротворчих операціях. Участь жінок у миротворчих операціях має вирішальне значення для просування гендерної рівності та забезпечення врахування потреб і перспектив жінок у мирному процесі.

Загалом виклики, з якими стикається сучасна миротворча діяльність, є значними, але вкрай важливо продовжувати підтримувати та інвестувати в ці операції, оскільки вони відіграють вирішальну роль у запобіганні та розв'язанні конфліктів у всьому світі.

Крім того, важливо визнати, що жоден підхід чи рішення не можуть вирішити всі виклики, з якими стикаються сучасні миротворчі операції. Натомість потрібна комбінація стратегій, включаючи зміцнення партнерства та співпраці між міжнародними організаціями, національними урядами, громадянським суспільством та іншими зацікавленими сторонами.

Підсумовуючи, маємо констатувати, що виклики сучасної миротворчої діяльності є значними, важливо визнати вирішальну роль, яку ці операції відіграють у запобіганні та розв'язанні конфліктів, зміцненні стабільності та безпеки та захисті цивільного населення. Вирішуючи ці виклики за допомогою комплексних і спільних підходів, ми можемо працювати над більш мирним і безпечним світом для всіх.

REFERENCES

- Charbonneau, L. (2009, July 23). Hezbollah arms cache violated U.N. embargo: U.S. *Reuters* [in English].
- Cliffe, S. & Novosseloff, A. (2017). *Restructuring the UN Secretariat to Strengthen Preventative Diplomacy and Peace Operations: report*. Center On International Cooperation: NYU [in English].
- Compact between the Secretary-General of the United Nations and the Government of: Commitment to eliminate sexual exploitation and abuse (2017, August 17). *PassBlue* [in English].
- Dennis, C.J. (2019). *Why Peacekeeping Fails: study*. London: Palgrave Macmillan [in English].
- Greenwood, P. (2013, June 6). Austria to withdraw Golan Heights peacekeepers over Syrian fighting. *The Guardian* [in English].
- Guardian (2011, June 17). IRIN, part of the Guardian's Development Network. Egypt's Bedouins begin to demand equal citizenship rights. *The Guardian* [in English].
- Guéhenno, J.-M. (2008). *United Nations Peacekeeping Operations Principles and Guidelines*. New York: UN [in English].

- Harel, A. (2018, August 4). UN Peacekeeping Commander: It's Time for Israel and Lebanon to Take Courageous Steps. *Haaretz* [in English].
- Haaretz (2015, December 19). Suffering Heavy Losses in Syria, Hezbollah Entices New Recruits With Money and Perks. *Haaretz* [in English].
- Hume, C. (1994). *Ending Mozambique's War: The Role of Mediation and Good Offices: study*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace [in English].
- Identical letters dated 2000/08/21 from the Secretary-General to the President of the General Assembly and the President of the Security Council: Official Document System of the United Nations. A/55/305. Retrieved from https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/a_55_305_e_brahimi_report.pdf [in English].
- Jacobson, L. (2011, March 29). Karl Rove says that "American troops have never been under the formal control of another nation". *Politifact* [in English].
- James, A. (1995). Peacekeeping in the Post-Cold War Era. *International Journal*, 50 (2), 241–265 [in English].
- Levitt, J. (2013, July 12). IDF Says Hezbollah Weapons Cache Exceeds 60,000 Rockets, All Israel in Range. *Algemeiner* [in English].
- Lie, T. (1954). *In the Cause of Peace: Seven Years with the United Nations: study*. New York: Macmillan [in English].
- McGeough, P. (2017, July 7). Sexual abuse and exploitation by peacekeepers: new UN plan met with scorn. *Sydney Morning Herald* [in English].
- Neack, L. (1995). UN Peacekeeping: In the Interest of Community or Self? *Journal of Peace Research*, 32 (2), 181–196 [in English].
- Pham, J. Peter (2015, May 26). Real African solutions to Africa's challenges. *The Hill* [in English].
- Sengupta, S. (2014, July 3). U.N. Peacekeepers' Pay Dispute Is Resolved. *New York Times* [in English].
- United Nations (1994). Statement by the President of the Security Council: Official Document System of the United Nations. S/PRST/1994/22. Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/202/90/PDF/N9420290.pdf?OpenElement> [in English].
- United Nations (1995). Supplement to an Agenda for Peace: position paper of the Secretary-General on the occasion of the 50th anniversary of the United Nations: Official Document System of the United Nations. A/50/60. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/168325?ln=en> [in English].
- United Nations (2018a). Remarks to Security Council High-Level Debate on Collective Action to Improve UN Peacekeeping Operations. *United Nations: website*. Retrieved from <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2018-03-28/collective-action-improve-un-peacekeeping-operations-remarks> [in English].
- United Nations (2018b). United Nations Disengagement Observer Force. Report of the Secretary-General: Official Document System of the United Nations. S/2018/867. Retrieved from https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_2018_867.pdf [in English].
- United Nations (2021). Voluntary Compact. List of member states. *United Nations: website*. Retrieved from <https://www.un.org/preventing-sexual-exploitation-and-abuse/content/voluntary-compact> [in English].
- Urquhart, B. (1987). *A Life in Peace and War: study*. New York: Harper and Row [in English].
- Wren, C. (1995, October 1). Envision New Force for the UN. *International Herald Tribune* [in English].